A kapitalizmus válsága az 1970-es években

Kossuth

A kapitalizmus válsága az 1970-es években

A kapitalizmus válsága az 1970-es években

Kossuth Könyvkiadó, 1978

A mű eredeti címe: УГЛУБЛЕНИЕ ОБЩЕГО КРИЗИСА КАПИТАЛИЗМА

Írta: *Szerzői kollektíva*
Bevezetés: *I. J. Gurjev*
I. fejezet: *V. A. Babak, B. M. Bolotyin*
II. fejezet: *G. I. Mirszkij, A. Sz. Szolonyickij*
III. fejezet: *O. N. Bikov, D. G. Tomasevszkij*
IV. fejezet: *V. M. Kudrov*
V. fejezet: *A. V. Anyikin, V. I. Kuznyecov, J. N. Pokatajev, J. I. Judanov*
VI. fejezet: *J. Sz. Heszin*
VII. fejezet: *V. N. Senajev*
VIII. fejezet: *J. N. Pokatajev*
IX. fejezet: *R. N. Andreaszjan, V. A. Mrozov, J. M. Primakov, J. V. Siskov*
X. fejezet: *O. Sz. Bogdanov*
XI. fejezet: *A. V. Anyikin*
XII. fejezet: *V. V. Ljubimova, K. G. Holodkovszkij*
XIII. fejezet: *V. I. Boriszjuk, G. I. Mirszkij, J. J. Lebegyeva, Sz. P. Peregudov, K. G. Holodkovszkij*
XIV. fejezet: *J. M. Garusjanc, K. G. Holodkovszkij*

A kutatások tudományos titkára: *N. V. Hovsztyenko*

A monográfia megírásához az SZTA Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének tájékoztató osztályán és konjunktúrakutató osztályán készült anyagokon kívül még az alábbi szerzők anyagait használták fel:

I. M. Bugyina, V. P. Viszkovszkaja, K. Sz. Gadzsijeva, J. V. Kovaljov, V. N. Krasenyinnikova, R. A. Novikov, A. Sz. Poh, G. V. Rogojava, V. M. Samberg

Fordította: *Rupert Ferenc*
Szerkesztette: *N. N. Inozemcev J. M. Primakov I. J. Gurjev*

ISBN 963 09 1197 3

© Hungarian translation Rupert Ferenc, 1978

Издательство „Мысль", 1976

Bevezetés

A hetvenes években a tőkés világ olyan súlyos megrázkódtatásokon ment át, amilyeneket a második világháború befejezése óta nem tapasztalt. A szokatlanul mély és kiélezett gazdasági és politikai válságok túlléptek a nemzeti határokon, és kiterjedtek az egész tőkés világra. Megrendítették a burzsoázia uralmi rendszerét, keresztülhúzták a burzsoá teoretikusok és politikusok azon számításait, hogy különböző állammonopolista injekciókkal „gyökerében orvosolják" a társadalom bajait, újult erővel hangsúlyozták a tőkés társadalmi rendszer történelmi perspektívátlanságát.

Az utóbbi évek válságjelenségeinek mélyreható és sokoldalú elemzését megtalálhatjuk Brezsnyevnek, az SZKP Központi Bizottsága főtitkárának a XXV. pártkongresszuson elmondott előadói beszédében, valamint a kongresszus más dokumentumaiban és anyagaiban is. A pártkongresszus tételei és következtetései lényeges módon kiegészítik és továbbfejlesztik a kapitalizmus általános válságának elméletét, amely elválaszthatatlan része az imperializmus és a szocialista forradalom lenini elméletének.

A kapitalizmus általános válsága korunkban úgy bontakozott ki, mint a burzsoázia uralmát aláásó és korlátozó, annak a világ fejlődésére gyakorolt befolyását gyengítő folyamat, mint a tőkés társadalmi rendszer felbomlásának és a fejlettebb, szocialista társadalmi viszonyokba való forradalmi átmenet anyagi és társadalmi-politikai előfeltételei megérésének a folyamata. Ennek a történelem által pusztulásra ítélt társadalmi rendszernek végül is elkerülhetetlenül az a sorsa, hogy forradalmi úton megsemmisítsék. E végső kimenetel felé viszik azok az újabb és újabb csapások, amelyek az imperializmust a világnak hol az egyik, hol a másik részén, hol uralmának központjaiban, hol pedig a volt gyarmati perifériákon rengetik meg.

A történelmileg elkerülhetetlen pusztulásra ítélt volta azonban nem jelenti azt, hogy az imperializmus automatikusan összeomlik. A kommunista és munkáspártok képviselőinek 1957-ben, 1960-ban és 1969-ben Moszkvában tartott nemzetközi tanácskozásain elfogadott határozatok, az európai kommunista és munkáspártok 1976. évi berlini értekezletének anyagai, az SZKP és a testvérpártok programokmányai teljes határozottsággal hangsúlyozzák, hogy az imperializmus komoly és veszélyes ellenség volt és marad, hogy forradalmi úton való megdöntése csupán hosszú, szívós és nehéz harc útján lehetséges, hogy e harc sikeres továbbfejlesztéséhez egyesíteni kell az összes forradalmi, antiimperialista és demokratikus erőket, és hogy a tömegek forradalmi harcát irányító kommunista és munkáspártoknak tudományosan megalapozott módon kell cselekedniük.

A marxisták–leninisták a kapitalizmus általános válságának kialakulását és elmélyülését mindig a kapitalizmus immanens ellentmondásai kiéleződésének következményeként fogták fel. Ennek a folyamatnak az elemzésében azonban nem lehet elvonatkoztatni attól a ténytől, hogy a belső ellentmondások elválaszthatatlanul összefüggnek a külső feltételekkel, annak a világhelyzetnek a változásával, amelyben a kapitalizmus létezik. A világforradalmi folyamat előrehaladásának és annak eredményeképpen, hogy a szocializmus a társadalmi fejlődés meghatározó erejévé vált, szétesik a világgazdaság és a nemzetközi viszonyok imperialista szerkezete, létrejön a világszocializmus és a világkapitalizmus egymás mellett élését, versenyét és harcát tükröző világgazdasági és világpolitikai viszonyok új rendszere.

A kapitalizmus általános válságának fokozatos elmélyülése ily módon a tőkés társadalmi rendszer belső és külső létfeltételeinek kölcsönhatására, a reá jellemző kibékíthetetlen társadalmi ellentétek kiéleződésére és arra vezethető vissza, hogy a nemzetközi porondon minőségi változások következtek be az alapvető osztályerőviszonyokban.

*

A kapitalizmus általános válsága az első világháború talaján kibontakozott világforradalmi válsággal vette kezdetét, és a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal érte el a csúcspontját. Az események ilyen alakulásához a tőkés rendet saját történelmének menete, a kapitaliz-

mus imperialista szakaszára jellemző összes antagonizmus rendkívüli kiéleződése és elmélyülése vezette el.

Ezek között különleges szerepük van a gazdasági fejlődés szülte ellentmondásoknak. „A hatalom »megragadása« értelmetlen dolog lenne. Lehetetlen lenne véget vetni a kapitalizmus uralmának, ha nem efelé vezetne a tőkésországok egész gazdasági fejlődése".*

A kapitalizmus tartóoszlopainak aláásását váltja ki mindenekelőtt a termelés roppant méretű társadalmasodása, amely elválaszthatatlanul összefügg a tőkefelhalmozással, a monopóliumok keletkezésével és fejlődésével.

Valóban, a monopóliumok azzal, hogy a munkát és a termelési eszközöket rendkívül magas fokon társadalmasítják, megteremtik a társadalmi tulajdonra való áttérés előfeltételét. Marx rámutatott arra, hogy már a részvénytársaságok – a monopóliumok elődei – is nem csupán „a tőkés termelés legmagasabb fejlettségének" az eredményét képviselték, hanem egyúttal „szükséges átmeneti pontot ahhoz, hogy a tőkét visszaváltoztassák... közvetlen társadalmi tulajdonként".** A termelés társadalmasodása, amely a monopolista fejlődési szakaszban magasabb fokot ér el, egyben a szocializmusba való átmenet érettebb anyagi és szervezeti előfeltételét is jelenti, Lenin szavaival: „A kapitalizmusból kinövő monopólium *már* a kapitalizmus haldoklása, a szocializmusba való átmenetének kezdete".***

A monopólium olyan változásokat okoz a kapitalizmus gazdasági és politikai életében, amelyek rendkívüli mértékben kiélezik a tőkés rendszer fejlődésének ingatagságát és válságjellegét fokozó ellentmondásait. Így például a monopólium a cserét nem szünteti meg, a piaci viszonyok keretei között marad, de már nem egyenlő árutulajdonosként, mivel a piac felett uralmat gyakorol és elveti az egyenértékű csere kialakult formáját, megváltoztatja a verseny jellegét stb. A csere jellegének megváltozása elkerülhetetlenül együtt jár az egész értékmechanizmus megrendülésével. Végső soron ebben rejlik az egyik mélyen gyökerező oka a tőkésországokban kibontakozott és a hetvenes évek elejére különösen súlyossá vált inflációs folyamatnak.

A monopólium rendkívül kiélezi az ellentmondást az egyes vállalat szervezettsége és az egész gazdaság anarchiája között, az éles ösz-

* *Lenin* Összes Művei. 32. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 100. old.
** *Marx–Engels* Művei 25. köt. Budapest 1974. 416. old.
*** *Lenin* Összes Művei. 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 160. old.

szeütközésig fokozva az ellentéteket. „Éppen ezeknek az egymásnak ellentmondó »elveknek«: a versenynek és a monopóliumoknak ez az egyesülése lényeges az imperializmusban, éppen ez készíti elő összeomlását, vagyis a szocialista forradalmat"*. A monopóliumra jellemző szabályozó, szervező elv ütközik itt össze a partikuláris érdekek létezésével összefüggő spontaneitás elvével, és növeli az utóbbi pusztító erejét. A spontaneitás leküzdhetetlenségének okait a következőkben kell keresni. Az egész burzsoá társadalmat hatalmában tartó verseny nem küszöbölhető ki; a monopóliumok mellett fennmarad a közép-, kis- és törpevállalatok óriási tömege; a termelés és a tőke koncentrációja és centralizációja alapján előrehaladó monopolizálódással párhuzamosan végbemegy a monopolképződmények szétesési folyamata is; végül a spontaneitás a forrása a monopóliumok spekuláció útján szerzett óriási profitjának. Erre élő példák a hatvanas-hetvenes évek valutapiacain a „forró pénzekkel" folyó spekulációk, a nagy olajtársaságoknak az évtizedünk elején kibontakozott energiaválságra épülő spekulációi.

A monopóliumok a pénzügyek, az anyagi és munkaerőforrások területén, tudományos-technikai, szervezeti szempontokból stb. vitathatatlan előnyöket élveznek a nem monopolizált tőkésvállalatokkal szemben, ami lehetőségeket teremt a gyorsabb gazdasági növekedésre, újabb és újabb felvevőpiacok meghódítására és kibővítésére, a gyártott termékfajták megújítására stb. A konkurrenciaharc kiélezettsége, a magas monopolprofit hajszolása, az infláció semlegesíti a stagnálási tendenciát szülő monopolárak fékező hatását, és a monopóliumokat gyorsabb fejlődésre ösztönzi. Ugyanebben az irányban hat a nemzetközi konkurrencia, napjainkban pedig a szocializmussal folytatott gazdasági verseny.

A gazdasági növekedés felgyorsulása azonban éles, ugrásszerű formában megy végbe, még jobban kiélezi a tőkés újratermelésre jellemző aránytalanságokat, még egyenlőtlenebbé teszi az egyes országok, gazdasági körzetek, gazdasági tevékenységi szférák, társadalmi termelési ágak fejlődését.

A monopóliumok, a bérmunka kizsákmányolásának legújabb módszereit alkalmazva, állandóan fokozzák a munkásokra nehezedő gazdasági nyomást, és a rendszeres árdrágítás útján is fosztogatják őket.

* *Lenin* Összes Művei. 32. köt. 149. old.

A monopolista burzsoázia kiterjeszti kizsákmányolási szféráját a dolgozók nem-proletár rétegeire – a parasztokra, a kisárutermelőkre – is, tönkretéve őket a monopolárak mechanizmusa révén. A monopolista verseny kegyetlen módszereit alkalmazzák a kis- és középtőkésekkel szemben, a centralizáció burkolt formájában az igájuk alá hajtják őket és ily módon a profit újrafelosztását a maguk javára biztosítván, aktivizálják és elmélyítik a rétegekre bomlás folyamatát a burzsoázián belül.

A monopóliumok nyomásának növekedése elkerülhetetlenül az ellenállás fokozódására vezetett és vezet ma is, robbanóanyaggal telíti a társadalom minden pórusát, az indítékok tömegét szüli a különféle társadalmi konfliktusok, politikai válságok stb. számára. A kiéleződő osztályharc jellegére és tartalmára komolyan hatnak a szocialista forradalomnak a monopolkapitalizmusban objektíve érlelődő társadalmi-politikai feltételei: az ipari proletariátus számának, osztályöntudatának és szervezettségének növekedése; a munkásosztály felszabadulásáért küzdő, legszilárdabb és legkövetkezetesebb harcosokat tömörítő politikai élcsapatnak – a munkáspártoknak és elsősorban a kommunista pártoknak – a létrejötte és fejlődése; a munkásosztály erősödő szövetsége a monopolista burzsoázia elnyomása alatt élő nem proletár dolgozó tömegekkel, az antimonopolista erők egész frontjának kiszélesedése; a különböző országok burzsoáziája nemzetközi szolidaritásának gyengülése az imperializmus ellentmondásainak kiéleződése következtében.

A monopolkapitalizmusban erősen kiéleződik a burzsoázia nemzeti osztagai közötti konkurrenciaharc. Az imperialisták közötti versengés a gazdasági körzetek birtoklásáért, a felvevő piacokért és a tőkebefektetési területekért különösen éles formákat ölt. Azok között a történelmi viszonyok között, amikor a nemzetközi kapcsolatokban az imperializmusra jellemző parancsuralom és erőszak uralkodott, ez a versengés elkerülhetetlenül háborúkra vezetett, amit ékesszólóan bizonyít mind az első, mind pedig a második világháború előtörténete. Az események ilyen irányú alakulása azonban elősegítette „gyenge láncszemek" keletkezését az imperializmus uralmi láncában.

Az imperialisták által kirobbantott első világháború mérhetetlen bajt hozott a népeknek, mesés profitot a spekulánsok és fegyverkereskedők maroknyi csoportjának; emellett azonban együtt járt egyes országok burzsoáziájának elszigetelődésével, pozícióinak gyengülésé-

vel a tömegek forradalmi előretörésével szemben, együtt járt az imperializmus valamennyi társadalmi ellentmondásának gyorsuló kiéleződésével. Mindez a világforradalmi folyamat óriási hullámát idézte elő, amely Földünk egyhatodán elsöpörte a burzsoázia uralmát.

A kapitalizmus általános válsága tehát a monopolkapitalizmus immanens ellentmondásai robbanásának az eredményeképpen alakult ki. Az általános válság kialakulásával azonban ezek az ellentmondások nem szűnnek meg. Éppen ellenkezőleg, továbbfejlődnek, és újakkal egészülnek ki: azokkal is, amelyek a monopolkapitalizmusnak az állammonopolista kapitalizmusba való átfejlődésével, és a kapitalizmussal ellentétes szocialista társadalmi rendszer létrejöttével függnek össze.

Az állam gazdasági beavatkozásának fokozódása, amely a monopolkapitalizmusnak az állammonopolista kapitalizmusba való átnövését tükrözi, elválaszthatatlanul összefügg a burzsoázia belföldi és nemzetközi pozícióinak gyengülésével. A monopolista burzsoázia éppen a nagy társadalmi-politikai megrázkódtatások idején folyamodott és folyamodik állhatatosan állami segítséghez, azt remélve, hogy az állam funkcióinak kibővítésével új lehetőségekre tesz szert a válságok kifejlődésének megakadályozására, mégpedig nem csupán a gazdasági nehézségek legyőzése végett, hanem azért is, hogy megoldja a társadalmi konfliktusokat.

Az állammonopolista kapitalizmusnak kétségkívül vannak bizonyos lehetőségei a burzsoá társadalom gazdasági, katonai, tudományos-technikai potenciáljának növelésére, némely politikai nehézségek részleges leküzdésére. Fejlődésének dialektikája azonban egészében olyan, hogy jóllehet a burzsoázia hadállásainak megszilárdítását célozza, végső fokon még mélyebben aláássa őket.

A burzsoá állam gazdasági funkciójának erősödése ily módon gazdasági tartalmát tekintve nem más, mint a termelés tőkés társadalmasításának legfelső foka, magán a kapitalizmuson belül a tőkés termelési mód azon tagadásának közvetlen folytatása, amelyet Marx még a részvénytársaságokban látott.* Az állam a burzsoázia érdekében biztosítja a tőkésországok gazdasági növekedésének gyorsítását, és ehhez jelentős erőforrásokat mozgósít olyan tudományos-termelő beruházásokra, amelyek még a legnagyobb magánmonopóliumok erejét is meg-

* Lásd *Marx–Engels* Művei. 25. köt. 416. old.

haladó mértékű anyagi ráfordításokat és munkakooperációt igényelnek. Mindezzel viszont az állam hozzájárul ahhoz, hogy kiéleződjön a kapitalizmus alapvető gazdasági ellentmondása, és előmozdítja a tőkés termés valamennyi ellentmondásának elmélyülését, a burzsoázia uralma gazdasági alapjainak megingását.

Az állammonopolista kapitalizmusban a monopolista burzsoázia politikai téren egészében minden vonalon a reakcióhoz húz, az állam pedig egyre aktívabban a társadalom túlnyomó többségével szemben ellenséges erőként lép fel. A politikai reakció fokozódása, a tőkének a dolgozók létérdekei, jogai és szabadsága ellen intézett támadása a tömegek növekvő ellenállásába ütközik, amely olyan méreteket ölt, hogy magának a tőkés rendszernek a létét veszélyezteti.

Ilyen viszonyok között erősödnek az uralkodó osztályon belüli ellentétek. Egyik része, amely közvetlenül kötődik a militarizmushoz, a szélsőséges reakció útján keres kiutat a kialakult helyzetből, és totalitárius típusú politikai rendszerek létrehozása mellett száll síkra. A másik, a politikai realizmus felé hajló része, főként egy átfogó társadalmi és politikai manőverezésbe veti a reményét. Azt a kérdést, hogy a burzsoáziának melyik szárnya kerekedik felül, nem csupán magán az uralkodó osztályon belüli erőviszonyok döntik el. Itt elsőrendű jelentősége van a proletariátus és a burzsoázia között kialakult osztályerőviszonyoknak mind az egyes tőkésországokban, mind pedig a nemzetközi küzdőtéren. Amíg a harmincas évek gazdasági és társadalmi megrázkódtatásai a burzsoá Európa egy sor országában fasiszta rendszerek létrejöttét eredményezték, a hetvenes évek válságjelenségei a nemzetközi enyhülés viszonyai között, bár nem küszöbölik ki teljesen a jobbratolódás veszélyét, a tőkés világban a baloldali erők befolyásának növekedésével, a munkásmozgalom harcképességének erősödésével, a szocialista eszmék tekintélyének növekedésével jár együtt. Mindez fokozza a tőke politikai uralmi gépezetének belső bomlását.

Az állammonopolista kapitalizmus tehát, a saját ellentmondásaival tovább fokozza a monopóliumok kialakulásával és fejlődésével összefüggő, „régi" ellentmondásokban rejlő óriási feszültséget, és végső soron nem a burzsoázia uralmának megszilárdulását, hanem további megingását eredményezi a társadalmi fejlődés legfontosabb területein, elsősorban gazdasági és politikai téren.

*

Monopolista szakaszában a kapitalizmus a burzsoázia világuralmi rendszerévé vált, amely az egész Földre, az egész emberiségre kiterjedt. Az orosz proletariátus, a bolsevik párt vezetésével, 1917 októberében kiszakította az első láncszemet az imperializmus láncából, és ezzel véget vetett a nemzetközi burzsoázia osztatlan uralma korszakának. Beköszöntött korunk, „a két ellentétes társadalmi rendszer egymással vívott harcának kora, az imperializmus pusztulásának, a gyarmati rendszer felszámolásának kora, az a kor, amelyben újabb és újabb népek térnek rá a szocializmushoz vezető útra, a szocializmus és a kommunizmus világméretű győzelmének a kora"*.

E kor átmeneti jellegét eleve meghatározza a benne kibontakozó legfontosabb folyamatok sokrétűsége és ellentétes iránya: a kommunista társadalmi-gazdasági formáció kialakulása és fejlődése; a tőkés rend hanyatlása és pusztulása; az új kialakulási és a régi elhalási formáinak és árnyalatainak sokfélesége; a társadalmi és nemzeti törekvések és ütközések sokrétűsége stb. Korunk jellegének egész bonyolultsága ellenére azonban kétségtelen, hogy a nemzetközi burzsoázia, illetve az uralmának alapjait alkotó gazdasági viszonyok és törvények többé már nem határozzák meg a kor alapvető tartalmát és fejlődésének fő irányát. A világ fejlődésének legfontosabb sajátosságai ma elsősorban és főképpen a szocializmus fejlődésével, a két társadalmi rendszer közötti ellentmondásnak a kor döntő ellentmondásává válásával, a nemzetközi munkásosztály hadállásainak erősödésével, a forradalmi, antiimperialista harc kiszélesedésével függnek össze.

A két rendszer harcában központi szerepük van a háború és béke kérdéseinek. A Szovjetunió és a többi szocialista ország, ellenállva az imperializmus agresszív törekvéseinek, védelmezve a tartós békét, a népek szabadságát, függetlenségét és haladását, egyúttal harcolnak a világban kialakult politikai, gazdasági, kulturális és más viszonyok gyökeres átalakításáért, a kizsákmányolás, az erőszak, az elnyomás megszüntetéséért. „A bolsevikok olyan, merőben más nemzetközi kapcsolatokat teremtenek, amelyek minden elnyomott nép számára lehetővé teszik, hogy megszabaduljon az imperialista igától."**

A két társadalmi rendszer között a nemzetközi porondon folyó harc

* Programma Kommunyisztyicseszkoj partyii Szovjetszkovo Szojuza. Moszkva 1974. 5. old.

** *Lenin* Összes Művei. 42. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 103. old.

formáit egy sor történelmi feltétel, de elsősorban a két szemben álló rendszer lényege és erőviszonya határozza meg.

Az imperializmus a természetéből eredően agresszív. „Az imperializmust ellenben, vagyis a monopolkapitalizmust, amely csak XX. században érett meg végleg, alapvető *gazdasági* sajátosságai folytán a legkevésbé a béke- és szabadságszeretet, s a leginkább a militarizmusnak igen nagyfokú és mindenütt észlelhető fejlődése jellemzi"* – írta Lenin. A militarizmus szellemében a tőkésországok uralkodó rétegei az agresszív háborút úgy tekintik, mint a nemzetközi ellentétek megoldásának „törvényes" eszközét. Ennek megfelelően az imperialista burzsoázia a szocializmussal fennálló ellentéteket is egészen a közelmúltig hajlamos volt a legélesebb, legagresszívabb formákban megoldani.

A szocialista világban ezzel szemben nincsenek háborúk kirobbantásában érdekelt osztályok és társadalmi csoportok. A háborúk és a háborús készülődések ellentmondanak a szocializmus alapvető céljainak, megnehezítik a szocialista társadalom fejlődését. A szocialista országok társadalmi rendszerük természeténél fogva objektíve arra törekednek, hogy a tőkésországokhoz fűződő viszonyukat a békés egymás mellett élés medrébe tereljék, azaz a nemzetközi osztályharc olyan formáira törekednek, amelyek kizárják a háborúk felhasználását egyik vagy másik politikai struktúra kívülről történő megváltoztatására, és amelyek a különböző társadalmi rendszerű államok békés versenyét és együttműködését igénylik a társadalmi élet alapvető területein.

Ebben a helyzetben valóban történelmi jelentősége van annak, hogy a két világrendszer a hetvenes évek első felében a robbanásveszélyes konfrontációról áttért a feszültség enyhítésére, amely a többi között egy új világháború kirobbanásának veszélyét gyengíteni hivatott megállapodások sorában öltött testet. Az olvasó figyelmébe ajánlva könyvünk I. fejezetét, amelyben a nemzetközi kapcsolatok rendszerének átszerveződésével összefüggő kérdéseket vizsgáljuk, itt csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy a nemzetközi enyhülésre való áttérés egyáltalán nem automatikusan következett be. Ellenkezőleg: jelentős mértékben a Szovjetunió, a szocialista országok aktív és céltudatos külpolitikájának, a nemzetközi kommunista mozgalom és az összes de-

* *Lenin* Összes Művei. 37. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 235. old.

mokratikus, haladó erők háborús veszély ellen vívott harcának az eredménye volt. Ebben a fordulatban szerepet játszottak a tőkés világ realisztikusan gondolkodó politikai körei is.

A békés egymás mellett élés egyik legjellemzőbb vonása a szocialista és a tőkésországok együttműködése. Ennek az együttműködésnek döntő fontosságú kérdésévé vált a nemzetközi biztonság fenntartása; ebben összpontosulnak az emberi társadalom különböző politikai meggyőződéseket valló, legszélesebb köreinek létérdekei. „A háborús évek tapasztalatai megmutatták, hogy a társadalmi rendszerek különbözősége nem akadályozza az erők egyesítését az agresszió ellen, a békéért és a nemzetközi biztonságért vívott harcban... Most egy másik, nem kevésbé fontos és – mondhatni – bonyolultabb feladatot oldunk meg: az együttműködés megteremtését azért, hogy ne következhessék be egy új világkatasztrófa"* – hangsúlyozta Brezsnyev a szovjet nép által a Nagy Honvédő Háborúban kivívott győzelem 30. évfordulójának tiszteletére rendezett ünnepségen elmondott beszédében.

A különböző társadalmi rendszerű államok nemzetközi együttműködése egy sor objektív ok és előfeltétel miatt szükségszerű és lehetséges. Ezek között különleges szerepe van a tudományos-technikai forradalomnak, amely példátlan lehetőségeket nyit meg az emberiség előtt a természet átalakítására, óriási anyagi gazdagság megteremtésére, az ember alkotóképességeinek megsokszorozására. Emellett viszont magának a tudományos-technikai forradalomnak a távlatait, lehetőségeinek kihasználását jelentős mértékben meghatározza a nemzetközi együttműködésnek, a többi között az ellentétes társadalmi rendszerű államok nemzetközi együttműködésének jellege és színvonala. Azzal azonban, hogy a fegyverkező tőkés hatalmak a tudományos-technikai vívmányokat alárendelik a fináncoligarchia korlátolt, önző érdekeinek, profitja növelésének, a konkurrenciaharcban kivívott pozíciói megerősítésének, és a tudományos felfedezéseket, az óriási anyagi erőforrásokat katonai célokra, hallatlan pusztító erejű fegyverek előállítására fordítják, jóvátehetetlen kárt okozhatnak a természetnek és az emberi társadalom más létalapjainak is. Ezzel összefüggésben az országok és népek erőinek egyesítése a fegyverkezési verseny ellen, a leszerelésért folyó harcban a legfontosabb általános emberi feladat

* Pravda, 1975. május 9.

jellegét ölti. Egyre égetőbbé válik az együttműködés szükségessége a környezetvédelemnek, a Föld biológiai egyensúlya fenntartásának területén is. A Szovjetunió és a többi szocialista ország kezdeményezően síkraszáll azért, hogy széles körű nemzetközi együttműködés keretében oldják meg ezeket a feladatokat és még sok más általános emberi feladatot: a világűr meghódítását, a világóceán erőforrásainak birtokbavételét, a veszélyes betegségek megelőzését és megszüntetését stb.

A nemzetközi munkamegosztás előnyeinek kihasználásával a szocialista országok egyre szélesebb körben valósítják meg a kölcsönösen előnyös gazdasági, műszaki-tudományos és kulturális együttműködés különböző formáit az egyes tőkésországokkal és vállalatokkal.

A béke és a nemzetközi biztonság megszilárdulásával széles lehetőségek nyílnak a szocializmus pozícióinak további erősítésére, kedvező feltételek jönnek létre a világforradalmi folyamat további kibontakozásához. A szocialista országok abban a helyzetben vannak, hogy képesek az előttük álló társadalmi-gazdasági feladatok gyorsabb és hatékonyabb megoldására. A legagresszívabb militarista erők elszigetelődésével könnyebbé válik a tőkésországok munkásosztályának harca az életszínvonal emeléséért és a demokratikus jogokért, a társadalmi felszabadulásért. A békés egymás mellett élés elveinek elterjedése és megszilárdulása megnehezíti a felszabadult országok ellen irányuló katonai intervenciókat, és lehetővé teszi, hogy ezeknek az országoknak a forradalmi demokratikus erői progresszív társadalmi-gazdasági és politikai reformokat hajtsanak végre.

A nemzetközi kapcsolatok szférájának gyökeres átalakulására nagy hatással vannak a gyarmati és függő országok népeinek nemzeti felszabadító mozgalmai is. A nemzeti felszabadító forradalmak hatalmas csapásai alatt összeomlott a gyarmati rendszer, az imperializmus elvesztette a közvetlen katonai-politikai uralmát bolygónk népességének kétharmada fölött, fel kellett adnia számos fontos politikai-gazdasági és stratégiai pozícióját.

A nemzeti felszabadító mozgalom, a világszocializmus és a nemzetközi munkásosztály segítségére támaszkodva, felborította az elmaradott országok gyarmatosításának imperializmus szülte tendenciáját, és megteremtette a feltételeket egy másik tendencia érvényesüléséhez: ahhoz, hogy ezek az országok politikailag és gazdaságilag független nemzeti államokká váljanak.

A politikai függőségtől felszabadult számos országban a nehézsé-

gek ellenére mélyreható progresszív változások mennek végbe, amelyek a külföldi monopóliumok befolyása ellen, az ország társadalmi-gazdasági fejlődését fékező erők ellen irányulnak, és a kizsákmányoló rendszer alapjai ellen folyó harc széles körű kibontakoztatását célozzák.

A monopolista burzsoázia uralmi szférájába tartozó fejlett tőkésországok területe bolygónk egész területének alig több mint egynegyede, népességük pedig nem éri el a világ népességének egyötödét. A burzsoázia elvesztette monopolhelyzetét a világgazdaságban. 1951–1975 között a fejlett tőkésországok részesedése a világtermelésből 78%-ról 51%-ra csökkent, ezen belül egy olyan, nagyon fontos energiaforrás kitermelésében való részesedésük, mint a kőolaj, 53%-ról 19%-ra süllyedt.

Lényegesen megváltozott a nemzetközi burzsoázia szerepe a világpolitikában is. Az imperialista hatalmaknak a monopolista burzsoázia hegemonisztikus érdekei által diktált külpolitikáját egyre nagyobb mértékben korlátozza egyrészt a szocialista országok békés külpolitikája, amely teljesen megfelel a legszélesebb tömegek létérdekeinek, másrészt a gyarmati elnyomás alól felszabadult több tucat ország önálló külpolitikája.

*

A kapitalizmus általános válságának jól elkülöníthető szakaszai vannak. Ezek nem csupán a kapitalizmus belső ellentmondásai kiéleződésének meghatározott fokával függnek össze, hanem a világforradalmi folyamattal, újabb országoknak a tőkés rendszerből való kiszakadásával, a két ellentétes társadalmi rendszer erőviszonyainak és harci formáinak változásával is. Az általános válság fejlődéstörténetében ez ideig három szakasz alakult ki, amelynek mindegyikét a maga megkülönböztető sajátosságain túlmenően a burzsoázia gazdasági és politikai uralmi alapjai megingásának és nemzetközi befolyásának szűkülése közötti sajátos kölcsönhatás jellemzi.

A kapitalizmus általános válságának *első szakasza* az első világháborúval és a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelmével összefüggésben bontakozott ki. A világ két egymással ellentétes társadalmi-gazdasági rendszerre való felbomlása e szakasz fő, meghatározó vonása volt. Az imperializmus megszűnt az egész világot átfogó

rendszer lenni. Európa számos országában sor került a proletariátus forradalmi fellépéseire; a gyarmatokon pedig, különösen Ázsiában, erőteljesen aktivizálódtak a nemzeti felszabadító erők. És jóllehet a világburzsoáziának akkor sikerült megfékeznie a tőkés Nyugat kizsákmányolt tömegeinek forradalmi mozgalmát és a gyarmati Kelet elnyomott népeinek nemzeti felszabadító harcát, már nem volt képes megakadályozni saját léte és uralma alapjainak megrendülését.

Fokozódott a tőkés gazdaság ingatagsága. 1928–1933-ban a kapitalizmus történetében a legpusztítóbb erejű túltermelési világválság tombolt, amelyet nagyon sokáig elhúzódó depresszió követett. A tömeges munkanélküliség, a dolgozók anyagi gondjainak és nyomorának fokozódása a társadalmi feszültséget a burzsoázia számára veszélyes határokig szította. A burzsoázia, hogy megszilárdítsa megingott pozícióit és leküzdje az események forradalmi fejlődését, néhány országban fasiszta diktatúrára tért át, ami végső soron az egész emberiséget a fasiszta rabság fenyegetésének tette ki és világháborús katasztrófához vezetett.

A tőkés társadalmi rendszer ellentmondásainak a második világháború időszakában bekövetkezett robbanása törvényszerűen az imperializmus láncának frontális átszakítását vonta maga után. A Szovjetuniónak a német fasizmus és a japán militarizmus szétzúzásához való döntő hozzájárulása egy sor európai és ázsiai országban kedvező nemzetközi feltételeket teremtett a szocialista forradalom győzelméhez. A szocialista világrendszer kialakulása, valamint a nemzeti felszabadító mozgalomnak a kolonializmusra mért csapása együttesen a nemzetközi burzsoázia politikai és gazdasági pozícióinak újabb megrendülését bizonyította – és ez volt a fő megkülönböztető sajátosság a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének *második szakaszában.*

E szakasz legfontosabb sajátosságait és egyúttal az általános válság további elmélyülésének tényezőit a két világrendszernek a társadalmi élet legkülönbözőbb területeire (politika, gazdaság, ideológia, kultúra, katonai szféra stb.) kiterjedt harca és versenye, valamint a gyarmati rendszer szétesésének kezdete alkotta. A szocialista világrendszer és a nemzeti felszabadító forradalom egységfrontjának kialakulása e szakasz elválaszthatatlan vonása. Az általános válság elmélyülésének második szakaszát ily módon mindenekelőtt a burzsoázia nemzetközi létfeltételeiben bekövetkezett gyökeres változások fémjelezték. Komoly minőségi változások következtek be a tőkés világon belül is.

A háború befejezése óta szinte az összes fejlett tőkésországban balratolódás ment végbe az osztályerőviszonyokban, ami lényegesen gyengítette a monopoltőke politikai pozícióit. Sok országban, ahol a kommunisták a háborút követő első években bekerültek a kormányba, és fontos szerepet töltöttek be az újjáépítésben (Franciaország, Olaszország), a baloldali erők vívmányait az alkotmányban rögzítették. A fejlett tőkésországok munkásosztálya eredményes harcot folytatott gazdasági és társadalmi jogaiért. A monopolista burzsoázia, a dolgozók harcára reagálva és erőfeszítéseket téve erőinek konszolidálására, egyre aktívabban támaszkodott az állam támogatására. Meggyorsult a monopolkapitalizmus átfejlődése állammonopolista kapitalizmusba. Fokozódott a kapitalizmus gazdasági és politikai fejlődésének egyenlőtlensége is: szembeötlően megnőtt az Egyesült Államok szerepe. Ez megteremtette az előfeltételeket az imperializmuson belüli ellentmondások jövőbeli kiéleződéséhez.

A tőkésországokban, különösen az Egyesült Államokban, jelentősen aktivizálódtak a militarista erők. Az imperialista körök által a második világháború befejezését követően azonnal kierőszakolt fegyverkezési hajszát tovább ösztönözték a monopoltőke belőle hasznot húzó befolyásos csoportjainak gazdasági érdekei és az a politikai törekvésük, hogy bármi módon – katonai akciókkal vagy a fegyverkezési hajsza erőltetésével és hidegháborús helyzet kialakításával – gyengítsék a fő ellenfelet: a szocialista világrendszert, elfojtsák a munkásmozgalmat és a nemzeti felszabadító mozgalmat. Mindennek ellenére a szocializmus előnyei és a kapitalizmus mély belső ellentmondásai az erőviszonyokat fokozatosan a szocializmus javára módosították.

A szocialista országok gazdasága a tőkésországokénál gyorsabb ütemben fejlődött. 1955-re a szocialista országokban az ipari termelés háború előtti színvonalát több mint 3,5-szeresen haladták meg, a tőkésországokban pedig hozzávetőlegesen kétszeresen. A szocialista országok részesedése a világ ipari termelésében az 1950. évi 20%-ról 1955-ben 27%-ra emelkedett.

Az ötvenes évek közepére a szocialista világrendszer fejlődésében mélyreható minőségi változások következtek be. A szovjet nép, miután biztosította hazájában a szocializmus teljes és végleges győzelmét, hozzálátott a kommunista társadalom széles körű építéséhez. A népi demokratikus országok többségében lényegében felszámolták a gazdaság többszektorúságát, döntő győzelmeket arattak a szocializmus épí-

tésének útján. A szovjet nép megalkotta hatalmas rakéta- és űrkutatási technikáját, fellőtte a Föld első mesterséges holdjait; Gagarin az emberiség történelmében elsőként indult a világűrbe. A szocialista gazdaság és a szovjet tudomány sikerei lehetővé tették olyan erős védelmi eszközök megalkotását, amelyek mindörökre kizárták a kapitalizmus agresszió útján való restaurálásának lehetőségét.

Mindez a nemzetközi porondon a szocializmus javára módosította a két rendszer erőviszonyát. Ennek eredményeképpen az ötvenes évek második felétől kibontakozott a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének új, *harmadik szakasza.*

Ez utóbbi szakasz megkülönböztető sajátossága az, hogy – a két előző válságszakasztól eltérően – nem kötődött világháborúhoz. Az a tény, hogy a szocialista világrendszer visszavonhatatlanul az emberi társadalom döntő fejlődési tényezőjévé válik az egész világon, új távlatokat nyitott a forradalmi folyamat, a jelentős társadalmi változások számára.

A szocialista forradalom győzelme Kubában, megvédése a Szovjetunió támogatásával az Egyesült Államok intervenciójától, sok volt gyarmat és félgyarmat szakítása az imperializmussal és a mélyrehatő társadalmi reformok megvalósítása ezekben az országokban – mindez azt mutatta, hogy világháború nélkül is új meg új láncszemek hullhatnak ki az imperializmus láncából. Az imperializmus képtelen volt megakadályozni ezt a folyamatot, akár a gazdasági nyomás eszközeit vette igénybe, akár fegyveres erejét, amint ezt meggyőzően bizonyítja az agresszorok veresége Vietnamban.

A „vietnami nép győzelmének különös jelentősége van. Kudarcot vallott az imperializmusnak a második világháború óta legnagyobb szabású kísérlete arra, hogy fegyveres erővel számoljon le egy szocialista állammal és elfojtson egy nemzeti felszabadító forradalmat. A vietnami nép hősiessége és önfeláldozása, amely a szocialista országok és a haladó világközvélemény szilárd támogatásával párosult, erősebbnek bizonyult az intervenciósok és csatlósaik hadseregeinél"* – mondotta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán.

A gyarmati rendszer válsága a gyarmatbirodalmak gyors összeomlásába nőtt át. Ennek a hetvenes évek első felében kibontakozott összeomlásnak a befejező szakasza elválaszthatatlanul összefügg a volt

* Az SZKP XXV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1976. 10–11. old.

portugál gyarmatok népeinek győzelmével, amely betetőzte a függetlenségért vívott sokéves hősi harcukat.

A nemzetközi helyzet gyökeres megváltozása a kapitalizmus belső ellentmondásainak további kiéleződésével párosul. Ezeknek az ellentmondásoknak a felhalmozódása, amely a tudományos-technikai forradalom előrehaladásával, a további monopolizálódással és az állam gazdasági beavatkozásának kiszélesedésével függ össze, a hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében a kapitalizmus gazdasági és politikai ingatagságának erős felfokozódását eredményezte. A burzsoá társadalom a tőkés rend háború utáni történetében a krízisjellegű megrázkódtatásoknak legsúlyosabb szakaszába lépett.

Szembeötlő mindenekelőtt az ipari termelés visszaesésének gyakorivá válása és az a tény, hogy az 1974–1975-ös évek válsága egyidejűleg bontakozott ki a legjelentősebb tőkésországokban: az Egyesült Államokban, Japánban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Franciaországban, Angliában és Olaszországban. E válság mélysége, időtartama, egyidejűsége indokolja, hogy azt a tőkés gazdaság második világháború utáni legsúlyosabb megrázkódtatásaként értékeljük. A termelés visszaesése tömeges munkanélküliséggel és az árak meredek, inflációs emelkedésével párosult. A túltermelési folyamatok egyidejű előrehaladása, a piacok túltelítődése eladhatatlan árukkal az árak rohamos emelkedése mellett a hagyományos tőkés piaci ármechanizmus mélyreható eltorzulásáról tanúskodik. A nyersanyag-, energia-, élelmiszer- és valutaválság súlyos csapásai erőteljesen fokozták a tőkés gazdaság labilitását, társadalmi és politikai megrázkódtatásokat váltottak ki.

Könyvünk második és harmadik részében eléggé részletesen kifejtjük a tőkés világot a szóban forgó években sújtó gazdasági és politikai megrázkódtatások menetét, okait és következményeit. Itt csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy a válságcsapások egyik oldalát a tőkés spontaneitás legélesebb formáinak tombolása képezi, a másik oldalát az állammonopolista szabályozás kialakult formáinak ingatagsága.

Természetesen ebből nem vonható le olyan következtetés, hogy a hetvenes évek első felének megrázkódtatásai a tőkés rendszer összes lehetőségeinek kimerülését jelentik. „A kommunistáktól távol áll, hogy a kapitalizmus »automatikus csődjét« jósolják. A kapitalizmusnak

még jelentős tartalékai vannak"* – mondotta az SZKP XXV. kongresszusán tartott beszámolójában Brezsnyev. A kapitalizmus tartalékai bizonyos tekintetben nyilvánvalóan a változó helyzethez való alkalmazkodással is összefüggnek. Az utóbbi évek eseményei azonban nem csupán gazdasági kárt okoztak a kapitalizmusnak, hanem fájdalmas csapást mértek a tőkés társadalom tekintélyére is, és újult erővel igazolták, hogy ennek a rendszernek hosszú távon nincs jövője.

Ugyanezekben az években, a gazdasági válságokkal összefüggésben, erősen kiéleződtek a burzsoá rend társadalmi konfliktusai, köztük elsősorban a tőkés világ alapvető osztályellentmondása – a munka és a tőke közötti ellentmondás. Ez közvetlenül hatott a tőkésországok politikai légkörére. A kormányválságok, a polgári pártok választási kudarcai gyakoribbá váltak. Az uralkodó körök tekintélyének csökkenésével egyidejűleg új távlatok nyíltak a baloldali erők és mindenekelőtt a munkásosztály befolyásának növelésére.

A hatvanas évek végére, de különösképpen a hetvenes évek első felére az imperializmus és a „harmadik világ" közötti ellentmondások erős kiéleződése is rányomta a bélyegét. Nyilvánvalóvá vált az a fordulat, amelyet a fejlődő országok népei az imperializmussal vívott harcban elértek, hogy önállóan rendelkezhessenek saját természeti erőforrásaikkal. Egyre nagyobb méreteket ölt az imperialisták közötti vetélkedés fő központjai – az Egyesült Államok, Nyugat-Európa (mindenekelőtt a Közös Piac országai) és Japán – között folyó gazdasági és politikai harc.

Súlyos válságba jutott a burzsoá ideológia is. A nemzetközi enyhülésre való áttéréssel meginogtak a hidegháborús koncepciók. A gazdasági megrázkódtatások nyilvánvalóvá tették, hogy tarthatatlanok a kapitalizmus „válságmentes" és „szabályozott" fejlesztésére vonatkozó elméletek. A sztrájkharcok felerősödése, a munkásosztály és élcsapata – a kommunista és munkáspártok – politikai erejének növekedése elfújta a burzsoá ideológusok mítoszait „a nyugati társadalom deproletarizálódásáról". A súlyosbodó eszmei válság nem csupán az ideológiára terjedt ki, hanem a szellemi kultúrára és az erkölcsre is. „Ez kikezdi a hatalom intézményeit, a burzsoá politikai pártokat, megingatja a legalapvetőbb erkölcsi normákat. Mind nyíltabbá válik a

* Ugyanott 37. old.

korrupció, még az államgépezet legfelsőbb szintjén is. Tovább hanyatlik a szellemi kultúra, növekszik a bűnözés."*

A kapitalizmus általános válsága – egy pusztulásra ítélt társadalmi rendszer krónikus betegsége. Magán hordja a kapitalizmus egész fejlődésére jellemző egyenlőtlenség bélyegét, és különböző történelmi feltételek között különböző formákban és különböző intenzitással nyilvánul meg.

E könyv szerzői nem tartották feladatuknak, hogy a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének egész történetét és minden megnyilvánulását a maga teljességében tárgyalják. Először is: e viszonylag kis terjedelmű mű keretében ez a rendkívül nagy feladat gyakorlatilag megoldhatatlan. Másodszor: a szerzői kollektíva figyelembe vette, hogy e problémakör egyes aspektusait a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének művei már tárgyalták. Ide tartozik a többi között „A mai monopolkapitalizmus politikai gazdaságtana" (második kiadás),** az „Energiaválság a tőkés világban", „A mai kapitalizmus és az ideológiai harc" sorozat***, valamint a „Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija" című folyóiratban megjelent számos írás. Harmadszor: korunkban a világ fejlődésének sok olyan törvényszerűsége, amely közvetlen befolyást gyakorol a kapitalizmus általános válságának elmélyülésére, objektív tartalmát tekintve túllépi e folyamat határait, és önálló tanulmányozást igényel. Így például korunk forradalmi erőinek a burzsoázia nemzeti és világméretű pozícióinak romlásában betöltött szerepét vizsgálva, a szerzői kollektíva úgy vélte, hogy ez a mű nem nyújthat teljes képet a forradalmi erők világátalakító tevékenységéről. Ez a téma, amely magában foglalja a világforradalmi folyamat fő osztagainak egységével és kölcsönhatásával összefüggő kérdéseket is, külön kutatást igényel.

A szerzői kollektíva szükségesnek tartotta, hogy kiemelten tárgyalja a kapitalizmus elmélyülő válságának a hatvanas évek végére, a hetvenes évek első felére legjellemzőbb irányait. Ezek mindenekelőtt a következő irányok: a Szovjetunió, a többi szocialista ország, korunk összes forradalmi és felszabadító erői szerepének növekedésével össz-

* ugyanott.

** Az első kiadást a Kossuth Könyvkiadó 1974-ben jelentette meg: *(– A szerk.)*

*** Az ebben a sorozatban megjelent művek kiadása lehetővé tette, hogy tanulmányunkban ne vizsgáljuk önálló problémakörként a mai kapitalizmus eszmei válságát.

szefüggésben a burzsoázia nemzetközi pozícióinak további gyengülése; a kapitalizmus gazdasági ingatagságának fokozódása, a burzsoázia uralma gazdasági alapjainak megingása; végül a kapitalizmus politikai labilitásának fokozódása, a tőke politikai uralmi gépezetének előrehaladó belső felbomlása. Könyvünk a továbbiakban ezeket a kérdéseket fejti ki részletesen.

Első rész

A kapitalizmus a változó világban

A kapitalizmus általános válsága mélységét talán a legjobban az mutatja, hogy fokozatosan gyengül a burzsoáziának a világfejlődés menetére gyakorolt befolyása, ami közvetlen uralmi szférájának szűkülésével és azzal magyarázható, hogy a történelmi kezdeményezést a nemzetközi munkásosztály, a világszocializmus ragadta magához. A világforradalmi folyamat nyomására a két ellentétes társadalmi rendszer közötti erőviszonyokban a szocializmus javára bekövetkezett minőségi változások eredményeképpen a kapitalizmus sorra elveszti pozícióit a világban. A győzedelmes szocialista forradalmak, a szocializmus és a kommunizmus építésében, a Szovjetunióban és a szocializmus más országaiban elért sikerek megfosztották a burzsoáziát területi, világpolitikai, világgazdasági, katonai, tudományos-technikai és más monopóliumaitól. Az európai kommunista és munkáspártok értekezletén Brezsnyev, az SZKP KB főtitkára, a földrész mai arculatát jellemezve hangsúlyozta: „az imperializmus többé nem diktálhatja Európa sorsát. Ennek eldöntésében immár alapvető a szavuk a szocialista államoknak, a tőkésországok demokratikus és munkásmozgalmának."* Éppen ezek az erők járultak hozzá döntő mértékben ahhoz, hogy az elmúlt három évtizedben Európa békésen fejlődhetett.

Min alapul a szocializmus szerepének állandó növekedése a világ fejlődésében? Milyen szerepet tölt be a mai világban a nemzeti felszabadító mozgalom, amely a közvetlen gyarmati elnyomás rendszerének felszámolása után fejlődésének új szakaszába lépett? Hogyan hatottak a világban végbement változások a burzsoázia nemzetközi pozícióira, az imperialista országok közötti ellentmondásokra?

* Az európai kommunista és munkáspártok konferenciájának dokumentumai. Berlin, 1976. Kossuth Könyvkiadó 1976. 7. old.

A szocializmus – a világ fejlődésének vezető ereje

A szocializmus, amely először forradalmi elméletként, a munkásosztály tudományos világnézeteként jött létre, már keletkezésétől fogva mélységes átalakító erőről tett tanúságot. A marxizmus–leninizmus klasszikusainak művei, amelyek a társadalmi fejlődés törvényszerűségeinek alapos tudományos elemzését adták és megfogalmazták a szocializmusba való átmenet elkerülhetetlenségére vonatkozó történelmi következtetést, azonnal a társadalmi élet és a politikai harc igen fontos tényezőjévé, a világ szocialista elvek szerinti átalakításának hatékony eszközévé váltak.

A szocializmusnak a világ fejlődésére gyakorolt hatása a szocialista forradalom győzelmével és az első szocialista társadalom megteremtésével a sokszorosára fokozódott. A Szovjetuniónak a szocializmus építésében elért sikerei, a szovjet népnek a Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelme, a szocializmus világrendszerré válása, a szocialista országok gazdasági és katonai erejének növekedése a szocializmust világunk hatalmas gazdasági, politikai, katonai, ideológiai erejévé tették. A szocializmus „orosz jelenségből" világjelenséggé, a világesemények menetét elsősorban befolyásoló hatalmas erővé vált.

A szocialista országok népei egységük, szolidaritásuk, kölcsönös támogatásuk révén a hetvenes évek első felében nagy horderejű feladatokat oldhattak meg, megvalósíthatták azt, amiért hosszú időn át küzdöttek.

Ilyen eredmény volt mindenekelőtt a vietnami nép dicsőséges győzelme, amely meghiúsította az imperializmusnak a második világháború utáni legnagyobb szabású kísérletét arra, hogy fegyveres erővel leszámoljon egy szocialista állammal és eltiporjon egy nemzeti felszabadító forradalmat.

Ilyen siker volt a Német Demokratikus Köztársaság szuverenitásá-

nak egyetemleges elismerése, felvétele az ENSZ-be, valamint a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország és Csehszlovákia nyugati határai sérthetetlenségének nemzetközi megerősítése. „Immár jogilag is végérvényesen keresztülhúzták a müncheni diktátumot. Megerősítették annak a felszabadító harcnak legfontosabb eredményeit, amelyet az európai népek a második világháború éveiben és azt követően folytattak"* – mondotta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán.

Végül a szocializmus szilárdan gyökeret vert Kubában, amelynek nemzetközi helyzete és tekintélye – az amerikai imperializmus aktív ellenállása ellenére – az utóbbi években lényegesen megerősödött.

Minél teljesebben testesülnek meg az új társadalmi rendszer óriási előnyei a szocialista országok gazdasági és társadalmi eredményeiben, annál erősebb, annál mélyebb a szocializmus befolyása a világfejlődés egész menetére. Teljesen nyilvánvaló, hogy a mai nemzetközi munkásmozgalomnak és a nemzeti felszabadító mozgalomnak jelentőségét lényeges mértékben meghatározza a szocialista országok pozícióinak erősödése. Mi több, e tényező figyelembevétele nélkül nem magyarázható meg az állammonopolista kapitalizmus stratégiájának számos vonása, kényszerű manőverezése sem, a szocialista táborral, a „harmadik világgal" és a tőkésországok munkásosztályával való kapcsolatokban. „Egyetlen tárgyilagos szemlélő sem tagadhatja, hogy a szocializmus országainak mind erősebb, mind határozottabb a befolyásuk a világeseményekre".**

A szocialista világrendszer további erősödése egyre szilárdabb előfeltételeket teremt a világ minden népe számára a haladáshoz, a valóságos nemzeti és társadalmi felszabaduláshoz. Az új társadalmi rendszer előnyei a kapitalizmussal folyó történelmi versenyének a menetében realizálódnak.

1. A két rendszer versenye

A két rendszer versenye az élet különböző területeire terjed ki, és tágabb értelemben véve arra hivatott, hogy a legmeggyőzőbb módon megvalósítsa az új társadalmi rend történelmi fölényét abban, ami a

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 11. old.

** Ugyanott, 10. old.

legfontosabb: a legkedvezőbb feltételek megteremtésében az emberiség sokoldalú fejlődése számára. A legnagyobb jelentősége a gazdasági versenynek van. „Most gazdasági politikánkkal gyakoroljuk a legnagyobb befolyást a nemzetközi forradalomra... Erre a térre tevődött át a harc világméretekben. Ha megoldjuk ezt a feladatot, akkor nemzetközi méretekben biztosan és véglegesen győztünk"* – mondta Lenin.

Ami a társadalmi termelés szervezését illeti, ezen a téren az új rendszernek a burzsoá rendszerrel szembeni előnyei már a háború előtti időszakban – különösen az első szovjet ötéves tervek éveiben – megnyilvánultak. A Szovjetunió iparosítása, a minőségileg új, korszerű iparágak (szerszámgépgyártás, gépkocsiipar, traktoripar, repülőgépipar, vegyipar) igen rövid idő alatt történt kiépítése nem csupán azt mutatta nagy szemléltető erővel, hogy a szocializmus a társadalmi erőforrásoknak objektíve a legfontosabb feladatok megoldására való összpontosításával mélyreható gazdasági változásokra képes. Megmutatta azt is, hogy milyen óriási energiák rejlenek az elnyomás alól felszabadult munkásosztálynak a munkához való új viszonyában, a forradalmi lelkesedésben, a munkaverseny erejében, azaz olyan tényezőkben, amelyeket a kapitalizmus nem ismer, és amelyek számára elérhetetlenek. Akkor, amikor az egész tőkés világot súlyos válságok rázkódtatták meg, a Szovjetunió gazdasági eredményei meggyőzően bizonyították azokat a lehetőségeket, amelyeket a szocializmus nyit meg az emberiség előtt. „Az új munkásállam rendszeresen megtervezte ipari és kulturális fejlődését azokban az években, amikor a nyugati országok a tömeges munkanélküliség, az ipari termelés stagnálása és a pénzügyi válság harapófogójában fuldokoltak" – írta azokról az időkről a *Times* című angol polgári lap.

A harmincas években a burzsoá propagandisták, megpróbálva gyengíteni a Szovjetunió gazdasági sikereinek a nyugati közvéleményre gyakorolt hatását, azt állították, hogy ezek a sikerek egészében az iparosítás kezdeti szakaszának sajátos feltételeivel magyarázhatók. A háború után a Szovjetunió és a többi szocialista ország gazdasági fejlődésének tapasztalatai igazolták, hogy a szocializmusban a gazdasági növekedés gyors üteme nem múló jelenség a termelőerők fejlődésében, hanem az új társadalmi rendszer immanens vonása. A gyor-

* *Lenin* Összes Művei. 43. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 317. old.

sabb ütemű gazdasági növekedés eredménye a szocializmus pozícióinak állandó erősödése a világgazdaságban. 1922-ben a szocializmus részesedése a világ ipari termeléséből mindössze körülbelül 1% volt, 1937-ben kevesebb mint 10%, 1950-ben 20%, 1974-ben pedig 40%.

Az SZKP XXV. kongresszusa hangsúlyozta, hogy „ma a szocialista közösség a világon a legdinamikusabb gazdasági erő"*.

Az utolsó negyedszázadban – 1950-től 1975-ig – a KGST-országokban az ipari össztermelés több mint 10-szeresére növekedett, ezzel szemben a tőkésországokban csak 3,2-szeresére. A KGST-országok ipari termelésének évi átlagos növekedési üteme ebben az időszakban mintegy 10% volt, a tőkésországokban kevesebb mint 5%. 1971–1975-ben a szocialista országok ipara négyszer gyorsabban fejlődött, mint a fejlett tőkésországoké. 1975-ben a KGST-országok kétszer többet termeltek, mint a Közös Piac országai, és jelentősen többet, mint a Egyesült Államok.

A KGST-országok sok fontos termék gyártásában tartósan biztosították vezető helyüket (1. táblázat).

1. táblázat A KGST-országoknak és a kapitalizmus három központjának részesedése egyes ipari termékek világtermeléséből 1974-ben *(a világtermelés százalékában)*

Termék	KGST összesen	ebből a Szovjetunió	Egyesült Államok	Közös Piac	Japán
Villamos energia	20,6	15,5	32,7	16,7	7,5
Kőolaj	17,3	16,6	15,7	...*	...*
Földgáz	22,5	19,2	47,9	12,3	2,7
Szén	42,0	21,0	18,0	12,1	0,7
Nyersvas	25,3	19,6	17,1	22,1	17,7
Acél	26,0	19,2	19,0	21,9	16,5
Műtrágya	31,5	21,3	19,2	19,3	3,1
Műszál	14,0	9,0	29,3	23,6	15,4
Cement	24,4	16,5	11,6	20,1	10,5
Kénsav	24,4	16,0	27,9	20,1	6,8
Pamutszövet	17,3	11,5	9,7	9,4	3,8
Gyapjúszövet	36,6	21,3	4,4	30,2	11,4

Forrás: Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1974 g. Moszkva 1975. 112—114., 126. old.; Monthly Bulletin of Statistics, 1975. december. 34—85. old. alapján számítva.

* A kőolajtermelés jelentéktelen.

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 12. old.

A táblázatban szereplő mutatók többségében a KGST-országok nem csupán Nyugat-Európa leghatalmasabb gazdasági tömörülését, a Közös Piacot múlják felül, hanem az Egyesült Államokat is. Gyorsan csökkentik lemaradásukat azokban a termékfajtákban, ahol ez még fennáll. Így például 1950 után, a szocialista közösség lemaradása az Egyesült Államoktól a villamosenergia- és műszáltermelésben a felére csökkent, a földgázkitermelésben és a kénsavtermelésben az egykilencedére. 1950-ben a KGST-országok 10,3%-kal, az EGK országai pedig (jelenlegi összetételben) 34,4%-kal részesedtek a világ műszáltermeléséből, ez a nagy különbség a mai napig a felére csökkent.

A társadalmi termelés gyors fejlődésével, a dolgozók anyagi és kulturális színvonalának emelkedésével, szuverenitásuk erősödésével együtt egyre szorosabbá válnak a szocialista országok kölcsönös kapcsolatai, egyre több azonos elem alakul ki politikájukban, gazdaságukban, társadalmi életükben; fejlettségi színvonaluk fokozatosan kiegyenlítődik. Mindez kiszélesíti és megszilárdítja az egymás közötti gazdasági együttműködésük szorosabbá, céltudatosabbá és hatékonyabbá tételének objektív előfeltételeit. Ez az együttműködés, a szocialista gazdasági integráció 1971-ben elfogadott hosszú távú programjának megfelelően, lehetővé teszi a szocialista országok vállalatai és iparágai közötti kooperáció előnyeinek teljesebb kihasználását, biztosítja gazdaságaik optimális és kölcsönös kiegészítését.

Az egyes szocialista népgazdaságok fejlődése során továbbra is emelkedik a hatékonyság a tökéletesebb technikák és technológiák alkalmazása, a termelés- és munkaszervezés javítása révén. Az egész gazdaság korszerűsítésének anyagi alapját biztosító legmodernebb ágazatok (gépipar és vegyipar) hányada a KGST-országokban 1950 után két-, illetve ötszörösére növekedett. Összehasonlításképpen rámutatunk arra, hogy ugyanebben az időszakban csupán Japánban nőtt kétszeresére a gépipar hányada és csupán az Egyesült Államokban nőtt kétszeresére a vegyipari termelés hányada az ipari össztermelésben; a többi tőkésországban a strukturális változások mélysége jelentősen kisebb volt.

A szocialista országokban az ipari termelés egész növekedésének döntő – és egyre növekvő – részét a munkatermelékenység növelésével valósítják meg. Ezzel érték el 1961–1965-ben az ipari termelés

egész növekedésének 60%-át, 1966–1970-ben 70%-át, 1971–1975-ben több mint 80%-át.

A társadalmi termelés hatékonyságának növekedése a szocialista országokban általánosan elismert tudományos-technikai eredményeiken alapul. A KGST-országokban összpontosul ma a világ összes tudományos dolgozóinak mintegy harmada. Ismeretesek a szocialista országok tudósainak azok a nagy eredményei, amelyeket a matematika és a fizika különböző területein, az irányított termonukleáris szintézis terén folyó munkálatokban, az űrkutatásban elértek. A szocialista országok tudósainak az alap- és elméleti kutatásokban elért eredményei számos hatékony technikai megoldást tettek lehetővé az atomenergetikában, a kohászatban, a vegyiparban és még sok más igen fontos ágazatban.

A szocialista gazdálkodási rendszer minden előfeltételt megteremt ahhoz, hogy a tudósok erőfeszítéseiket ne csupán a termelés mai, hanem jövőbeli színvonalát is meghatározó, legfontosabb tudományos-technikai problémák megoldására összpontosíthassák. A tudományos kutatómunka központi tervezése lehetővé teszi, hogy megelőzzék az erők és eszközök szükségtelen szétforgácsolódását, méghozzá a különböző tudományos iskolák és megközelítések alkotó versengésének fenntartása mellett. A „kereskedelmi titok" hiánya, a tudósok széles körű kooperációja (beleértve több szocialista ország kooperációját is) mellett biztosítható a tudományos kutatás eredményessége, a tudományos ráfordítások gyors népgazdasági megtérülése.

A szocializmus megszabadította a társadalmat a munkanélküliségtől, a kapitalizmus örök velejárójától. A szocializmus igen rövid idő alatt felszámolta a nyomort; rendszeres, céltudatos intézkedésekkel gyorsan csökkenti a rosszul ellátott rétegek arányát. Jellemző, hogy az utóbbi tíz évben valamennyi szocialista országban a társadalom rendelkezésére álló pótlólagos erőforrások legjelentősebb részét a bérek, nyugdíjak és segélyek minimális nagyságának növelésére fordították. Ennek megfelelően a legkevésbé ellátott kategóriák életszínvonala viszonylag gyorsabban emelkedett, mint az egész lakosságé. A rosszul ellátott családok száma és ezzel együtt a családok pénzjövedelem-színvonal szerinti differenciálódása is érzékelhetően csökkent.

A szocialista társadalom amellett, hogy munkát biztosít valamennyi munkaképes állampolgárának, olyan bonyolultabb feladatokat is meg-

old, amelyek a munka jellegének megváltozásával és a munkának igazi emberi létszükségletté válásával függnek össze.

A szocialista országok 1976–1980. évi népgazdasági terveiben nagy figyelmet fordítottak a termelési folyamatok, különösképpen a segéd- és kisegítő munkák automatizálására és gépesítésére. A kapitalizmusban a kézi munka kiküszöbölése gyakorlatilag a munka tartós elvesztését jelenti a szakképzetlen és alacsony képzettségű munkások számára. A szocializmusban a termelés gépesítése lehetővé teszi emberek millióinak kiképzését és szakképzettebb munkára való átállítását, munkájuk tartalmasabbá és vonzóbbá tételét és egyidejűleg bérük állandó emelését is.

A szocialista életmód igen lényeges vonását jelentik a társadalmi fogyasztási alapok, amelyek segítségével a szocialista országok valamennyi állampolgáruknak, munkából szerzett jövedelmük nagyságától függetlenül egyenlő lehetőségeket nyújtanak a képzettségnek, az orvosi ellátásnak, a lakásnak – ezeknek a személyiség normális fejlődéséhez és társadalmi élettevékenységéhez szükséges, igen fontos feltételeknek – a megszerzésében.

A szocialista országok társadalmi-gazdasági fejlődésének sikerei hatással vannak azokra a követelményekre, amelyeket a tőkés világ dolgozói országaik monopolista burzsoáziájával és kormányával szemben támasztanak. Maga a monopolista burzsoázia viszont a tőkés társadalom távlatai felett érzett aggodalmai miatt nagy nyugtalansággal reagál a szocialista társadalom építésének sikereire. A hatvanas évek elején a szocializmussal folyó gazdasági verseny állása és távlatai jelentették az egyik központi problémát a tőkésországok politikai életében, a burzsoá kormányok gyakorlati tevékenységében. A gazdasági fejlődés „normalizálásába" vetették reményüket, abba, hogy elérhetik a gazdasági növekedés viszonylag magas és tartós ütemét, a foglalkoztatottság magas színvonalát, az árak relatív stabilitását és a külgazdasági kapcsolatok egyensúlyát.

Ennek a „normalizálásnak" a megvalósításával a tőkésországok és elsősorban az Egyesült Államok uralkodó körei több feladat megoldását hozták összefüggésbe, beleértve a belső társadalmi-politikai helyzet lényeges megjavítását is. Ennek a gazdaságpolitikának a megvalósításához az állammonopolista szabályozási eszközök széles fegyvertárát és a burzsoá közgazdaságtudomány legújabb eredményeit használták fel.

Az 1974–1975. évi válság azonban feltárta, hogy teljesen tarthatatlanok e politika céljai és eszközei. Lerombolta azokat a burzsoá propaganda által terjesztett elképzeléseket, amelyek szerint a kapitalizmusban a gazdasági növekedés képes biztosítani a dolgozók anyagi helyzetének stabilitását, a szegénység és a nyomor felszámolását. Lényegében összeomlott az állammonopolista kapitalizmus egész háború utáni társadalmi stratégiája, amely azon a tételen alapult, hogy a burzsoá társadalom antagonisztikus ellentmondásai csupán a gazdasági növekedés alapján, a tulajdonviszonyok gyökeres megváltoztatása nélkül, a jövedelmek és vagyonok újraelosztása nélkül is megoldhatók.

A *Current Population Reports* című közlöny tájékoztatása szerint az Egyesült Államok Népszámlálási Irodájának 1975. márciusi vizsgálata kimutatta, hogy 24,3 millió ember jövedelme alacsonyabb a hivatalosan megállapított „szegénységi költségvetésnél". Ebbe a kategóriába tartozik az Egyesült Államok lakosságának 12%-a. A szegénység jutott osztályrészül a feketék 31%-ának, a spanyol származású amerikaiak 23%-ának. Nyomorban nőtt fel 10,2 millió, vagyis minden hatodik gyermek az országban. Ezeknek az embereknek az átlagos jövedelme a „szegénységi költségvetés" mintegy 60%-át tette ki, 1 millió családnál pedig évi 1000 dollárnál kevesebb volt. Fontos hangsúlyoznunk, hogy a szegénység távolról sem mindig függött összse a tartós munkanélküliséggel. 1975-ben a szegény családok családfőinek több mint a fele dolgozott, negyedrészüknek pedig az egész év folyamán volt munkája.* A világ leggazdagabb tőkésországában a munkások és alkalmazottak millióinak az a sorsa, hogy dolgoznak anélkül, hogy megfelelően el tudnák tartani családjukat.

A gazdasági és társadalmi megrázkódtatások a kétségbeesés és bizonytalanság légkörét teremtették meg a tőkés világban. „Ma kétségtelenül a kapitalizmus válságával van dolgunk. A tőkés társadalom számos alapvető értéke kétségessé vált. Sokan nyíltan elvetik a kapitalizmust erkölcsi és ideológiai szempontból" – így jellemezte Olof Palme, akkori svéd miniszterelnök a Nyugat széles néptömegeiben uralkodó hangulatot.**

* Lásd Current Population Report. Consumer Income. Series P-60. 99. old.

** Lásd Der Spiegel, 1975. szeptember 22. 38. old.

2. A szocializmus – a nemzetközi kapcsolatok átalakításának döntő tényezője

A burzsoázia az országok közötti kapcsolatokban az erőszak uralmának, az elnyomásnak és a kizsákmányolásnak, a gyenge népek leigázásának és elnyomásának az elveit honosította meg. A szocializmus ezzel szembeállítja a békés egymás mellett élést, az egymás belső ügyeibe való be nem avatkozást, minden államnak: nagy és kis, erős és gyenge országnak az egyenjogúságát és kölcsönösen előnyös együttműködését.

A hetvenes évek első fele ebből a szempontból tartós eredményekkel tűnik ki. Az SZKP XXIV. kongresszusán kezdeményezett békeprogram megvalósításának eredményeképpen fordulat következett be az imperializmus által előidézett hidegháborúról a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésére, a robbanással fenyegető feszültségről az enyhülésre és a kölcsönösen előnyös együttműködésre.

Az SZKP a nemzetközi kapcsolatok átalakításáért vívott harcában abból a tudományos tényből indul ki, hogy a különböző országok népeinek békéje és együttműködése a legnagyobb mértékben megfelel a szocializmus természetének, hogy az államok békés egymás mellett élése a nemzetközi szférában egyáltalán nem küszöböli ki a társadalmi fejlődésükre jellemző törvényszerű folyamatokat, hanem éppen ellenkezőleg: elősegíti azok legteljesebb kifejlődését, beleértve az antagonisztikus ellentmondásokkal terhelt burzsoá társadalom jellemző vonásának, az osztályharcnak az erősödését, hogy tehát az ellentétes társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése biztosítja a legkedvezőbb feltételeket az egész emberiség haladása számára.

Ismeretes, hogy a marxizmus–leninizmus megalapítói a nemzetközi kapcsolatokat az osztályviszonyok megnyilvánulása sajátos területének tartották. Bármely történelmi korszak nemzetközi kapcsolatainak rendszere a fennálló társadalmi-gazdasági formációk jellemző vonásait és sajátosságait tükrözi. Ezekben a kapcsolatokban az egyes társadalmak uralkodó osztályainak gazdasági és politikai érdekei nyilvánulnak meg.

A nemzetközi porondon a szocializmus megjelenése azt jelentette, hogy elkövetkezett a farkastörvényeken és az „erősebb jogán" alapuló

tőkés nemzetközi kapcsolatok felváltásának ideje. Még Marx, aki a nemzetközi kapcsolatokat a társadalmi viszonyok elválaszthatatlan részeként elemezte, azt a következtetést vonta le, hogy a szocializmusnak mint világrendszernek a megjelenésével elkerülhetetlenül bekövetkezik a nemzetközi kapcsolatok gyökeres átalakulása. „Ellentétben a régi társadalommal, amelynek velejárója a gazdasági nyomor és a politikai téboly, új társadalom születik, amelynek nemzetközi elve a *béke,* mert minden nemzetnél egyazon elv lesz uralkodó: a *munka!*"*

A szocialista országok közötti kapcsolatokban világosan megjelenik a társadalmi élet összes oldala (gazdasági, politikai, szellemi élet) nemzetközivé válásának uralkodó tendenciája. „Az emberiség egész gazdasági, politikai és szellemi élete már a kapitalizmusban is egyre jobban internacionalizálódik. A szocializmus teljesen internacionalizálja"** – írta Lenin. A szocializmus kiküszöböli az imperializmuson belüli ellentmondásokat, amelyek a kapitalizmusban fékezik ennek a tendenciának az érvényesülését, kiküszöböli a különböző országok monopóliumai között folyó konkurrenciaharcot, a nyersanyagforrásokért, a felvevőpiacokért stb. folyó harcot.

A szocialista országok közössége bizonyíték arra, hogy a szocializmusban milyen széles lehetőségek nyílnak a társadalmi élet valamennyi oldalának nemzetközivé válására. A szocialista országok közötti kapcsolatok a proletár internacionalizmus elvein alapulnak, amelyek megkövetelik minden ország nemzeti és nemzetközi érdekeinek az összeegyeztetését. A szocialista országok egysége, együttműködése és kölcsönös segítségnyújtása meghatározta a szocialista világrendszer és azon belül minden egyes ország sikereit.

Ezek az új típusú nemzetközi kapcsolatok ma már a Föld népességének jelentős részére kiterjednek. A testvéri szocialista országok közötti kapcsolatok, amelyek mentesek az antagonisztikus ellentmondásoktól, és amelyek a proletariátus nemzetközi osztálycéljainak azonosságán alapulnak, egyre szilárdabb állásokat foglalnak el a nemzetközi életben. Óriási átalakító erővel rendelkeznek, képesek döntő befolyást gyakorolni korunk egész nemzetközi kapcsolatrendszerének pozitív irányú átalakulására.

* *Marx–Engels* Művei. 17. köt. Budapest 1968. 5. old.
** *Lenin* Összes Művei. 23. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 317. old.

Állandóan nő a szocialista országok egységes külpolitikai irányvonalának a jelentősége, amelynek egységét egyeztetés és összehangolás útján érik el. A testvéri országok külpolitikai irányvonalának összehangolásában különleges szerepe van a Varsói Szerződés Szervezetének, amelynek legfontosabb feladata az egyetemes békének és minden ország népe biztonságának megszilárdítása, a szocialista vívmányok védelme a közösség országaiban, az imperialista agressziók visszaverése, a békés egymás mellett élés elveinek meghonosítása a különböző társadalmi rendszerű országok közötti kapcsolatokban. A szocialista országok külpolitikájának összehangolása igen fontos szerepet tölt be a nemzetközi munkásmozgalommal való proletár osztályszolidaritás erősítésében, valamint a nemzeti felszabadító mozgalom antiimperialista harcához szükséges segítség és sokoldalú támogatás nyújtásában. A testvéri országok egyeztetett politikájának hatékonyságára ragyogó példa az amerikai imperialista kalandorpolitika kudarca Indokínában: Vietnam, Laosz és Kambodzsa népeinek győzelme. Ezt a győzelmet annak a hatalmas támogatásnak a révén érték el, amelyet a testvéri országok nyújtottak ezeknek a népeknek az amerikai agresszió ellen vívott hősi harcukban.

Amíg az imperializmus volt az egyedüli, mindenre kiterjedő rendszer a nemzetközi színtéren, viszonylag könnyen semmibe vehette a tömegek akaratát a nemzetközi politikai problémák eldöntésében. Az elnyomott és kizsákmányolt többség az imperialista nagyhatalmak országaiban, még inkább a gyarmati és függő országokban nem volt képes valamennyire is komoly befolyást gyakorolni a nemzetközi problémák megoldására, nem volt lehetősége arra, hogy megakadályozza az agresszív imperialista háborúk kirobbantását, egyre újabb országok és népek meghódítását és kirablását. Ma, amikor a világ küzdőterén az egyenjogúságnak és az igazságosságnak egy olyan hatalmas tényezője hat és működik, mint a szocialista közösség, a fejlett és a fejlődő tőkésországok dolgozó többsége, ennek a többségnek az érdekeit kifejező nemzeti és nemzetközi szervezetek a nemzetközi kapcsolatok rendszere átalakulásának valóságos résztvevőivé válnak.

A szocializmus óriási befolyást gyakorol a fejlődő országok nemzetközi politikai pozícióinak az erősödésére. Az elnyomott népeknek antiimperialista, a politikai és gazdasági függetlenség eléréséért vívott nemzeti felszabadító harca fejlődésének valamennyi szakaszában élvezte a szocialista államok sokoldalú támogatását.

A szocialista országok pozíciója komolyan akadályozza a fejlődő országok imperialista elnyomását és kirablását. A fejlett tőkésállamok egyre gyakrabban kényszerülnek arra, hogy felülvizsgálják a fejlődő országokkal való kapcsolataikat és bizonyos engedményeket tegyenek részükre. „A világban fennálló jelenlegi osztályerőviszonyok közepette a felszabadult országok teljes mértékben képesek szembeszegülni az imperialista diktátummal, kivívni az igazságos, vagyis egyenjogú gazdasági kapcsolatokat"* – mondta Brezsnyev. Mindez megteremti a szükséges feltételeket ahhoz, hogy a fejlődő országok még tevékenyebben vegyenek részt a nemzetközi kapcsolatok átalakításában, a népek békéjéért és biztonságáért vívott közös harcban.

A szocialista országok kommunista pártjai, meghirdetve és következetesen megvalósítva külpolitikájukban a különböző társadalmi rendszerű országok békés egymás mellett élésének elvét, mindenekelőtt abból indulnak ki, hogy ez az elv napjainkban objektív szükségszerűséggé vált, mivel az atomfegyver és a rakétatechnika századában nincs és nem is lehet ésszerű alternatívája.

A nemzetközi erőviszonyoknak a szocializmus javára bekövetkezett megváltozása, a szocialista országoknak a különböző területeken elért nyilvánvaló sikerei, a szocialista országok megnövekedett védelmi képessége, az a tény, hogy a tömegek az egész világon megértik egy esetleges újabb világháború katasztrofális következményeit, a legnagyobb tőkés hatalmak politikai vezetése részéről a kialakult realitások elfogadása – mindez meghatározta azokat a pozitív változásokat, amelyek a hetvenes évek nemzetközi kapcsolataiban bekövetkeztek. A világgazdasági és világpolitikai fejlődés gyakorlata megmutatta, hogy a szocializmussal szembeni hidegháborús politika sok kárt okoz a tőkésországoknak, amelyek megfosztják magukat a szocialista országokkal való kölcsönösen előnyös együttműködés lehetséges gyümölcseitől. És fordítva: a nemzetközi politikai légkör általános javulása elősegítette az egyenjogú és kölcsönösen előnyös együttműködés fejlődését a különböző társadalmi rendszerű országok között.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország, a tőkésországokkal fenntartott gazdasági kapcsolataiban azt veszi alapul, hogy a világgazdaság fejlődésével összefüggésben a gazdasági fejlődés érdekei megkövetelik a nemzetközi munkamegosztás további fejlesztését. A tőkés

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 18. old.

és a szocialista világrendszert is magában foglaló világgazdaság az élet valóságos ténye, amellyel számolni kell. Ez szükségszerűvé teszi a különböző társadalmi rendszerű országok között is a kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok fejlesztését. Az ilyen kapcsolatok előnyösek a tőkésországoknak is, a szocialista országoknak is.

A kétoldalú gazdasági kapcsolatok normalizálása és a komplex, nagyarányú, hosszú lejáratú együttműködésre való áttérés alapján a Szovjetunió bővíti gazdasági kapcsolatait a fejlett tőkésországokkal. 1969–1974 között az ezzel az országcsoporttal folytatott kereskedelem volumene, 6,8 milliárd rubelról 12,4 milliárd rubelra nőtt.

A békés egymás mellett élés elve sok igen fontos tudományos-technikai feladat megoldásában is igényli a két ellentétes rendszerhez tartozó országok széles körű együttműködését. A tudományos-technikai forradalom egy sor átfogó jellegű problémát vetett fel az emberiség előtt (élelmiszer-probléma, egészségügy, energiaprobléma, a világóceánnal és a világűrrel összefüggő problémák), amelyeknek hatékony megoldása az összes nemzet céltudatos erőfeszítését igényli. A szocialista országok kezdeményezésére az e téren folyó együttműködés egyre jobban fejlődik.

Az SZKP és a szocialista országok testvérpártjai, fejlesztve a tőkésországokkal a sokoldalú együttműködést és harcolva a békés egymás mellett élés elveinek teljes győzelméért, abból indulnak ki, hogy a békés egymás mellett élés nem jelent lemondást a nemzetközi osztályharcról, hanem annak sajátos, különleges formája, amelyben a hangsúly nem a két rendszer katonai szembenállásán van, hanem más területeken. Ebben a helyzetben megnő a két rendszer ideológiai harcának a szerepe.

Nem kevés akadály maradt még a tartós béke megvalósításának, az államközi szférában a békés egymás mellett élés elvei teljes győzelmének útjában. A nemzetközi helyzet javulását akadályozza az imperializmus változatlan természete, akadályozzák a tőkésországok olyan befolyásos politikai erői, amelyek nem érdekeltek sem a szocialista országokkal és mindenekelőtt a Szovjetunióval fennálló kapcsolatok megjavításában, sem pedig a nemzetközi helyzet enyhülésében. A szocializmus ellen vívott harcban az imperializmus tartaléka lett a balos kalandorcsoportok tevékenysége is. Minden nép érdekeivel szöges ellentétben állnak azok a lázas kísérleteik, hogy meghiúsítsák az enyhülést, meggátolják a leszerelést, bizalmatlanságot és ellen-

ségeskedést szítsanak az államok között, hogy világháborút provokáljanak.

A nemzetközi politikai helyzetben és a világgazdaságban ily módon egyre nő a szocializmus befolyása, amely – mint azt az SZKP XXV. kongresszusa hangsúlyozta – „Békét hoz, biztosítja valamennyi ország szuverenitásának tiszteletben tartását és az egyenjogú államközi együttműködést, a szocializmus a szabadságukért és függetlenségükért harcoló népek támasza. Ami pedig a holnapot illeti, az kétségkívül újabb bizonyítékait adja majd a szocializmus korlátlan lehetőségeinek, történelmi felsőbbrendűségének a kapitalizmussal szemben."*

* Ugyanott, 14. old.

A nemzeti felszabadító mozgalom újabb fellendülése

Az imperializmus gyarmati rendszerének felszámolása a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének egyik lényeges eleme. A nemzeti felszabadító mozgalom távlatait elemezve Lenin arra a következtetésre jutott, hogy e mozgalom sikeréhez „az elnyomott országokban élő népesség óriási tömegeinek egyesült erőfeszítése ... vagy a nemzetközi helyzet *különösen* kedvező alakulása (például az imperialista hatalmak beavatkozásának megbénulása, legyengülésük, egymás ellen viselt háborújuk, a közöttük fennálló kibékíthetetlen ellentét stb. folytán), vagy az egyik nagyhatalom proletariátusának a burzsoázia ellen irányuló *egyidejű* felkelése szükséges"*.

Mindezeknek a feltételeknek a legkedvezőbb társulása a második világháborút követő időszakban jött létre. Egész kontinensek népei keltek fel az imperialista elnyomás ellen; a második világháború aláásta az imperializmus és mindenekelőtt az anyaországok erőit; a proletariátus egy sor országban győzött, és kialakult a szocialista világrendszer. A már korábban válságba jutott gyarmati rendszer most fokozatosan szétesett, majd összeomlott.

1919-ben még a gyarmatok és félgyarmatok a Föld területének 97,8 millió km²-ét, azaz 72%-át foglalták el, és részesedésük a világ népességéből 1235 millió fő (69,4%) volt,** ezzel szemben 1975 végére területük 1,7 millió km²-re, (1,2%-ra), népességük pedig 18,9 millió főre (0,5%) csökkent***.

Milyen változásokat idézett elő a világ politikai és gazdasági hely-

* *Lenin* Összes Művei. 30. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 8. old.

** Lásd Narodnoje hozjajsztvo SZSZSZR v 1973 g. Moszkva 1974. 132. old.

*** A Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete tájékoztató osztályának számításai.

zetében a kolonializmus összeomlása? Milyen befolyást gyakorol a nemzeti felszabadító mozgalom ma a tőkés társadalmi rendszer pozícióira?

1. A kolonializmus alkonya

1974-ben történelmi jelentőségű esemény ment végbe: megszűnt az utolsó – a portugál – gyarmatbirodalom, és ezzel a gyarmatrendszer összeomlása gyakorlatilag befejezettnek tekinthető. Az általános képen nem változtatnak a gyarmatosítók kezén maradt kisebb területek, mint például az Afrika déli részén levő fajüldöző államok. Az elnyomott népek nemzeti felszabadító harca teljes győzelemmel ért véget.

A gyarmatok politikai felszabadulása mélyreható forradalmi változást jelent a társadalmi fejlődésben. Az imperializmus már nem képes ellenőrizetlenül rendelkezni emberek százmillióinak a sorsával, óriási anyagi erőforrásokkal. Az új, független államok tucatjai jelentek meg a világpolitika színpadán. Beteljesült Lenin jóslata, amely szerint Kelet néptömegei, „mint önálló résztvevők, mint az új élet alkotói felkelnek", és „Kelet ébredési szakasza után a mai forradalomban olyan szakasz következik, amikor Kelet minden népe részt vesz a világ sorsának intézésében"*. A nemzetközi kapcsolatokban új korszak kezdődött.

Az imperialisták, miután nem voltak képesek megakadályozni a gyarmatok felszabadulását, megpróbálták azok függetlenségét pusztán jogi, névleges függetlenséggé tenni. Ennek megnyilvánulásai voltak mindenekelőtt azok a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a felszabadult országokat katonai-gyarmati blokkok formájában körülfonják az új függőség láncaival. Ma már nyilvánvaló, hogy az imperializmus ezekkel a blokkokkal sem tudta megőrizni uralmát a felszabadult területeken.

Kudarcba fulladtak az imperialista hatalmak arra irányuló kísérletei is, hogy a katonai erő közvetlen felhasználása révén uralkodó pozíciókra tegyenek szert a „harmadik világban". A modern gyarmatosítók vereségével végződött az a próbálkozásuk, hogy 1956-ban

* *Lenin* Összes Művei. 39. köt. Kossuth Könyvkiadó 1973. 313. old.

Egyiptomot térdre kényszerítsék akkor, amikor Nasszer elnök, az egyiptomi nép akaratát kifejezve, bejelentette a Szuezi-csatorna államosítását. Az igazságos egyiptomi lépést támogató Szovjetunió határozott állásfoglalása az agresszorok fegyveres erőit meghátrálásra kényszerítette. Ezután Ázsiában is, Afrikában is eltűnt az imperializmus katonai erejétől való korábbi rettegés.

Dicstelenül végződött az amerikai imperializmus kalandja Indokínában. Az Egyesült Államok indokínai kudarca erősen megingatta befolyását Ázsiában és az egész világon, mindenekelőtt Délkelet-Ázsiában. Irányváltozások vagy eltolódások következtek be e körzet valamennyi országának a politikájában. Egyes országokban a blokkoktól, az egyoldalú amerikai orientációtól való eltávolodás tendenciái kezdtek kialakulni, erősödnek a semleges irányvonalért, a független külpolitikáért síkraszálló körök pozíciói.

Az imperializmus politikájában különleges helyük van azoknak a kísérleteknek, hogy függésben tartott rendszereket, illetve bábkormányokat használjanak fel a fejlődő országok ellenőrzésére. Ezzel összefüggésben jellemző az a politika, amely arra irányul, hogy az izraeli szélsőséges köröket az arab világ nemzeti felszabadító erői ellen folyó harc eszközeként használják fel. Nem kívánunk belebocsátkozni abba, milyen indítékok késztették az izraeli vezetőket arra, hogy agresszív politikát folytassanak az arab országokkal szemben, csupán azt jegyezzük meg, hogy ez a politika kapóra jött azoknak az imperialista köröknek, amelyek már régen nyugtalansággal figyelték a haladó társadalmi tendenciák fejlődését az arab világban. A katonai blokkokba való belépésnek, az imperialista monopóliumoknak való alárendelődésnek az elutasítása, a szocialista országokkal való együttműködésnek a fejlesztése, tőlük gazdasági és katonai segítség szerzése, a kapitalizmusnak mint az elmaradottság leküzdését biztosítani tudó rendszernek a tagadása – mindez a Közel-Keleten az imperializmus érdekeivel homlokegyenest ellentétes irányú haladást jelentett. Olyan perspektíva alakult ki, hogy végső soron elveszíthetik az amerikai monopóliumok számára óriási profitokat hozó közel-keleti olaj korlátlan kiaknázásának a lehetőségét. Említsük még meg azt a körülményt is, hogy az arab világ a kolonializmus és a nemzeti felszabadító erők között folyó harc élvonala. Itt összpontosul Ázsia és Afrika szocialista orientációjú országainak több mint a fele, itt öltötte a legnagyobb méreteket a Szovjetunióval folyó együttműködés. A nem-kapitalista

fejlődési út választása a Közel-Keleten, az imperializmus veresége ebben a körzetben óriási befolyást gyakorolna Ázsia és Afrika sorsára, arra, hogy e kontinens országai melyik fejlődési utat választják.

Az izraeli vezetők konok magatartását, hogy nem adják vissza az 1967 júniusában általuk megszállt területeket, nem érthetjük meg, ha elszakítjuk az Egyesült Államok e körzetben folytatott általános politikai stratégiájától. Az amerikai uralkodó körök, fokozva Izrael felfegyverzését, azt igyekeztek sugalmazni az araboknak, hogy a kérdés katonai megoldásának kísérlete számukra ki van zárva, mivel Izrael megőrzi katonai fölényét. Igyekeztek meggyőzni az arabokat arról, hogy a konfliktus rendezésének kulcsai Washingtonban vannak, hogy csupán az Egyesült Államok képes Izraelt a megszállt területek elhagyására kényszeríteni, de ehhez Washingtonnak elegendő ösztönzésre van szüksége. Más szóval az Egyesült Államok addig nem közeledik feléjük, amíg nem hagynak fel a Szovjetunióval való együttműködés politikájával. Ténylegesen azt várták el, hogy az arab országok mélyreható változásokat hajtsanak végre, lemondjanak forradalmi, antiimperialista és antikapitalista irányvonalukról. Ez volt mintegy a hallgatólagos feltétele annak, hogy az Egyesült Államok módosítsa egyoldalú állásfoglalását az arab–izraeli konfliktusban és beleegyezzen abba, hogy – bár nagyon korlátozott módon, de – nyomást gyakoroljon Izraelre.

Az arab területek izraeli megszállásának elhúzódása tehát az Egyesült Államok számára az arab országokra gyakorolt politikai nyomás eszköze volt abból a célból, hogy az imperializmus számára előnyös változásokat érjen el az arab országokban, hogy letérítse őket a forradalmi-demokratikus útról, felszámolja a szocialista országok befolyását a Közel-Keleten, és ezáltal megteremtse a feltételeket a térség további akadálytalan kizsákmányolásához, a nyugatbarát, reakciós politikai rezsimek megszilárdításához az arab világban.

1973 őszén az arab országok kombinált politikai, gazdasági és katonai akcióra szánták el magukat. Az arabok csapása az „olajfronton", az egyes országokba irányuló kőolajexportra bevezetett ideiglenes embargó, az olajárak emelkedése stb. – mindez az arab világ válasza volt arra az amerikai és izraeli politikára, amely az imperializmus számára politikai előnyök elérése céljából be akarta fagyasztani a közel-keleti konfliktust. 1973 októbere után a helyzet gyökeresen megváltozott, új távlatok nyíltak meg a konfliktus rendezésére, ösz-

szehívták a genfi konferenciát. Nyilvánvalóvá vált, hogy meghiúsultak Izraelnek és pártfogóinak azok a számításai, hogy az izraeli hadsereg katonai fölénye állandósítható, és hogy következésképpen az araboknak nincs más választásuk, mint „meghajolni" Washington előtt.

Ezeket az új lehetőségeket azonban nem aknázták ki annak következtében, hogy az egyiptomi vezetés a közel-keleti rendezés kérdésében az Egyesült Államokkal való együttműködés útját a konfliktus végleges megoldásához nem közelebb vivő, hanem attól inkább eltávolodó részleges megállapodások útját részesítette előnyben. A Naszszer halála után megerősödött burzsoá erők befolyása alatt és „dollárözönre" számítva, Szadat fordulatot vitt végbe Egyiptom külpolitikájában, ami károkat okozott az arab népek érdekeinek és megnehezítette a rendezési folyamatot. Más arab országok azonban nem követték Egyiptom példáját, és Egyiptom elszigetelődött az arab világban. Az imperializmus Szadat akciói ellenére nem tudta visszanyerni korábbi pozícióit a Közel-Keleten, nem tudta a saját feltételeit diktálni az arab–izraeli konfliktus rendezésére. Az arab közvélemény tudatára ébred annak, hogy a tartós és igazságos béke eléréséhez szükség van a szocialista világgal való együttműködésre. Az imperializmus pórázon vezetett körei semmiféle manőverrel nem képesek semmivé tenni annak a ténynek a jelentőségét, hogy a szocializmus és a nemzeti felszabadító mozgalom erőinek szövetsége a Közel-Keleten is bebizonyította életképességét és hatékonyságát.

Levonható tehát az az általános következtetés, hogy az imperializmusnak nem sikerült a fejlődő országok függetlenségét fikcióvá, olyan névleges, jogi szuverenitássá változtatni, amely a külföldi hatalmaknak való politikai és gazdasági alárendelődést álcázza.

Az SZKP XXV. kongresszusán Brezsnyev hangsúlyozta, hogy a volt gyarmatok és félgyarmatok többségükben „az imperializmussal vívott párharcban mindinkább növekvő energiával védelmezik politikai és gazdasági jogaikat, igyekeznek megszilárdítani függetlenségüket, fellendíteni népeik szociális, gazdasági és kulturális fejlődését"*.

A felszabadult országok túlnyomó többsége nem vált az imperializmus politikai rendszerének részévé. A fejlődő országok semlegessége mindinkább antiimperialista színezetet ölt, az ázsiai, afrikai és latinamerikai országok függetlensége megszilárdulásának és szolidaritásuk

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 17. old.

megnyilvánulásának formájává válik. Az el nem kötelezettség korábban azt jelentette, hogy ezek az országok nem vállalnak magukra az egymással szembenálló katonapolitikai szövetségekkel összefüggő kötelezettségeket, hogy kívül maradjanak így ezek konfliktusain. Ma már az el nem kötelezettségen egyre inkább a kis és nem eléggé fejlett országoknak a célok – mindenekelőtt a gazdaságfejlesztési célok – azonosságán alapuló nemzetközi tömörülését értik. Az el nem kötelezettség ma nem csupán és nem annyira a blokkpolitika alternatívája, mint inkább a közös érdekekkel rendelkező országok összefogásának formája, közös akcióik megszervezésének a formája. Amennyiben az adott országcsoport érdekei egyenjogúbb, igazságosabb gazdasági és politikai feltételek megteremtését igénylik fejlődésük és előrehaladásuk számára, annyiban elkerülhetetlenül ellentmondásban vannak annak a rendszernek az érdekeivel, amelynek révén a világban fennmaradnak a nem egyenlő jogú imperialista viszonyok. Az el nem kötelezettség politikája ezért lényegét tekintve ma nem semlegességet jelent a világméretű harcban, nem a két világhatalomtól való „egyenlő távolság" pozíciója, hanem a fejlődő országok tényleges imperialistaellenes tömörülésének a formája a közös érdekeikért vívott harcban.

Az imperializmus ma a fő, de nem az egyedüli akadály a független, progresszív fejlődés útján. A teljes felszabadulásukért küzdő népek ellen akciókat fejtenek ki balos kalandorelemek. Feladatukul tűzik ki a fejlődő országok szocialista világrendszerrel kötött szövetségének aláásását, rágalmazzák a Szovjetunió külpolitikáját, megpróbálják meggyőzni a népeket a „szovjet szuperhatalom hegemonizmusáról". A Szovjetuniót egy kalap alá veszik az imperialista hatalmakkal, amikor a „gazdag és szegény nemzetek" koncepcióját terjesztik, és nacionalista hangulatokat szítanak a fejlődő országokban.

Az ultrabaloldali nacionalista körök a fejlődő országokban a „szegény Dél" és a „gazdag Észak" szembeállításának az eszméjét terjesztik. Kísérletet tesznek arra, hogy a szocialista világot bevonják a szegény és gazdag országokra való felosztás sémájába, és ezzel a szocialista országokat egy sorba állítsák az imperialista hatalmakkal a fejlődő országok gazdasági elmaradottságáért, a gyarmati elnyomás következményeiért, ezen országok neokolonialista kizsákmányolásáért való történelmi felelősség kérdésében.

Az ultrabaloldali álforradalmi koncepciók minden látszólagos antiimperialista jellegük ellenére a valóságban az imperialisták kezére ját-

szanak. A „harmadik világ" úgynevezett nacionalizmusa, amely külsőleg nagyon radikális, és ezért imponálhat a társadalom politikailag éretlen részének, valamint a forradalmi kispolgári értelmiség egyes köreinek, objektíve a „harmadik világ" országai függetlensége és haladása ellenségeinek az érdekeit szolgálja.

2. *A gazdasági önállóságért vívott harc és a neokolonializmus rendszerének válsága*

A politikai függetlenség a gyarmati kizsákmányolástól való teljes felszabadulás felé tett első és szükséges lépés; megteremti az előfeltételeket az imperialista elnyomás valamennyi formájának felszámolásához. A politikai függetlenség azonban önmagában még nem szabadít meg a kizsákmányolástól és az elmaradottságtól. Az imperializmus a gyarmati rendszer összeomlása után is fenntartotta gazdasági uralmát a fejlődő országok fölött. Ezért korunk nemzeti felszabadító mozgalmában előtérbe került a gazdasági függetlenség elérésének a feladata.

A gyarmati függőség alól felszabadult országok többsége továbbra is a tőkés világgazdasághoz tartozik, „még ha ott különleges helyet tölt is be"* – hangsúlyozta az SZKP Programja. A tőkés monopóliumok megőrizték erős pozícióikat ezen országok gazdaságában, és a volt anyaországok kétségbevonhatatlanul gazdasági fölényben vannak velünk szemben.

Jellemző, hogy a közvetlen politikai parancsuralom elvesztése után az imperialista monopóliumok étvágya egyáltalán nem csökkent a függő országokban. Éppen ellenkezőleg: jelentősen megerősödött az a törekvésük, hogy fokozzák ezen országok természeti és emberi erőforrásainak a kizsákmányolását. Az imperialista országok közötti konkurrenciaharc kiéleződése és a legkorszerűbb termelési ágakban egy sor esetben a régi, tipikusan gyarmati monopóliumokat kiszorító hatalmas monopóliumok előrenyomulása erősen aktivizálta az imperialista expanziót a fejlődő országokban.

A vezető tőkésállamoknak a neokolonialista kizsákmányolás rendszerét a gyarmatbirodalmak romjain azonban olyan viszonyok között

* Programma Kommunyisztyicseszkoj partyii Szovjetszkovo Szojuza. 45. old.

kellett létrehozniuk, amikor a világban megváltoztak az erőviszonyok, amikor gyengül a kapitalizmus, és erősödik a világszocializmus.

Már a fiatal nemzeti államok megalakulása során létrejött a nemzeti felszabadító mozgalom antikapitalista irányzata. Sok állam a szocialista irányvonalat választotta, elvetve a tőkés viszonyokat mint a társadalmi fejlődés formáját és az égető gazdasági problémák megoldásának útját, ami egyértelmű volt a világkapitalizmus új történelmi vereségével.*

Az ötvenes évek második felében és a hatvanas évek folyamán számos afrikai, ázsiai és latin-amerikai ország jelentős sikereket ért el nemzetgazdasága fejlesztésében és külgazdasági kapcsolatainak átalakításában. Nagyon jellemző, hogy a fiatal független államokban a nemzetgazdaság megteremtésének a folyamata elválaszthatatlanul összefügg a külföldi tőke kiszorításával, pozícióinak korlátozását célzó intézkedésekkel. A nemzeti ipari bázis megteremtése, az állami szektor fejlesztése, a nemzeti közigazgatási és műszaki szakemberek képzése a fejlődő országokban stb. elősegíti gazdasági önállóságuk erősödését. Így például Irakban és sok más fejlődő országban a Szovjetunió segítette a szakemberképzést és a helyi kőolajipari vállalatok kiépítését. Ez lehetővé tette, hogy ezek az országok áttérjenek a széles körű államosításra, sőt azt is, hogy önállóan lépjenek fel a világpiacon, amely egészen a közelmúltig az olajmonopóliumok féltve őrzött területe volt.

A fejlődő országok és az imperialista államok közötti kapcsolatokra ugyanakkor egyre jelentősebb befolyást kezdtek gyakorolni azok a folyamatok, amelyek a tudományos-technikai forradalommal, a termelés és a tőke internacionalizálódásával és a nemzetközi társaságok gyors növekedésével összefüggésben bontakoznak ki. Mindezek miatt bizonyos mértékben módosulnak az imperialista expanzió konkrét feladatai a „harmadik világ" országaiban. Az imperializmus továbbra is arra törekszik, hogy a fejlődő országokat megtartsa a kizsákmányolás rendszerében és gátolja antiimperialista és antikapitalista erőik növekedését, emellett azonban szükségessé vált, hogy bővítsék ezen országok részvételét a nemzetközi tőkés munkamegosztásban.

Az imperializmus egyik legújabb stratégiai célja az, hogy a fejlődő országok a világkapitalizmus ipari központjainak „ipari nyersanyag-

* Ezt a kérdést részletesebben könyvünk XIII. fejezetében tárgyaljuk.

függelékei" legyenek. Ezen túlmenően azt a feladatot is kitűzik, hogy az iparosodott tőkésországokból a fejlődő országokba átvigyék a munkaigényes, energiaigényes, anyagigényes és környezetszennyező termelési ágak kapacitásainak egy részét. Japánban és a Német Szövetségi Köztársaságban például tevékenyen foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy egy sor olyan ipari nagyvállalatot kitelepítenek a fejlődő országokba, amelyek számára a szó szoros értelmében nincs hely a két magasan fejlett, nagy népsűrűségű ország területén.

Az a politika, amely a fejlődő országoknak a tőkés gazdaság ipari nyersanyagfüggelékévé tételére irányul, neokolonialista típusú iparosítást irányoz elő. A fejlődő országokban csupán a modern ipari termelés „alsó szintjeinek" a létrehozását tervezik oly módon, hogy az ipari országokban fejlesztenék az ipari termelés felső szintjeit és mindenekelőtt a tudományigényes ágazatokat.

Ezzel egyidejűleg nő a fejlődő országoknak mint nyersanyagszállítóknak a szerepe is. A fejlődő országok részesedése a tőkés világ ásványi nyersanyag-kitermelésében (a tüzelőanyagokat nem számítva) ma 40%, a kőolajbányászatban 73%. Az iparilag fejlett tőkésországok ásványi nyersanyagszükségleteiket mindinkább a fejlődő országokból származó importból elégítik ki. A hatvanas évek folyamán az ásványi nyersanyagok nemzeti fogyasztásában az importkvóta (energiaforrások nélkül) az Egyesült Államokban 25%-ról 28%-ra, az EGK országaiban 56%-ról 79%-ra, Japánban 52%-ról 79%-ra nőtt.

Mindemellett a tőkés világgazdaságban kezd megváltozni a nyersanyagszállítók és a nyersanyagfogyasztók közötti kapcsolat jellege. A Föld méhe kincseinek igazi gazdái, a fejlődő országok népei, a szocialista országok támogatására támaszkodva növekvő sikerrel folytatják természeti erőforrásaik nemzeti ellenőrzéséért vívott harcukat, és arra törekednek, hogy a világgazdasági kapcsolatok egyenjogú alanyaivá váljanak.

A kapitalizmus a gyarmati kizsákmányolás elvesztéséért a főleg transznacionális jellegű vállalkozói tevékenység erős kiszélesítésével, tudományos-technikai fölényének fenntartásával és növelésével igyekszik kárpótolni magát. A nemzetközi tőkés munkamegosztást elmélyítő neokolonialista rendszer fő közvetítőjévé és a fejlődő országok kizsákmányolásának fő eszközévé a nemzetközi társaságok lettek, amelyek tevékenysége vagyonoknak egyes országokból más országokba történő átszivattyúzásával függ össze.

Az imperialista hatalmak és a nemzetközi társaságok érdekeinek alárendelt neokolonialista iparosítás megvalósítása rendszerint azzal függ össze, hogy fenntartják az exportágazatoknak a zárt és izolált jellegüknél fogva minimális mértékű befolyását a nemzetgazdaság egészének a fejlődésére, ami végső soron a fejlődő országok gazdasági aránytalanságainak elmélyülésére vezet. Emellett a nemzetközi társaságok által létrehozott termelési ágak gyakran jelentős mértékben a termelési viszonyok elavult formáinak fennmaradása és az elmaradott társadalmi rétegek munkaeredményeinek elvonása révén alakulnak ki és léteznek. Ez a folyamat a társadalmi ellentmondások kiéleződésével, új társadalmi aránytalanságoknak, és ennek megfelelően a társadalmi ellentmondások új formáinak a kialakulásával jár együtt.*

A fejlődő országok gazdaságának a nemzetközi monopoltőke tevékenységétől való erősödő függése ily módon nem csupán veszteségeik növekedésével és a köztük, valamint a fejlett tőkésországok között tátongó gazdasági szakadék kiszélesedésével jár együtt, hanem belső társadalmi helyzetük éleződésével is. Ez pedig elkerülhetetlenül elég erős és radikális befolyást gyakorol ezen országok uralkodó köreinek helyzetére. A nemzetközi munkamegosztás kínálta lehetőségek nemzeti érdekeknek megfelelő kiaknázása fontos gazdaságpolitikai feladat számukra.

Ennek a feladatnak a megoldását jelentős mértékben elősegítheti az a körülmény, hogy a fejlődő országok gazdasága a maga nyersanyagforrásaival, a nemzetközi vállalatok által létesített feldolgozóipari és más vállalataival mindinkább a fejlett tőkésországok termelőapparátusa működtetésének feltételévé válik. E körülmény jelentősége világosan megmutatkozott az 1973 őszén kirobbant energiaválságban, amely a tőkésországok egész nyersanyagellátási rendszerének válságába.** és végső soron a fejlődő országok imperialista kizsákmányolási rendszerének a válságába nőtt át. Ezek az országok társadalmi-gazdasági fejlődésüknek, a szocialista országokkal fenntartott sokoldalú kapcsolataik erősítésének és a tőkés ipari országokkal való termelési kapcsolataik kiszélesítésének mértékében növelik „antiimperialista potenciáljukat" is. Ez a potenciál ma minőségileg más tartalmú, mint a nemzeti felszabadító mozgalom korábbi szakaszaiban, be-

* Lásd Razvivajuscsijeszja sztrani: zakonomernosztyi, tyengyencii, perszpektyivi. Moszkva 1974.

** Lásd Enyergetyicseszkij krizisz v kapitalisztyicseszkom mire. Moszkva 1975.

leértve azokat az időszakokat is, amelyekben a függő országok és a külföldi leigázóik közötti politikai és katonai összeütközések a legélesebbek voltak. A nemzeti felszabadító mozgalom forradalmiságának ma nem csupán az a perspektívája, hogy területileg összeszűkíti a világkapitalizmus szféráját, hanem olyan erő jellegét is ölti, amely azt belülről szétfeszíti.

Egy sor fejlődő ország, főképpen a kőolaj-exportáló országok, a legutóbbi időben kezdtek jelentős szerepet játszani a nemzetközi tőkepiacon. Az OPEC-tagországok arany- és valutatartalékai hirtelen megnövekedtek, és 1975-ben elérték a 45 milliárd dollárt.* Ez tovább fokozta a kapitalizmus valutáris és pénzügyi rendszerének anarchiáját, stabilitása további gyengülésének lényeges tényezőjévé, éles konfliktushelyzetek kialakulásának forrásává, olyan eszközzé vált, amellyel a fejlődő országok bizonyos befolyást gyakorolhatnak a fejlett tőkésországok gazdaságára és politikájára.

Válságban van az állammonopolista kapitalizmusnak a fejlődő országokkal szemben alkalmazott nemzetközi „segélynyújtási rendszere". A „segély" az imperializmus egyik legfontosabb stratégiai eszköze volt a gyarmati uralom összeomlásának és a neokolonialista viszonyok kiépítésének a szakaszában (az ötvenes évek végétől a hetvenes évek elejéig terjedő időben). Ennek a szakasznak a nemzetközi tőkés munkamegosztásnak, a termelés és a tőke internacionalizálódásának meghatározott fejlettségi színvonala és a nagy monopóliumok nemzetközi tevékenységének meghatározott mértéke felelt meg. Eme feltételek között az állami „segélyek" a fejlődő országok igazi érdekei ellen irányuló imperialista expanzió hatékony eszközei voltak.

A termelés és a tőke internacionalizálódásában ma olyan új szakasz kezdődött, amelyben lényegesen megváltozik a fejlődő országoknak a nemzetközi tőkés munkamegosztásban betöltött helye. Emiatt az imperialista expanzió fő tényezőjének a szerepét a nemzetközi monopóliumoknak a fejlődő országok gazdaságába való közvetlen behatolása veszi át. Jellemző például, hogy a magánberuházások részesedése az ipari államokból a fejlődő országokba irányuló pénzeszközök

* Lásd Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1976. 1. sz. 129. old.

összvolumenében a hatvanas évek második felében elért 28%-ról 1972-ben 34%-ra, 1973-ban 39%-ra emelkedett.*

Az imperialista monopóliumok és a fejlődő országok közötti éles ellentétek azonban továbbra is szükségessé teszik, hogy a nemzetközi monopóliumok expanzióját állami politikai intézkedésekkel egészítsék ki. A politikailag független ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok természeti és emberi erőforrásai kizsákmányolásának a rendszere nem csupán újabb és újabb eszközöket igényel az imperialista expanzió állami fegyvertárából (a politikai nyomás eszközeit, állami támogatásokat, kereskedelmi preferenciákat stb.), hanem arról van szó, hogy ez a kizsákmányolási rendszer ilyen fegyvertár nélkül létezni sem tud.

De a fejlődő országok, amelyeknek a tőkés ipari országokkal szembeni adóssága már meghaladja a 100 milliárd dollárt, és egyre nő, mind erősebben követelik, hogy a fejlett országok módosítsák a nekik nyújtott hitelek feltételeit, növeljék a kedvezményes feltételek mellett nyújtott segítséget, járuljanak hozzá az adósság visszafizetésének elhalasztásához vagy törléséhez. Éleződnek a monopóliumok és az állam közötti ellentétek is a „segély" rendszerében betöltendő szerepek megosztása terén. Általában az egész rendszer súlyos válságban van.

A fejlődő országoknak a gazdasági függetlenségükért folytatott harca a kapitalizmus ellentmondásainak az egész tőkés világgazdaságra kiterjedő kiéleződése folytán újabb távlatokat kap. E harc fő irányává a nemzetközi gazdasági kapcsolatok neokolonialista alapelveinek összezúzása válik. A gazdasági függetlenségért folytatott harc sikereit demonstrálják az utóbbi időben az ásványi nyersanyagokban gazdag fejlődő országok. Számos ilyen országnak sikerült kivívnia saját természeti erőforrásainak tényleges nemzeti ellenőrzését, és az imperialista monopóliumok elleni harcot már a nemzetközi küzdőtéren folytatja. Különösen meggyőzőek a kőolajtermelő országok határozott, egyesített erőfeszítései, amelyek 1973 végén az „olajháború" rendkívül éles politikai formáját öltötték.

Az utóbbi években komoly jelentőségre tettek szert különböző nemzetközi fórumok, amelyeken a „harmadik világ" országainak fejlesztési problémáit tárgyalják, és kidolgozzák a nemzetközi gazdasági kap-

* Lásd Le courant de ressources financières. Rapport du secrétariat de la CNUCED, Td/B (XIV). 1974. augusztus 16. 7-8., 17. old.

csolatok új alapelveit. Az UNCTAD-hoz hasonló típusú szakosodott szervezetek, valamint a – fejlődő országok és a szocialista országok kezdeményezésére összehívott – nemzetközi értekezletek határozottan szemben állnak az imperialista országokkal abban a törekvésükben, hogy a gazdaságilag függő országokra ráerőszakolják a neokolonializmus általános koncepciójának megfelelő fejlesztési stratégiát. Az ENSZ közgyűlésének 1974. és 1975. évi ülésszakain elfogadott fontos okmányok az „új nemzetközi gazdasági rend" kialakítását célzó követelményekkel és programokkal együtt a gazdasági önállóságért folytatott harc új korszakának kezdetét jelentették. Erre a korszakra az jellemző, hogy tovább erősödik az antiimperialista tényezőknek a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt befolyása*.

A fejlődő országok lényegében antiimperialista törekvése a nemzetgazdaság konszolidációjára nem zárkózik a nemzeti keretek közé, hanem támogatásra talál abban az antiimperialista harcban, amely a tőkés világgazdaságon belüli nemzetközi tőkés viszonyok rendszerének átalakításáért folyik.

A fejlődő országok tehát a tőkés világgazdaság „perifériájaként", viszonylag elmaradott részeként egyre aktívabb szerepet töltenek be abban. Reálissá válik az a lehetőség is, hogy ezek az országok forradalmi módon hassanak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok rendszerére. Emellett aktív szerepet játszanak a nemzetközi kapcsolatok új rendszerének a kialakításában, amelynek mozgatóereje a szocializmus. Ebben a folyamatban való részvételt minden egyéb mellett az a körülmény is szükségszerűvé teszi, hogy a „harmadik világ" országainak a gazdasági önállóságért folyó harca internacionalizálódik.

A fejlődő országoknak a tőkés világra gyakorolt befolyása politikai síkon is kibontakozik. A volt gyarmatok és az anyaországok közötti kapcsolatokban fennmaradó politikai ellentétek élessége hozzájárul ahhoz, hogy a fejlődő és az imperialista országok közötti konfliktushelyzetek a gazdasági szférából rendszerint a nemzetközi politikai szférába terjednek át. A tőkés ipari országokkal való egyenjogú kapcsolatokra történő áttérés lehetetlen a nemzetközi tőkés viszonyok rendszerének átalakítása nélkül.

A fejlődésükben elmaradott országok a tőkés anyaországok „függe-

* Ezekről a kérdésekről részletesen lásd Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1974. 7. sz., 1975. 6. sz.

lékeiből" a tőkés világgazdaság részvevőivé válnak, bár nem egyenjogú részvevőivé. Ennek eredménye a tőkés világrendszer fokozódó heterogenitása. A kapitalizmusra jellemző konkurrenciaharc ily módon kiéleződik, új ellentétek alakulnak ki, hosszú távon pedig nincs kizárva még az „új erőközpontok" kialakulása sem a tőkés világban. Az OPEC-országok és közöttük olyan konzervatív, tőkés orientációjú országok példája, mint Iráné és részben Szaud-Arábiáé, azt mutatja, hogy a tőkés úton való fejlődés egyáltalán nem biztosít békés, „gördülékeny", harmonikus kapcsolatokat a kizsákmányolásra és a konkurrenciára épülő rendszer „régi" és „új" tagjai között.

Az ipari államok és a fejlődő országok közötti gazdasági és politikai kapcsolatok ellentmondásai a kapitalizmus válságának további fokozódását jelentik. Ez látható már a kőolajtermelő országokkal való kapcsolatok példájából is. Itt egyrészt konkurrenciaharc folyik az olajtársaságok között, amelyek már elvesztették a múltban oly megbízható támaszukat, a birtokain mindenható imperialista állam védnökségét, és arra kényszerültek, hogy a befolyási övezetek korábbi pontos elhatárolásáról lemondjanak és csak a saját érdekeikért harcoljanak. Másrészt árharc folyik az Egyesült Államok és a kőolaj-exportáló OPEC-országok között; végül fokozódnak az árkérdésben támadt ellentétek az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok között is.

A „harmadik világ" országainak nagy csoportjában a tőkés viszonyok kifejlődésével azáltal, hogy ezekben az országokban képtelenek munkát adni az embereknek, fokozódik a társadalmi egyenlőtlenség, növekszik a jövedelmek színvonalában meglevő szakadék stb. és mindez új alapot teremt az antikapitalista tendenciák kialakulásához. A kapitalizmust nem csupán mint a gyűlöletes kolonializmussal összefüggő rendszert kezdik elvetni, hanem mint olyan erkölcsileg romlott társadalmi rendszert is, amely nem egyeztethető össze az egyenlőség és a társadalmi igazságosság eszméjével, s amely nyomort szül az egyik póluson és gazdagságot a másikon.

Az antikapitalista tendenciák fejlődésének legmagasabb formája a „harmadik világban" a szocialista orientációjú országcsoport kialakulása. A kapitalizmus „elültetése" a felszabadult országokban nem csupán nem bizonyult sima és gyors folyamatnak, hanem nem vált mindenre kiterjedő folyamattá sem. Számos ország elfordul a kapitalizmus kátyúba vezető útjától.

A fejlődő országok és a világkapitalizmus közötti ellentmondások

alapjában eltérnek az imperializmuson belüli ellentmondásoktól, illetve az egyes monopóliumok közötti ellentmondásoktól. Ezeknek az ellentmondásoknak antagonisztikus jellege világosan kifejezésre jut a nemzeti felszabadító mozgalom és a neokolonializmus erői közötti harc formájában, amit hangsúlyoz, hogy ez a mozgalom korunk nemzetközi társadalmi-politikai viszonyainak egyik legfontosabb fejlődési tényezője.

A nemzeti felszabadító mozgalom ereje egyre nagyobb mértékben a népek közötti egyenlőtlenség és elnyomás viszonyait szülő monopóliumok ellen összpontosul. Az imperialista és a fejlődő országok közötti mélységes antagonizmus nem oldódik fel az állammonopolista kapitalizmus és egyes fejlődő országok uralkodó körei között egyes esetekben létrejött kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok hatására. Azoknak a társadalmi konfliktusoknak, amelyek sok ázsiai, afrikai és latin-amerikai ország belső társadalmi-gazdasági struktúrájában kialakulnak, külső kihatása egyre inkább abban jelentkezik, hogy a tőkés viszonyokat hordozó és közvetítő külföldi monopóliumok ellen fordulnak. Erősödik a „harmadik világ" azon országainak antiimperialista érdekazonossága, amelyek alapján megtanulják, hogy csak a közös akciókkal érhetnek el sikereket a nemzetközi tőkés viszonyok vezetőerejével – a nemzetközi monopóliumokkal – vívott harcukban.

3. A nemzeti felszabadító harc antikapitalista iránya

A gyarmati rendszer szétesésével Ázsia és Afrika óriási területei szakadtak ki az imperializmus közvetlen uralmi szférájából. A volt gyarmatok és félgyarmatok népei saját sorsuk intézőivé váltak, vagy legalábbis ilyen lehetőséghez jutottak. Akárhogy alakuljanak is az események a felszabadult országokban, akármilyen társadalmi és politikai erők jussanak is hatalomra, és bárhogy harcoljanak is egymással, egy vitathatatlan és megfordíthatatlan: a fiatal nemzeti államok sorsát már nem lehet egy tollvonással az imperialista hatalmak fővárosaiban eldönteni (bár az utóbbiak befolyása egyik vagy másik esetben igen nagy lehet). Összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet kezdtek játszani a belső erőviszonyok, de ennél is fontosabbak az új nemzetközi erőviszonyok, mindenekelőtt a szocialista világrendszer növekvő befolyása.

A nemzeti felszabadító forradalom – a forradalom különleges típusa. Korunkban, amikor már létezik a szocialista világrendszer, a nemzeti felszabadító forradalom nem feltétlenül korlátozódik a polgári demokratikus feladatok megoldására.

A gazdasági függetlenség a politikai függetlenség kivívása után a nemzeti felszabadító forradalom céljává válik, meghatározza e forradalom tartalmát annak második szakaszában. A probléma bonyolultsága azonban éppen abban rejlik, hogy korunkban: a két világrendszer létezésének és harcának, valamint a tudományos-technikai forradalomnak a korában a gazdasági függetlenség elérésének feladata szorosan összefonódik a társadalmi-politikai tényezőkkel, és gyakran függ tőlük.

A volt gyarmattartó országok monopolista burzsoáziája abban reménykedett, hogy a gyarmati és feudális függőségi viszonyok felszámolása „megtisztítja a terepet" a burzsoá viszonyok fejlődéséhez a volt gyarmatokon, „stabil középosztály" gyors kialakulását eredményezi, aminek biztosítékul kell szolgálnia ahhoz, hogy a felszabadult országok a kapitalizmus útján haladjanak.

A valóság nagyon gyorsan szétoszlatta az ilyen reményeket. Ez nem kis mértékben a fejlődő országok osztálystruktúrájának sajátosságaival magyarázható, ami viszont egész gyarmati múltjuk eredménye. A gyarmati kizsákmányolás, az eltorzult gazdasági fejlődés évtizedei a gyarmatokat olyan állapotba juttatták, amelyben a többé-kevésbé „sima" tőkés fejlődés inkább kivétellé, mint szabállyá válik. A gyarmati múlt ma „bosszút áll" a kapitalizmuson Ázsiában és Afrikában.

Mindenekelőtt kiderült, hogy a felszabadult országok többségében a helyi burzsoázia jellege és lehetőségei egyáltalán nem felelnek meg a további gazdasági struktúra átalakításával, a független gazdasági fejlődéssel összefüggő feladatoknak. Pénzügyi gyengesége kizárja a nagyarányú beruházásokat, főleg ha figyelembe vesszük, hogy a tudományos-technikai forradalom korszakában egy iparvállalat megalapításához tízszer annyi eszköz szükséges, mint korábban. A hitelek, az ipar számára szükséges berendezések és nyersanyagok szállítása, a know-how, az értékesítés vonatkozásában függ a külföldi tőkétől, ami már önmagában is korlátozza, csökkenti a helyi burzsoázia antiimperialista potenciálját, és ennek megfelelően gyengíti tekintélyét a társadalomban egy olyan helyzetben, amikor egyáltalán nem szűnt meg az „antiimperialista inercia". Emellett a „harmadik világ" legtöbb or-

országának burzsoáziájából hiányzik az ipari vállalkozási hajlam, hagyomány, pszichológiai beállítottság (ez a gyarmati múlt következménye, amikor a külföldi tőke mindenfajta helyi konkurrenciát elfojtott). A burzsoázia a politikai megrázkódtatások és konfliktusok miatt már a holnapban sem bízik, ami arra ösztönzi, hogy türelmetlenül „kiszakítsa a maga falatját", más szóval, hogy tőkéit ne oda fektesse, ahová nemzeti érdekei, sőt hosszú távú osztályérdekei szempontjából szükséges, hanem oda, ahol a „forró pénzeket" gyorsabban megkeresheti. Végül e burzsoáziának nincsen politikai tekintélye, mert a felszabadító harc időszakában kétszínű, sőt néha áruló szerepet játszott (egy sor ország esetében ehhez még hozzá kell tenni, hogy e burzsoázia más nemzetiségű, mint az ország lakossága, ami szintén a gyarmati, komprádor múltnak az eredménye).

A nemzeti burzsoázia leírt vonásai természetesen nem jellemzőek rá mint osztályra mindegyik felszabadult országban. Indiában például erős, tapasztalt burzsoázia van, de először is India távolról sem tipikus a fejlődő országok egészére, másodszor, a burzsoázia Indiában sem vált a társadalom vitathatatlan vezetőjévé.

A fejlődő országok burzsoáziájának sajátosságai, improduktív, spekulatív, komprádor jellege a kérdésnek csupán egyik oldala. A másik oldal azzal függ össze, hogy a tömegek antikolonialista érzelmei kezdtek természetes módon antikapitalista beállítottságba átnőni.

A „harmadik világ" tőkés társadalma két „alapvető osztályának" – a burzsoáziának és a proletariátusnak – a gyengesége, amely az ipari fejlődést akadályozó korábbi gyarmati politika eredménye, elősegítette a közép- és közbenső rétegek társadalmi szerepének növekedését. A felszabadult országokban ebből a környezetből emelkedett vezető politikai pozíciókba a nemzeti értelmiség. Képviselőinek többsége közvetlenül nem kötődött a földesúri földtulajdon, a kereskedelmi és uzsoratőke, még kevésbé a külföldi tőke érdekeihez, és az volt a hitvallása, hogy független, erős és iparilag fejlett államot kell teremteni, többé-kevésbé tisztességes életszínvonalat kell biztosítani a lakosságnak és méltó helyet az országnak a nemzetközi életben. Ezek a feladatok alkotják összességükben azt az általános demokratikus programot, amely megfelel a forradalom nemzeti demokratikus szakaszának, és amely nem mond ellent (legalábbis elméletben) a nemzeti burzsoázia jelentős része érdekeinek. Az élet azonban megmutatta, hogy a fejlődő országok többségében lehetetlen a helyi és a kül-

földi tőkére támaszkodva megvalósítani ezeket a feladatokat. Egyiptom példája Nasszer idején a legvilágosabban szemlélteti ezt a tételt. Nasszer csupán akkor nyilvánította ki, hogy Egyiptom számára a szocialista út választása elkerülhetetlen szükségszerűség, amikor már meggyőződött arról, hogy először is, a helyi tőke nem érdekelt az iparosításban (az ötvenes évek végén a magánszektor beruházásainak csaknem 70%-a nem az ipari szférába irányult, hanem főképpen a városépítésbe), másodszor, hogy a külföldi tőke segítségét olyan politikai feltételekhez kötik, amelyeknek elfogadása a független politikai irányvonalról való lemondást jelentené.

A csalódás abban, hogy a magánszektor képes és hajlandó vállalni a gazdasági újjáépítés óriási feladatát, volt az alapja annak az irányvonalnak, amelyet a haladó értelmiség egy részét is tömörítő forradalmi demokraták az állami szektor fejlesztésére kitűztek. Ezek a hazafias beállítottságú haladó erők a fejlődő országokban egyre világosabban felismerték, hogy csupán az állam képes előteremteni az iparosításhoz szükséges pénzügyi eszközöket, többé-kevésbé kielégítően megoldani a felhalmozás problémáját, megfékezni a nemzeti erőforrásokat tékozló magánszektor kapzsiságát, megvalósítani az agrárreformot, amely lehetővé teszi a parasztságnak, azaz a lakosság alapvető tömegének a kielégítését, hozzáfogni a foglalkoztatottsági probléma megoldásához.

A társadalom modernizálásának útja a központi állami erőfeszítéseken, a magánvállalkozás egoizmusának és anarchiájának a leküzdésén át vezet – fokozatosan erre a következtetésre kezdtek jutni a hatalmon levő politikai körök hazafias beállítottságú képviselői. Elgondolásuk szerint innen közvetlen út vezet a szocializmus, azaz egy olyan társadalmi berendezkedés koncepciójához, amelyben ők mindenekelőtt az állam vezető szerepét, a tervezést, a centralizálást látják. Minthogy egyúttal a hagyományos ideológiai formák, elsősorban a vallás erős befolyása alatt álló meggyőződéses nacionalisták is voltak egyben, akik saját magukon tapasztalták az „ideális társadalmi berendezkedésről" alkotott kistulajdonosi, paraszti elképzelések befolyását, ezek a politikusok többségükben nem tudták – vagy egyelőre még nem akarták – elfogadni a tudományos szocializmust mint egységes világnézetet. Választóvonalat húztak maguk és a marxisták közé, és kezdték kidolgozni saját elgondolásaikat a „nemzeti típusú szocializmusról". Gyakorlati tevékenységükben országon belül az állami szek-

tor fejlesztésére kezdték áthelyezni a hangsúlyt, és az állam irányítása alá vonták a vezető gazdasági ágakat (a mezőgazdaság kivételével, ahol antifeudális reformokat valósítottak meg, és a földet kezdték felosztani a parasztok között). Külpolitikai téren az új vezetők meghirdették az el nem kötelezettség és a pozitív semlegesség irányvonalát, elutasították az imperialista katonai blokkokat, kezdtek közelebb kerülni a szocialista országokkal való együttműködés, sőt a velük való politikai szövetség irányvonalához.

Ily módon egy sor függetlenné vált ázsiai és afrikai országban új vezető politikai erő alakult ki: a forradalmi demokrácia. A forradalmi demokraták olyan nem-proletár forradalmárok, akik elsajátították és magukévá tették a tudományos szocializmus koncepcióinak egy részét: elvetették a kapitalizmust, mint amely nem az elmaradottság és függőség felszámolásának útja, és kinyilvánították a szocializmus javára történt választást.

A fejlődő országok egy csoportja a szocialista orientációt kezdte megvalósítani. „A modern nemzeti felszabadító mozgalom élén azok az országok haladnak, amelyek a fejlődés nem-kapitalista útjára léptek, vagyis a szocialista társadalom perspektívájával folytatják az építést"* – hangsúlyozta az SZKP XXIV. kongresszusának határozata.

Lenin, továbbfejlesztve a proletariátus világforradalmának elméletét, természetesen nem láthatta előre azokat a konkrét formákat, amelyek között a szocializmus felé való haladás a gyarmati elnyomás alól felszabadult elmaradott országokban végbemehet. Felállított azonban egy olyan koncepciót, amelynek igazsága napjainkban is bebizonyosodott. Eme koncepció szerint az elmaradott országok, a fejlődés tőkés szakaszának megkerülésével, eljuthatnak a szocializmushoz. Lenin elsőnek értette meg, hogy korunkban, amikor a győzedelmes proletárforradalmak eredményeképpen lehetővé vált a szocialista államok megalakulása, a gyarmatok és félgyarmatok számára már nem fatális szükségszerűség, hogy áthaladjanak a kapitalizmus összes fejlődési szakaszán. Mi több, a legelmaradottabb országok számára megnyílt még annak a lehetősége is, hogy a kapitalizmust egyáltalán mint társadalmi formációt elkerüljék és a prekapitalista viszonyok meghatározott átmeneti szakaszán keresztül áttérhessenek a szocializmus építésére.

* Az SZKP XXIV. kongresszusa. Kossuth Könyvkiadó 1971. 325. old.

Ennek a lehetőségnek a valóra váltása két igen fontos feltétellel függ össze. Először is a már létező szocialista országok segítségével és támogatásával, másodszor pedig azzal, hogy az ilyen országok többségének elkerülhetetlenül át kell haladnia egy különleges, esetleg elég hosszú ideig tartó történelmi időszakon, amelynek folyamán majd kialakulnak a szocializmus építésének előfeltételei. Olyan országokról van szó (hangsúlyozzuk, ezek többségükben ázsiai és afrikai országok), amelyekben még nem fejlődtek ki mind azok a szükséges feltételek, amelyek lehetővé teszik a szocialista jellegű átalakulásokra való közvetlen áttérést, például még nincs proletár pártjuk. Ismeretes, hogy Lenin óvott a nem-proletár pártnak kommunista párttá való egyszerű „átalakításától". „A cégér egyszerű átfestése káros és veszélyes"*. Az ilyen jellegű történelmi időszakot nevezzük a fejlődés nemkapitalista útjának (időszakának).

Egy sor ázsiai és afrikai ország története a XX. század második felében valóban „Lenin szerint haladt"; ezek az országok a politikai felszabadulás eredményeképpen viszonylag szabadon választhatták meg a társadalmi fejlődés útját. Sajátos történelmi helyzet alakult ki: korunk két alapvető ereje – a szocializmus és a kapitalizmus – aktív befolyást gyakorol a „harmadik világra", társadalmi fejlődésének irányára, de egyiknek sincs a fejlődő országok többségében tartós, természetének teljes megfelelő társadalmi bázisa (azaz megfelelően fejlett és osztályöntudatos proletariátus és burzsoázia).

A szocialista orientáció irányvonalának lényege az, hogy az általános demokratikus feladatok megoldásának útjai és módszerei tudatosan a szocializmus győzelmére, a tőkés viszonyokat szülő elemek korlátozására vesznek irányt. Lehetőség nyílik arra, hogy a nemzeti felszabadító harc során az antikapitalista folyamatokhoz vezessék el a paraszti, félproletár, kispolgári tömegeket, valamint a proletariátus még nem osztályöntudatos rétegeit is; lehetőség nyílik arra, hogy a szocialista orientáció oldalára állítsák a következetesen hazafias értelmiségi köröket**. Ily módon jelentősen beszűkül az a szféra, amelyben a kapitalizmus befolyást gyakorolhat a felszabadult országok társadalmi fejlődésének menetére. Ebben a körülményben a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének egyik tényezője nyilvánul meg.

* *Lenin* Összes Művei. 44. köt. Kossuth Könyvkiadó 1975. 229. old.

** Lásd *K. N. Brutyenc:* Szovremennije nacionalno-oszvobogyityelnije revoljucii. Moszkva 1974. 319-320. old.

A vezető forradalmi demokráciának a szocialista világgal kötött szövetsége feltételei között már nincs szüksége arra, hogy haladéktalanul és teljesen megszakítsa összes külgazdasági kapcsolatait a tőkés világrendszerrel. A szocialista orientációjú országok a szocialista országokkal folytatott széles körű és sokoldalú együttműködésük révén megtarthatják és megerősíthetik függetlenségüket annak ellenére, hogy a tőkés világrendszerben vannak.* Ez megnyitja a távlatot ahhoz, hogy később kijussanak a tőkés világgazdasági rendszerből.

Melyek a fejlődés nem kapitalista útjának fő vonásai?

Elsősorban a hatalomnak más fejlődő országokhoz képest balra tolódott osztályjellege. A forradalmi demokratikus rendszerű országokban a vezető pozíciókban nem ülnek ott sem a földbirtokosok, sem a nagy- és középburzsoázia képviselői. A hatalom mindenekelőtt a nem proletár dolgozó osztályok érdekeit kifejező csoportok kezében van.

Másodszor, az aktív antiimperialista külpolitika, a szocialista világgal való stratégiai szövetség irányvonala.

Harmadszor, a külföldi monopóliumok káros befolyásának felszámolása és a legfontosabb gazdasági ágak átadása a nemzeti államnak; beszűkülnek vagy bezárulnak az imperialista kizsákmányolás csatornái.

Negyedszer, az állami szektor meghatározó gazdasági szerepe, a nagy magánvállalatok államosítása, a tőkés fejlődés lehetőségeinek korlátozása. Az állami szektort az antiimperialista és antikapitalista politika gazdasági bázisaként használják fel.

A nem kapitalista úton való fejlődés megköveteli továbbá, hogy mélyreható és haladó agrárreformokat hajtsanak végre, olyan intézkedéseket, amelyek a társadalmi élet demokratizálását, a kizsákmányoló osztályok pozícióinak megrendítését, az ideológiai légkör megváltoztatását, az antikapitalista eszmék elterjesztését célozzák.

A forradalmi demokrácia gyakorlati tevékenysége bizonyítja, hogy a függetlenség megerősítésére, tartós gazdasági bázis megteremtésére, a tömegek életszínvonalának emelésére, a társadalmi viszonyok jellegének megváltoztatására törekszik. Egyes szocialista orientációjú országok már nem kevés eredményt értek el. Algéria például teljesen

* Lásd *I. P. Beljajev–J. M. Primakov:* Jegipet: vremja prezigyenta Naszera. Moszkva 1974. 266. old.

megszabadult a külföldi tőke uralmától. Az ország feldolgozó és kitermelő iparát teljes egészében az állam ellenőrzi. Algéria óriási természeti kincsei – a kőolaj és a földgáz – a nemzeti fejlődés ügyét szolgálják; az ebből származó jövedelmek alkotják a gazdaság gyarmati struktúrájának teljes átalakítására fordítható anyagi eszközök alapvető részét.

Az országban agrárforradalom bontakozik ki. 1971 novemberében Bumedien államfő aláírta az agrárforradalom alapokmányát, amelynek alapelve: „A föld azé, aki megműveli". Minden földtulajdonosnak csupán akkora földterületet juttatnak, amelyen családjának eltartását gond nélkül biztosíthatja, és amelyet csupán legközelebbi rokonainak a segítségével megművelni képes. A kisajátított földeket átadják az Agrárforradalmi Alapnak, és állami tulajdonnak tekintik; ezeket a földeket átadhatják a parasztoknak, de azzal a feltétellel, hogy az utóbbiak belépnek a termelőszövetkezetekbe. Hogy mennyire előnyben részesítik a kollektív vagy kooperatív földbirtoklási és megművelési formákat, bizonyítja az a tény, hogy az 1972–1973. folyamán elosztott földeknek nem több mint 10%-a került a szövetkezetekben részt nem vevő magántulajdonosok kezébe.

A harc összefügg a társadalmi viszonyok átalakulásával, a dolgozóknak az államigazgatásba való bevonásával, az FLN átszervezésével is.

Minden forradalmi kezdeményezés az újgazdagok (a spekulánsok, a nagykereskedők, valamint a bürokrata és technokrata réteg) erős elégedetlenségét váltja ki. Ezek fokozzák aknamunkájukat, a reakció a gazdasági fronton támad, szándékosan emeli a magánszektorban előállított létfontosságú cikkek árait. A vállalatokban és a körzeti népgyűléseken különleges bizottságokat szerveztek, amelyeknek az a feladatuk, hogy ellenőrizzék az árakat a magánszektorban. Abból a célból, hogy megtörjék a vidéki kiváltságos felső réteg ellenállását és megmagyarázzák a parasztoknak az agrárreform célját, diákok ezrei indulnak önkéntesen a falvakba. A forradalmi kezdeményezés ily módon nem csupán fent, hanem lent is megnyilvánul.

A fejlődés nem kapitalista útjának mindezek a vonásai több-kevesebb mértékben a többi szocialista orientációjú országra is jellemzőek. Sok szocialista orientációjú országban az utóbbi időben különös gondot fordítanak a társadalmi viszonyok átalakítására, az ideológiai munka fokozására, a tömegek aktivizálására.

Egy sor szocialista orientációjú országban az utóbbi években egységfrontok jöttek létre: olyan szervezetek, amelyeken belül az uralkodó demokratikus pártok mellett ott vannak más baloldali erők is, beleértve a kommunistákat.

Létrejött a haladó erők egysége a Jemeni Népi Demokratikus Köztársaságban, ahol akárcsak a Kongói Népi Köztársaságban, a tudományos szocializmus tételeit kiáltották ki vezető ideológiai elveknek.

A forradalmi demokratákat maga az élet tanítja meg a tudományos szocializmus eszméinek helyességére, arra, hogy támaszkodni kell a tömegekre, és fejleszteni kell aktivitásukat, fel kell ébreszteni bennük az alkotó forradalmi szellemet. Az események menete fokozatosan elősegíti, hogy a forradalmi demokrácia legkövetkezetesebb képviselői leküzdjék azt a „tömegiszonyt", amely a nép fölötti gyámkodást eredményezi, és amely gúzsba köti a tömegek kezdeményezését.

A szocialista orientációjú országok előtt álló fő nehézségek fejlődésük történelmi ellentmondásosságából adódnak. Egyfelől hatalmas ösztönző erők hajtják őket a szocializmus felé, másfelől a tőkés világgazdasági rendszerben élnek – abban a rendszerben, amely nem csupán azzal hat fejlődésükre, hogy tőke- és áruexportjának területei, hanem azzal is, hogy tevékenyen exportálja a magántulajdonosi ideológiát, megtalálva az osztálykapcsolatokat a magánszektorral. Az utóbbi létezése viszont meghatározza a második, most már belső ellentmondás létét a szocialista orientációjú országok fejlődésében: társadalmi viszonyaik a nem kapitalista elvekre épülve alakulnak át, de egyidejűleg fejlődik a magánszektor is, mégpedig nem csupán falun, ahol a paraszti tulajdonos a földesúri földbirtok felszámolását kihasználva központi alakká válik, hanem a városokban is (kisvállalkozó, kisiparos, kereskedő, nagykereskedő, építő-alvállalkozó, ügynök, spekuláns).

Ezek az országok magánszektor nélkül mondhatni nem létezhetnek, de egyúttal számolniuk kell azzal, hogy a magánszektor léte és erősödése elvben a burzsoá, antiszocialista viszonyok kialakulásának a tényezőjét jelenti. A proletárdiktatúra a „nepmanokkal" viszonylag könnyebben bánhat el, mint egy olyan hatalom, amely maga is sok szempontból – még hivatalos ideológiájában is – megőrzi a kispolgári mentalitást, nem fordul szembe a magántulajdon elvével, igyekszik elkerülni az osztályharc kiéleződését, nem valósítja meg következetesen a fiatal nemzedék magántulajdon-ellenes, kollektív szellemű

nevelését. Ebben a helyzetben mindig fennáll az a veszély, hogy kívülről, a tőkés világból erős anyagi és erkölcsi támogatásban részesülő magántulajdonosi ösztönösség kezdi „magával sodorni" a társadalmat, megrontani és „elpolgáriasítani" egész rétegeit, ami egyrészt új kiváltságos osztály kialakulását és a vezető káderek egy részének elfajulását, másrészt pedig a tömegek csalódását, közönyét, a „felülről" kiadott jelszavakban való bizalom elvesztését okozhatja.

Az ilyen perspektíva végzetes a forradalmi demokrácia számára, és van alapunk feltételezni, hogy legerősebb, legegészségesebb, a dolgozó tömegekkel összefonódott magva egyre világosabban látja ezt a veszélyt. Ezt bizonyítja az antikapitalista átalakulások vitathatatlan elmélyülése és a tudományos szocializmus ideológiájához való közeledés, ami sok szocialista orientációjú országban tapasztalható. Az a tény, hogy a kudarcok, sőt komoly veszteségek ellenére a szocialista orientációjú országok léteznek és fejlődnek, számuk pedig nő, világméretekben a kapitalizmus komoly gyengülésének tekinthető. A nemzetközi tőkének nem csupán nem sikerült névlegessé tennie a volt gyarmatok politikai függetlenségét és meggátolni a gazdasági felszabadulásukat; az sem sikerült neki, hogy felszámolja a fejlődő országokban elterjedő antikapitalista tendenciákat.

Jellemző, hogy még azokban az országokban is, ahol a szocialista orientáció átmenetileg vereséget szenvedett, a tömegek antikapitalista beállítottsága megmaradt. Ghanában, Nkrumah megbuktatása után két burzsoá rezsim – egy katonai és egy polgári – váltotta egymást, amelyek mély és sokoldalú válság állapotába döntötték az országot. Végül aztán Acheampong ezredessel az élen, hazafias beállítottságú katonák jutottak hatalomra, akiknek a programja komoly, forradalmi jellegű átalakulásokat irányoz elő. Tévedtek azok, akik úgy vélték, hogy Nkrumah bukása általában felszámolja a szocialista tendenciákat Ghanában, és ezt az országot tartósan tőkés sínekre állítja.

A világ utolsó gyarmatbirodalmának – a portugál gyarmatbirodalomnak – a felbomlása felerősíti a nem kapitalista tendenciákat a „harmadik világban". Angolában, Bissau-Guineában és Mozambikban baloldali, forradalmi demokratikus erők jutottak hatalomra.

A volt portugál gyarmatok forradalmárai – akik megedződtek a sokéves fegyveres harcban és jól tudják, ki a barátjuk, és ki az ellenségük – és az általuk vezetett országok kezdenek tekintélyes erőt képviselni azoknak a fiatal független államoknak a növekvő sorában,

amelyek nem csupán a kolonializmust, hanem a kapitalizmust is mint rendszert elvetik.

Az angolai intervenció, amelynek szervezésében a nemzetközi reakció és az Afrikán belüli konzervatív erők egyaránt részt vettek, a többi között azt is bizonyította, hogy Afrika progresszív fejlődésének ellenségei jól megértették, mennyire megerősödhetnek a fekete kontinensen a forradalmi, antikapitalista tendenciák az angolai baloldali erők teljes győzelme esetén.

Etiópiában a forradalmi katonai erők felszámolták a feudális monarchia archaikus, régen idejétmúlt rendszerét. Megfosztották trónjától a császárt, megsemmisítették a társadalom egész kiváltságos felső rétegét, kivetették a hatalomból a régóta kormányzó elitet, kinyilvánították azt a szándékukat, hogy a szocializmus útjára vezetik az országot, mélyreható átalakulásokat ígértek a népnek, elsősorban az agrárszférában. Még nehéz megmondani, miképpen fog alakulni az etiópiai forradalom, de már most világos, hogy ebben az országban is érvényesül az az általános törvényszerűség, amely feltartóztathatatlanul utat tör magának a függetlenséghez, a gyarmati és feudális rabság megsemmisítéséhez, az a tendencia, amely világunkban a szocializmus eszméinek és fejlődésének befolyása alatt gyűjt magának erőt, és amely a népekben felébreszti a mindenfajta kizsákmányolás megsemmisítésére irányuló törekvést. És ez jelenti a legerősebb csapást a tőkés világrendszer állásaira.

A világnak ebben a részében a nehézségek ellenére mélyreható progresszív változások mennek végbe, amelyek még jobban megingatják a burzsoázia gazdasági és politikai pozícióit a világban. Ennek a folyamatnak valóban történelmi jelentősége van.

Alapvető változások a nemzetközi kapcsolatokban és a mai kapitalizmus

A kapitalizmus nemzetközi létfeltételeit, amelyek sokoldalú tanulmányozása nélkül általános válságának tudományos elemzése el sem képzelhető, nem csupán a vele ellentétes társadalmi rendszernek, a szocializmusnak az erősödése, a gyarmatbirodalmak összeomlása és az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok világgazdaságban és világpolitikában játszott szerepének a változása jellemzi. Korunkban – és ezt különös erővel igazolták a hetvenes évek eseményei – egyre nagyobb szerepet játszanak azok a változások, amelyek a nemzetközi kapcsolatok egész rendszerében és mindenekelőtt a különböző társadalmi rendszerű államok közötti kapcsolatokban végbemennek. Ezek a változások globális jellegűek, és lényeges befolyást gyakorolnak a kapitalizmus általános válságának sajátosságaira és távlataira.

Eme befolyás jelentőségét és mélységét egy sor körülmény támasztja alá. Emeljük ki közülük a legfontosabbakat.

Először is: általános tendencia, hogy nő a nemzetközi kapcsolatok szerepe a társadalmi fejlődésben. A két rendszer nemzetközi kapcsolatai korunk alapvető ellentmondása megnyilvánulásának egyre fontosabb szférájává, a kapitalizmus és a szocializmus közötti osztályharc egyre fontosabb formájává válnak. Éppen ebben a szférában dől el közvetlenül az a kérdés, hogy lesz-e vagy nem lesz termonukleáris világháború, azaz itt dől el a történelmi fejlődés útjának, az emberiség sorsának a kérdése.

Másodszor: napjainkban a nemzetközi helyzetben és mindenekelőtt a szocialista és a tőkésországok közötti kapcsolatokban mélyreható minőségi változások következnek be. Ezeknek a változásoknak az általános iránya – a „hidegháborúról" az enyhülésre, a békés egymás mellett élés elveinek széles körű gyakorlati megvalósítására való törekvés – a kapitalizmussal szemben álló, haladó társadalmi

erők erősödését tükrözi, és egyre szigorúbb korlátokat állít az agresszív politika elé.

Harmadszor: az imperialista politika hatókörének állandó szűkülése és a békés egymás mellett élésnek mint a különböző társadalmi rendszerű államok közötti kapcsolatok alapjának a megszilárdulása érzékelhetően rányomja bélyegét az imperialista országok közötti ellentmondások fejlődésére. Egyrészt a monopolkapitalizmusra jellemző immanens folyamatok, az egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődés, a válságjelenségeknek az egész tőkés gazdaságra kiterjedő elmélyülése ösztönzik az imperializmuson belüli ellentmondások további kiéleződését, determinálják az imperialista hatalmak közötti erőviszonyokban bekövetkező eltolódásokat, kiszélesítik és megnövelik versengésük szféráját. Másrészt az új viszonyok között korlátozottabb az imperialista államoknak az a lehetősége, hogy a szocializmussal való közös szembenállás alapján le tudják küzdeni egymás közötti ellentéteiket. Az imperializmuson belüli ellentmondások, összefonódva a tőkés világ összes más antagonizmusával, előrelendítik a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének folyamatát.

Negyedszer: az államközi kapcsolatok rendszerében bekövetkező gyökeres változásoknak és a békés egymás mellett élés elvei térhódításának fényében a kapitalizmus, a reá jellemző agresszív törekvésekkel együtt, mint történelmileg tarthatatlan társadalmi rendszer áll előttünk, amely fékezi a tartós béke megteremtésére irányuló feladatnak a megoldását. A kapitalizmus, megpróbálva alkalmazkodni az új helyzethez, egyes állásainak feladására és olyan engedményekre kényszerül, amelyek messze túllépik a taktikai engedmények kereteit.

A kapitalizmus nemzetközi létfeltételeiben bekövetkezett változások vizsgálata hozzásegít ahhoz, hogy jobban értékeljük az agresszív imperialista politika válságának mint a kapitalizmus általános válsága egyik fontos aspektusának a mélységét.

1. A nemzetközi kapcsolatok pozitív változásai és az imperialista erőpolitika válsága

Az emberi társadalom életében a nemzetközi kapcsolatok szerepének növekedése olyan törvényszerű jelenség, amelyet a termelőerők és az

osztályharc fejlődése vált ki. Ez különösen fellendült, és minőségileg új tartalmat kapott korunkban.

Az Októberi Forradalom után következő korszak nemzetközi viszonyai átmeneti jellegűek. Ebben a szférában összeütköznek, összefonódnak, kölcsönösen hatnak egymásra a két ellentétes rendszerre, a tőkés és a szocialista rendszerre jellemző tendenciák és törvényszerűségek. Az első szocialista állam megjelenése, fejlődése és megszilárdulása, hatékony külpolitikája döntő szerepet játszott abban, hogy fokozódik a nemzetközi kapcsolatok jelentősége, hogy korlátozódik a burzsoáziának a világ sorsára, az emberiség történelmi fejlődésére gyakorolt befolyása.

Azzal, hogy a két társadalmi rendszer közötti erőviszonyok a második világháború után a szocializmus javára változtak meg, a nemzetközi kapcsolatok még nagyobb szerepet kezdtek játszani a társadalmi fejlődésben, egyre nagyobb befolyást kezdtek gyakorolni a kapitalizmus általános válságának elmélyülésére. A világkapitalizmus és mindenekelőtt vezető ereje, az Egyesült Államok, a legkülönbözőbb eszközöket alkalmazva megpróbálta megállítani, sőt visszafordítani a két rendszer közötti erőviszonyok változását. A két társadalmi rendszer közötti harc a kapitalizmus reakciós köreinek erőfeszítései folytán a két rendszerbe tartozó államok, mindenekelőtt az Egyesült Államok és a Szovjetunió közötti katonapolitikai konfrontáció jellegét öltötte.

A szocialista és a tőkésállamok közötti kapcsolatok a háború utáni években az imperializmus agresszív tevékenysége miatt erősen kiéleződtek. A „hidegháború" idején nem csupán a nemzetközi feszültség fokozódásáról volt szó: a Föld különböző pontjain az imperialisták a közvetlen agresszióra tértek át.

Az Egyesült Államok vezetésével a Szovjetunió és a többi szocialista ország ellen irányuló agresszív katonai blokkok rendszerét kovácsolták össze. Az ilyen blokkokra és mindenekelőtt a NATO-ra – a résztvevők katonai erőfeszítéseinek nagyságát és integrációs fokát tekintve – nem volt példa a kapitalizmus történetében.

A háború utáni első években tehát a kapitalizmus még képes volt nagy befolyást gyakorolni a nemzetközi viszonyokra, veszélyes katonapolitikai konfrontációt ráerőszakolni a szocializmusra. A „hidegháború" károsan hatott a tőkésországok belső életére is: nőtt a mili-

tarista körök befolyása, erősödtek az antidemokratikus tendenciák, felszították az antikommunista és szovjetellenes kampányt.

Végső soron azonban a hidegháború sem a kapitalizmus belső ellentmondásait nem tudta leküzdeni, sem a korábbi, a kapitalizmus szempontjából kedvezőbb nemzetközi viszonyokat nem tudta visszaállítani. A hidegháború éveiben teljesen nyilvánvalóvá vált, hogy a kapitalizmusnak korlátozott lehetőségei vannak a nemzetközi porondon, és nem képes tetszése szerint alakítani a nemzetközi viszonyok egészét.

A Szovjetunió és a többi szocialista ország politikai, gazdasági és kulturális fejlődésének eredményei, összeforrottságuk, védelmi erejük erősödése, következetes, békeszerető politikájuk voltak az okai annak, hogy az imperialista hidegháborús stratégia kudarcot vallott.

A tudományos-technikai forradalomnak a katonai szférában lecsapódott következményei a nemzetközi helyzet minőségileg új elemévé, a nemzetközi kapcsolatok társadalmi fejlődésében játszott szerepe növekedésének alighanem a legfontosabb tényezőjévé váltak. Az atomfegyver és a hidrogénfegyver, valamint a célba juttatásukra szolgáló új hatalmas eszközök megjelenése nem csupán a háború folytatásának módjában, hanem következményeinek jellegében is minőségi ugrást jelentett.

Ebben a helyzetben páratlanul megnőtt a békéért, a nemzetközi biztonságért folyó harc jelentősége. Ennek megfelelően megnőtt általában a nemzetközi kapcsolatok súlya és különösen a két rendszer közötti államközi viszonyok jelentősége. Az új helyzetet az jellemzi, hogy minden ország objektíve érdekelt a békés egymás mellett élésben.

Ebben az irányban hatnak azok az új impulzusok is, amelyeket korunk tudományos-technikai forradalma ad a gazdasági élet nemzetközivé válása tendenciájának.

A gazdasági problémák egyre szélesebb körű benyomulása az államok nemzetközi kapcsolatainak és külpolitikájának szférájába a „visszacsatolás" útján növeli a nemzetközi viszonyok jelentőségét a tőkésországok gazdasági és belpolitikai helyzete szempontjából. Talán a legvilágosabb bizonyítéka ennek az a befolyás, amelyet a közel-keleti konfliktus kiéleződése gyakorolt az energiaválság kifejlődésére és az általános gazdasági konjunktúrára a tőkés világban.

Az erőviszonyok megváltozása a világban, mindenekelőtt pedig az a gyökeres eltolódás, amely a két rendszer közötti erőviszonyokban a

szocializmus javára az ötvenes évek végén pontosan érzékelhetően bekövetkezett, a kapitalizmus általános válsága harmadik szakaszának legfontosabb tényezőjévé vált. Ennek a szakasznak sajátosságai közvetlenül összefüggnek a megváltozott nemzetközi viszonyokkal: a kapitalizmus pozícióinak újabb gyengülése nem háborúban, hanem viszonylag békés fejlődés viszonyai között következett be. A kialakult helyzetben tarthatatlanná vált az imperialista burzsoáziának az a számítása, hogy az új társadalmi rendszerrel folyó történelmi vitát közvetlen katonai összeütközés útján oldja meg. Az erőszakos, katonai módszerek egyre gyakrabban csődöt mondtak az imperializmusnak azon próbálkozásaiban is, hogy elfojtsa a nemzeti felszabadító mozgalmat.

Az agresszív imperialista politika a nemzetközi feszültség kiéleződését eredményezte, és felidézte a termonukleáris világháború veszélyét, a szocializmusnak és más forradalmi erőknek a fejlődése viszont reálissá tette a termonukleáris világháború megakadályozásának perspektíváját. A kommunisták érdeme a háború és béke kérdésének, mint korunk alapvető kérdésének, a szocialista és a tőkésállamok békés egymás mellett élésének, mint az emberi társadalom objektív fejlődési szükségszerűségének a felvetése.

„Az SZKP abból indult ki és indul ki – hangsúlyozta Brezsnyev, az SZKP Központi Bizottságának főtitkára –, hogy a két rendszernek: a tőkés és a szocialista rendszernek az osztályharca a gazdaság, a politika szférájában és természetesen az ideológia területén is folytatódni fog. Másképp nem is lehet, mert a szocializmus és a kapitalizmus világnézete és osztálycéljai egymással ellentétesek és kibékíthetetlenek. Törekedni fogunk azonban arra, hogy ez a történelmileg elkerülhetetlen harc olyan mederbe terelődjék, amely nem fenyeget háborúkkal, veszélyes konfliktusokkal, ellenőrizetlen fegyverkezési hajszával. Ez óriási győzelme lesz a világbéke ügyének, minden nép, minden állam érdekének."* A Szovjetuniónak a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élését célzó, következetes irányvonalát újólag megerősítette az SZKP XXIV. kongresszusán jóváhagyott békeprogram, valamint a békéért és a nemzetközi együttműködésért, a népek szabadságáért és függetlenségéért folyó további harc programja, amelyet az SZKP XXV. kongresszusa fogadott el.

* *L. I. Brezsnyev:* Lenyinszkim kurszom. 4. köt. Moszkva 1974. 81. old.

A tőkés világ és mindenekelőtt az Egyesült Államok befolyásos körei, nem akarván belenyugodni uralkodó pozíciójuk elvesztésébe a világpolitikában, az erőviszonyoknak a szocializmus javára bekövetkezett megváltozásába, e leküzdhetetlen folyamat megállítására törekedtek, mindenekelőtt a fegyverkezési hajsza kierőszakolásával és az erőpolitika folytatására irányuló próbálkozásokkal.

A militarista körök, kifejezve a hadiipari komplexumnak a fegyverkezési hajsza folytatásához fűződő érdekeit, napjainkban is arra törekednek, hogy fokozzák a katonai erőfeszítéseket, felszítsák a háborús tűzfészkeket. Ezt bizonyítja a Közel-Keleten kialakult robbanásveszélyes helyzet, a ciprusi konfliktus rendezetlensége, a „harmadik világ" számos országában a népellenes rezsimek támogatása az imperialista erők részéről, ezt bizonyítják a fajgyűlölők és az újgyarmatosítók cselszövései. Kísérleteket tesznek a NATO tevékenységének intenzifikálására, mechanizmusának, infrastruktúrájának tökéletesítésére. Újabb és újabb terveket dolgoznak ki a vezető tőkésországoknak az „atlantizmus" zászlaja alatti szorosabb egyesítésére és újabb katonai tömbök létrehozására, a többi között az Európai Gazdasági Közösség bázisán.

Mindezek mellett a hetvenes évek elején a Nyugat uralkodó köreinek felfogásában és politikai gyakorlatában erősödtek a realista tendenciák, megkezdődött a „hidegháború" csődbe jutott stratégiájának felülvizsgálata, a békés egymás mellett élés eszméinek elfogadása irányában tett fordulat.

A nyugati országok reálisan gondolkodó vezetőinek számolniuk kell a mai katonai erőviszonyokkal, a haladó, békeszerető erők óriási mértékű megerősödésével, egy háború kirobbantásának kilátástalanságával és a magukat az agresszorokat fenyegető veszélyek következményeivel. Ez a kényszerű elismerés, bár nem vezet automatikusan a békés egymás mellett élésen alapuló kapcsolatok kialakítására, mégis új elem a tőkésországok politikájában, kifejezi az agresszív imperialista politika mély válságát, a tőkés világ uralkodó körein belüli ellentmondásos tendenciák harcának erősödését.

Nyugat-Európában, a hadiipari komplexumnak és a NATO katonai vezető rétegének érdekeihez kötődő befolyásos erők ellenállása ellenére fokozatosan kezdett utat törni magának a helyzet józanabb értékelése; némely esetekben pedig – például Franciaországban – levonták a megfelelő politikai következtetéseket is. Később, az 1970. évi

szerződés alapján, komoly változás következett be a szovjet–nyugatnémet kapcsolatokban. Az Egyesült Államok korlátlan hatalmába vetett hiten alapuló külpolitikai stratégia felülvizsgálata megkezdődött az amerikai vezető körökben is.

Az SZKP XXV. kongresszusán Brezsnyev hangsúlyozta: „A hidegháborúból, a két világ robbanásveszélyes konfrontációjából a feszültség enyhülésébe való átmenet mindenekelőtt a nemzetközi erőviszonyokban végbement változásokkal függött össze. Nagy erőfeszítésekre volt szükség ahhoz, hogy az emberek – különösen azok a személyek, akik az egyes államok politikáját irányítják – lassan hozzászokjanak a gondolathoz, hogy nem a szakadék szélén való egyensúlyozás a természetes, hanem a vitás kérdések megtárgyalása, nem a konfrontáció, hanem a békés együttműködés."*

Napjaink nemzetközi realitásainak felismerésében és a szocialista országokkal szembeni politikai irányvonal korrigálásában különös jelentőségre tett szert a szovjet–amerikai egyenlőség elismerése a stratégiai fegyverzetek terén.

Az atomkorszak realitásai, a szocialista világrendszer gazdasági potenciáljának, politikai befolyásának és védelmi erejének növekedése, az a tény, hogy az Egyesült Államok negyed évszázados erőfeszítései ellenére képtelen „stratégiai fölénybe" kerülni a Szovjetunióval szemben, az amerikai vezetőket végső fokon nem csupán az „atomzsákutca" elismeréséhez, hanem annak a gondolatnak az elfogadásához is elvezette, hogy kölcsönös megegyezésen alapuló katonai stratégiai egyensúlyt kell fenntartaniuk a Szovjetunióval, és keresniük kell a két nagyhatalom közötti kapcsolatok új formáit.

A kapitalizmus külpolitikai stratégiájában végbement komoly változások, a nemzetközi helyzet reálisabb értékelése, a tőkés- és szocialista országok közötti kapcsolatok új formáinak keresése egyáltalán nem azt jelenti, hogy egyes nyugati országok mai vezetői átléptek a szocializmus híveinek táborába, vagy hogy a kapitalizmus társadalmi természete megváltozott. Ezeket a tőkés államférfiakat ma is osztályérdekeik, rendszerük fenntartásának érdekei vezérlik, de ezeket az érdekeket másképpen fogják fel, mint a „vaskalapos" antikommunisták, a mániákus szovjetellenesek, a hidegháború nyílt és titkos hívei.

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 21. old.

2. A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése elveinek megszilárdítása korunkban

A szocializmus és a kapitalizmus között megváltozott erőviszonyok bázisán, a Szovjetuniónak és a szocialista országoknak a békés egymás mellett élést szolgáló céltudatos és következetes politikája eredményeként és annak következtében, hogy a tőkésországok néptömegei és uralkodó körei egyaránt tudatára ébredtek az új világhelyzetnek, a két rendszer államközi kapcsolatai a hetvenes évek elején új szakaszba léptek. Ennek az időszaknak a nemzetközi kapcsolatait mélyreható minőségi változások, a hidegháborúról az enyhülésre, a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élésének politikájára való gyakorlati áttérés jellemzi.

Ezt bizonyítja a többi között a Szovjetunió és Franciaország közötti kétoldalú politikai és gazdasági együttműködés magas színvonala, a Német Szövetségi Köztársasággal fennálló kapcsolatokban végbement komoly változás, a politikai kapcsolatok fejlődése Finnországgal, Angliával, Olaszországgal és más országokkal, a Német Demokratikus Köztársaság, Lengyelország és Csehszlovákia nyugati határai sérthetetlenségének nemzetközi megerősítése, a Német Demokratikus Köztársaság széles körű elismerése. A Szovjetunió, fejlesztve az európai tőkésországokkal a békés egymás mellett élésen alapuló kapcsolatait, szövetségeseivel együtt konstruktív javaslatokkal lép fel az európai kontinens valamennyi állama biztonságának megszilárdítása és kölcsönösen előnyös együttműködése céljából.

Ebből a szempontból különös jelentősége van az európai biztonsági és együttműködési értekezlet eredményes befejezésének. Az értekezlet összegezte a második világháború szükségszerű politikai eredményeit, megerősítette az erőpolitika és a hidegháború hiábavalóságát és ártalmasságát. Az államok közötti kapcsolatoknak az értekezlet résztvevői által egyeztetett elvei arra hivatottak, hogy „megbízható alapot teremtsenek az agressziónak és az erőszak bármely más fajtájának a kizárására az európai nemzetközi kapcsolatokból"* – hangsúlyozza az SZKP KB Politikai Bizottságának, a Szovjetunió

* Vo imja mira, bezopasznosztyi i szotrudnyicsesztva. K itogam Szovescsanyija po bezopasznosztyi i szotrudnyicsesztvu v Jevrope, szosztojavsevoszja v Helszinki 30 ijulja–1 avguszta 1975 g. Moszkva 1975. 10. old.

Legfelső Tanácsa Elnökségének és a Szovjetunió Minisztertanácsának okmánya.

A hetvenes évek elején komoly pozitív változások következtek be a szovjet–amerikai kapcsolatokban is. A kapcsolatok javulása a Szovjetunió és az Egyesült Államok között, két olyan hatalom között, amelyek a legnagyobb gazdasági, tudományos-technikai és hadipotenciállal rendelkeznek, beleértve a nukleáris és rakétafegyvereket is, és amelyek mind a saját társadalmi rendszerükön belül, mind az egész világon vezető szerepet töltenek be, elsőrendű jelentőségű az enyhülés folytatása és elmélyítése a világpolitikai problémák konstruktív megoldása szempontjából. A szovjet–amerikai kapcsolatok helyzetétől sokban függ az új háború megelőzése. A hetvenes évek elején a Szovjetunió és az Egyesült Államok közötti kapcsolatok javulásában a legfelsőbb szinten tartott találkozósorozat eredményeképpen bekövetkezett fordulat sok területen, mindenekelőtt a hadászati fegyverek korlátozása és a nukleáris háború elhárítása terén konkrét eredményeket mutathat fel.

A nemzetközi helyzet és azon belül a két rendszer közötti kapcsolatok mai fejlődési szakaszát a rendkívüli dinamizmus és intenzitás jellemzi. Viszonylag rövid idő alatt sok vitás kérdést megoldottak; több tucat megállapodást és szerződést dolgoztak ki; állandóan bővítik a gazdasági cserét és a műszaki-tudományos együttműködést; a politikai konzultációk rendszeres jellegűekké válnak; a kapcsolatok új formái alakulnak ki.

Ma az a feladat van napirenden, hogy az országok megszilárdítsák az elért eredményeket, visszafordíthatatlan jellegűvé tegyék a jelenlegi pozitív tendenciákat, és gyökeresen átalakítsák a nemzetközi kapcsolatok egész rendszerét. Ez a gyökeres átalakítás természetesen nem jelenti a két rendszer antagonizmusának leküzdését, az őket elválasztó ellentétek kiküszöbölését, a nemzetközi osztályharc megszüntetését, még kevésbé a tőkésországokon belül folytatott osztályharc megszűnését. Nem a szocializmus és a kapitalizmus között folyó történelmi harc megszüntetéséről van szó, hanem a két rendszer államközi kapcsolatainak új formáiról. Arról van szó, hogy a nemzetközi osztályharc súlypontja a szocialista és a tőkésországok katonai konfrontációjáról áttevődik békés egymás mellett élésükre, a gazdasági és társadalmi fejlődés problémáinak megoldásában való versenyükre, hogy a két rendszer ellentétes és egyező érdeke, harcuk és együttmű-

ködésük bonyolultabban fonódik össze, végül, hogy együttműködjenek az általános emberi problémák megoldásában.

Ma, amikor a feszültség enyhítése többé-kevésbé távoli célból a nemzetközi politika reálfolyamatává változott, a kérdés már nem egyszerűsíthető le egyszerűen az enyhülés elismerésére vagy el nem ismerésére. Az enyhülést ma már kénytelenek elismerni a tőkés világ befolyásos körei. A legfontosabb most az enyhülés kézzelfoghatóbbá tétele, folytatása és elmélyítése. Az enyhülés által feltáruló lehetőségek kiaknázása az egyes országok és a fennálló rendszerek gazdasági és társadalmi-politikai fejlődésére, a nemzetközi viszonyok további fejlődésének iránya és konkrét útjai – eme problémák körül éles harc folyik a különböző társadalmi erők között.

A nemzetközi viszonyok további átalakításának útján az egyik legjelentősebb, tartós és nehezen legyőzhető akadály a fegyverkezési hajsza, amelyet a mai kapitalizmus agresszív erői erőltetnek.

A fegyverkezési hajsza elvonja az erőket és a figyelmet a békés gazdasági együttműködéstől, megnehezíti a megoldásra érett nemzetközi problémák rendezését, és – ami a legfontosabb – felkelti annak veszélyét, hogy megbomlik az erők egyensúlya, meginog a nemzetközi stabilitás, tehát háborús veszélyt von maga után. A háborús készülődés, a fegyverkezési hajsza folytatása halálos veszéllyel fenyegeti az emberiséget. A fegyverkezési hajsza megszüntetése, ezt követően pedig a leszerelést célzó messzemenő intézkedések végrehajtása – a nemzetközi viszonyok átépítésének egyik lényeges eleme. A kapitalizmus – hatalmas hadiipari komplexumával együtt, amely a fegyverkezési versenyt óriási monopolista profitok forrásává, fontos üzletággá változtatta – e téren olyan reakciós társadalmi rendszerként mutatkozik meg, amely szemben áll a népek érdekeivel, fékezi a megoldásra érett történelmi feladatok megoldását, magában hordozva az emberiség létét fenyegető szörnyű veszélyt. A fegyverkezési hajsza folytatása lényegében nem egyeztethető össze az államok közötti békés, jószomszédi viszonyok kiépítésére irányuló politikával, a széles körű, gyümölcsöző, kölcsönösen előnyös együttműködés kibontakoztatásával.

A megváltozott nemzetközi viszonyok az imperialista külpolitika válságát tükrözik, és ebben az értelemben is a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének fontos tényezőjét jelentik. A kapitalizmus számos „hagyományos" külpolitikai célja az új viszonyok között gyakor-

latilag megvalósíthatatlan, még távolabbi perspektívában is. Emellett ma lényegesen korlátozottabb a kapitalizmus külpolitikai eszköztára, ami elsősorban a múltban széleskörűen alkalmazott katonai nyomás eszközeire vonatkozik. A szocialista és a tőkésállamok békés egymás mellett élésének a nemzetközi kapcsolatok normájává válása megköveteli, hogy a kapitalizmus lemondjon az ellenforradalom exportjáról, az erőszakos katonai módszerek alkalmazásáról, nem csupán a szocialista, hanem a fejlődő országok ellen folytatott harcában is, annak ellenére, hogy mindinkább kiéleződnek a világkapitalizmus fellegvárai és a harmadik világ országai közötti objektív ellentmondások.

A háború utáni fejlődés tapasztalatai azt mutatják, hogy még olyan nemzetközi erővisonyok között is, amelyek a kapitalizmus számára viszonylag kedvezőbbek voltak, mint a maiak, a Föld különböző pontjain kirobbantott lokális háborúk nem csupán azzal a veszéllyel fenyegettek, hogy eszkalációjuk és a nagyhatalmak belesodródása következtében globális méretű összeütközésbe nőnek át, hanem a tőkésországok szempontjából is végső fokon „ráfizetéses" vállalkozásoknak bizonyultak. Ezek a háborúk vagy „eldöntetlenül" végződtek (például a koreai háború), vagy olyan politikai rendezéssel, amelyek a haladó nemzeti felszabadító erők győzelmét tükrözték (mint például az algériai vagy indokínai háborúk). Különösen tanulságos ebből a szempontból az Egyesült Államok agresszív vietnami háborújának kimenetele. A vietnami népnek a Szovjetunió és más haladó erők határozott támogatásával aratott győzelme azt jelentette, hogy kudarcot vallott az imperializmusnak a második világháború óta legnagyobb szabású kísérlete arra, hogy fegyveres erővel számoljon le egy szocialista állammal és elfojtson egy nemzeti felszabadító forradalmat.

Az új nemzetközi viszonyok között, felszabadulva a hidegháború torzító hatása alól, nagyobb teret kapnak a fejlődésre a tőkésországok belső társadalmi folyamatai. Ezt bizonyítják a többi között az izzó társadalmi harcok a tőkésországokban ma, az enyhülés idején; ezt bizonyítja a baloldali erők előretörése Franciaországban vagy Olaszországban, a fasiszta rendszer megdöntése Portugáliában, a katonai diktatúra összeomlása Görögországban. Magától értetődő, hogy itt nincs és nem lehet semmiféle automatizmus. A chilei események tanúsága szerint nemcsak győzelmek, hanem vereségek is lehetségesek. Ennek ellenére mindez összességében azt igazolja, hogy a nemzetközi helyzetben ma végbemenő változások korlátozzák az imperializmus le-

hetőségeit a forradalmi erők elleni harcban, és ily módon hozzájárulnak a kapitalizmus általános válságának elmélyüléséhez.

A változó nemzetközi viszonyoknak a kapitalizmus általános válságára gyakorolt hatását értékelve figyelembe kell venni az ellenhatást is – a kapitalizmus reakciós köreinek még meglevő lehetőségeit arra, hogy ellenálljanak a nemzetközi helyzetben bekövetkező pozitív változásoknak, fékezzék az enyhülési folyamatot. Addig, amíg az enyhülés nem vált visszafordíthatatlan folyamattá, a mai kapitalizmus reakciós körei a belpolitikai helyzet egyik vagy másik országban bekövetkező kiéleződését megpróbálhatják felhasználni arra, hogy nemzetközi válságot provokáljanak és ezáltal veszélyeztessék egyik vagy másik körzet, de esetleg az egész világ békéjét és biztonságát.

A nemzetközi viszonyok további átalakításának útján felmerülő nehézségek nem csupán az e téren felmerülő mai feladatok bonyolultságával és nagyságával függnek össze, hanem a kapitalizmus társadalmi természetével is, amely a burzsoázia legreakciósabb körei részéről nyomást gyakorol az irányban, hogy a külpolitikai problémákat a fegyveres erőszak hagyományos módszereivel oldják meg. Ebből adódik a tőkés kormányok politikájának következetlensége a nemzetközi enyhülés elmélyülése során, sőt ebből adódnak időnként azok a számítások is, hogy a nemzetközi helyzet feszültsége lokális és globális szinten újból kiéleződik.

A nemzetközi kapcsolatok gyökeres átalakítására fékező hatással van a hidegháború sajátos tehetetlensége is. A sok éven át tartó nemzetközi feszültség mély nyomokat hagyott nem csupán az államok politikájában, hanem az emberek tudatában is. „Ezek az elfogultság, a gyanakvás, a hiányos tudás, sőt annak nem kívánása, hogy megismerjék mások valóságos helyzetét és lehetőségeit"* – mutatott rá Brezsnyev a békeszerető erők világkongresszusán mondott beszédében. Ezeket az emberek tudatában meglevő hidegháborús maradványokat gyakran szándékosan felmelegítik és ápolják a mai reakciós burzsoá ideológusok és a balos kalandor elemek.

A békés egymás mellett élés elveinek meghonosítása az államok közötti kapcsolatokban, az enyhülés egyre több konkrét anyagi tartalommal való megtöltése megköveteli a béke és a szocializmus ügyével szembenálló erők által teremtett nehézségek és akadályok leküz-

* *L. I. Brezsnyev:* Lenyinszkim kurszom. 4. köt. 341. old.

dését. Emellett a világhelyzetben végbement pozitív változások kedvező lehetőségeket kínálnak korunk központi feladatának megoldására: a népek békéjének és biztonságának megszilárdítására. Az emberiség progresszív fejlődésének legalapvetőbb érdekei megkövetelik a nemzetközi élet mai pozitív tendenciáinak megszilárdítását és folytatását, az enyhülés visszavonhatatlanná tételét, a nemzetközi kapcsolatok gyökeres átalakításának befejezését.

3. Az imperialista országok közötti ellentmondások sajátosságai az új világhelyzetben

Az államilag elkülönült monopoltőke-csoportosulások gazdasági és politikai érdekeinek kiküszöbölhetetlen ellentéte mindig mély ellentmondások forrása volt az imperialista hatalmak között. A monopóliumoknak a múlt század vége óta folyó kegyetlen konkurrenciaharca, amely véres imperialista háborúkba nőtt át, meghatározta a nemzetközi fejlődés egyik legélesebb összeütközési területét. Az imperialista világrendszeren belüli éles ellentmondások az emberiség legnagyobb csapásává váltak.

Az imperialista országok közötti ellentmondások lényege, az imperializmus természetéhez hasonlóan, korunkban nem változott, és nem is változhatott meg. Mások azonban ezeknek az ellentmondásoknak konkrét megnyilvánulási formái, más a helyük és szerepük a nemzetközi politika legfontosabb folyamataiban. Az imperialista államok közötti ellentmondások fejlődését ma már nem csupán és sok tekintetben már nem is annyira a kapitalizmus törvényszerűségei határozzák meg, mint inkább a nemzetközi erőviszonyokban a szocializmus javára végbement eltolódások és a nemzetközi élet pozitív változásai.

A szocializmus pozícióinak megszilárdulása, világrendszerré válása, az egész világforradalmi folyamat rohamos fejlődése a háborút követő időszakban erősen fokozta azt az általános tendenciát, hogy az imperializmuson belüli ellentmondásokat korunk alapvető osztályellentmondásának rendeljék alá. Ezt elősegítette az imperialista rendszeren belüli erőegyensúly megváltozása is: az Egyesült Államok jelentős megerősödése, volt ellenfeleinek és a vele szövetséges tőkésországoknak a meggyengülése. Az amerikai imperializmus, amely a tőkés világ uralkodó központjává vált, a szocialista világ ellen folytatott

hidegháború során kihasználta elég jelentős lehetőségeit arra, hogy megfékezze az imperializmuson belüli ellentmondásokat. A forradalmi erők növekedése miatt a tőkésállamok uralkodó köreinek egybeeső osztályérdekei arra késztették politikai vezetőiket, hogy módot találjanak az ilyen ellentmondások kritikus kiéleződésének elhárítására és még inkább arra, hogy megakadályozzák azok átnövését közvetlen fegyveres konfliktusokba.

Ennek ellenére az imperialista országok közötti ellentmondások elmélyülése tovább tart. Az amerikaiak irányította általános imperialista stratégia még a hidegháború idején sem eredményezte a tőkésállamok mindent átfogó együttműködési rendszerének megteremtését. A NATO keretében megvalósított katonai integráció sem egyesítette ezen államok mindegyikét, még kevésbé az Európai Gazdasági Közösség alapján megvalósuló gazdasági integráció. Emellett ezeken a katonai és gazdasági szövetségeken belül sem volt soha teljes egység. Keletkezésüktől fogva az imperialista országok közötti súlyos ellentmondások színterévé váltak.

A kapitalizmus gazdasági és politikai fejlődésének egyenlőtlensége, összes belső antagonizmusának kiéleződése ösztönözte az imperialista rendszeren belüli államok szembenállásának a tendenciáját. „Az imperialista államok közötti ellentéteket nem szüntette meg sem az integrációs folyamat, sem az a tény, hogy az imperialistáknak osztályérdekükben áll erőfeszítéseik egyesítése a szocialista világrendszer ellen. A hetvenes évek elején világosan kialakultak az imperialista versengés fő központjai. Ezek: az Egyesült Államok, Nyugat-Európa (elsősorban a Közös Piachoz tartozó hat ország), Japán. Közöttük egyre élesebben bontakozik ki a gazdasági és politikai konkurrenciaharc"* – hangzott el az SZKP Központi Bizottságának a XXIV. pártkongresszushoz intézett beszámolójában.

Az imperialista országok közötti ellentmondásokra igen erős befolyást gyakorol a nemzetközi enyhülés. A hidegháborúról az enyhülésre és a különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése alapjainak megszilárdítására való áttérés azt jelenti, hogy szűkülnek az imperialista államok közötti ellentmondások gyengítésének azok a lehetőségei, amelyet politikai vezetőik a szocializmussal való merev katonai konfrontáció során próbáltak kihasználni. Ezenkívül

* Az SZKP XXIV. kongresszusa. 21. old.

az imperialista hidegháborús politika súlyos válsága újabb ellentéteket szült a tőkésállamok között, fokozta a vezető köreik különböző csoportosulásai között folyó harcot. A nemzetközi feszültség enyhülése fokozta a szövetségesek közötti ellentéteket az imperializmus katonai blokkjain belül is.

Annak az igazságos harcnak az eltökélt támogatása a Szovjetunió és a többi szocialista ország részéről, amelyet a fiatal független államok folytatnak nemzeti és társadalmi felszabadulásukért, politikai és gazdasági egyenjogúságukért, korlátozta az imperializmus közvetlen beavatkozásának lehetőségeit a „harmadik világ" országainak belügyeibe. A nemzetközi enyhülés még inkább megnehezíti azt, hogy a nemzeti felszabadító mozgalommal és a fejlődő országokkal való katonai szembenállást az imperialista államok egységfrontjának létrehozására és a köztük fennálló ellentétek elsimítására használják ki.

Korunkban az imperialista államok az egymással való összeütközések útján is egyre nehezebben tudják ellentmondásaikat megoldani. A vezető tőkésállamok objektíve nem érdekeltek az ilyen konfliktusok kirobbantásában, minthogy azok csupán bonyolultabbá tennék egymás közötti kapcsolataikat, és gyengítenék helyzetüket a szocialista és a fejlődő országokhoz fűződő viszonyukban. A háborús konfliktusok ellen irányulnak a demokratikus, haladó erők tömegakciói is a tőkésországokban, harcuk a reakció, a militarizmus, az uralkodó körök minden háborús kalandja ellen.

Mindez megteremti az előfeltételeket ahhoz, hogy az enyhülés során a legkülönbözőbb államok hatékonyan együttműködhessenek mindenfajta és minden szintű nemzetközi konfliktus elhárításáért. Ily módon eredményesebben akadályozhatják meg azt, hogy az imperialista országok közötti ellentmondások éles összeütközések formáját öltsék a nemzetközi kapcsolatokban.

A szocializmus pozícióinak erősödése, a szocialista országok összehangolt politikájának növekvő befolyása a nemzetközi eseményekre, a békés egymás mellett élés elveinek megszilárdulása a különböző társadalmi rendszerű államok közötti kapcsolatok normájaként, a hidegháborúról az enyhülés irányába tett fordulat – mindez végeredményben jelentősen módosítja az imperialista országok közötti ellentmondások kifejlődésének irányát: nem engedi meg, hogy ezek az ellentmondások, különösen legélesebb összeütközési formáikban, túlnőjenek a tőkés rendszer keretein és széles fronton kijussanak a globális

nemzetközi kapcsolatok szférájába. Az imperialista államok közötti ellentmondások fejlődésének ez az iránya a kapitalizmus általános válsága elmélyülésének egyik legfontosabb irányát jelenti.

A tőkés világban végbemenő belső fejlődési folyamatokra is hat az a körülmény, hogy tovább szűkülnek a lehetőségek az imperialista országok közötti ellentmondásoknak a szocializmus érdekei rovására történő megoldására. A monopolkapitalizmus, amely szakadatlanul újratermeli ellentmondásait és egyre kevésbé képes azokkal széles fronton a nemzetközi élet küzdőterére kijutni, arra kényszerül, hogy ezeket az ellentmondásokat a saját rendszerének kereteibe terelje vissza. Az imperialista államok közötti ellentmondások mélyen behatolnak gyakorlatilag minden egyes ország nemzetgazdaságába és politikájába, társadalmi problémáiba, a tőkés világon belüli viszonyok minden pórusába, szorosan összefonódnak az állammonopolista és magánmonopolista viszonyok gazdasági, katonapolitikai és más területein. Még ellentmondásosabbá válnak a tőkés rendszeren belüli erőegyensúly változásának, az imperialista államok közötti konkurrenciaharc éleződésének, közös és sajátos érdekeik összefonódásának a folyamatai. És mindez, összefonódva a kapitalizmus más ellentmondásaival, a tőkés rend általános válságának további elmélyülését eredményezi.

4. Változások a tőkés világon belüli erőviszonyokban

Az imperialista rendszeren belül az egyes hatalmak szerepét és jelentőségét sohasem határozta meg automatikusan kizárólag gazdasági vagy katonai erejük. Még az imperializmus osztatlan uralmának korszakában is sok függött az általános világhelyzettől, a nemzetközi politikai kapcsolatok állapotától. Gyakran előfordult, hogy valamely imperialista állam tényleges ereje hosszú ideig nem biztosított számára megfelelő helyet a nemzetközi porondon. A hatalmi pozíciók újraelosztásáért szívós konkurrenciaharc folyt, amely imperialista háborúkba nőtt át.

A fejlett tőkésországok között a háborút követő időszakban amerikai irányítással kialakult kapcsolatok komplexuma két alapvető, egymással kölcsönösen összefüggő célnak volt alárendelve. Először: az imperializmus fő erői konszolidálásának a Szovjetunióval és a többi szocialista országgal való harcra, valamint a tőkésországokon belüli

demokratikus mozgalmakkal való szembenállásra. Másodszor: a többi tőkésország gazdaságára és politikájára gyakorolt domináló amerikai befolyás biztosításának. Ezek a kapcsolatok, különösen döntő fontosságú katonai-politikai alkotóelemeik a hidegháború időszakában fejlődtek a legintenzívebben.

Az egész háború utáni időszak folyamán azonban a tőkés világ méhében kialakultak a feltételek ahhoz, hogy az imperialista partnerek közötti erőviszonyokban eltolódások következzenek be. A nyugat-európai országok és Japán gazdasági növekedése fokozatosan, de állandóan erősítette ezen országok pozícióit az Egyesült Államokkal szemben. A partnerek minden arra irányuló próbálkozása azonban, hogy a megváltozott erőegyensúlynak megfelelően korrigálják a katonai-politikai kapcsolatok kialakult rendszerét, az Egyesült Államok kemény ellenállásába ütközött, mert ezekben a próbálkozásokban hegemóniája aláásásának veszélyét látta. A nemzetközi feszültség légkörében az Egyesült Államok Nyugat-Európával és Japánnal szemben hatékonyan alkalmazta a katonai-politikai ráhatás eszközeit azért, hogy meggátolja az imperialista államok közötti kapcsolatok megérett átalakítását.

Az utóbbi évtized során és különösen az utóbbi néhány évben a helyzet kezdett jelentősen megváltozni. A nyugat-európai integráció erősödése és Japán gazdasági növekedése olyan fokot ért el, hogy égetően szükségessé vált az imperialista társasviszony feltételeinek felülvizsgálása. Ugyanennyire fontos volt az is, hogy e kérdés megoldásának szükséges politikai előfeltételei akkor kezdtek kialakulni, amikor megkezdődött a nemzetközi enyhülés, a hidegháborúról a különböző társadalmi rendszerű államok tartósabb békés egymás mellett élésére való áttérés.

Az imperialista rendszeren belüli erőegyensúly a háborút követő első évekhez képest olyannyira megváltozott, hogy az Egyesült Államok, bár továbbra is e rendszer fő központja maradt, már távolról sem tölt be uralkodó pozíciót a világkapitalizmus összes gazdasági és politikai területén. Az imperialista rendszer amerikai központjával ma szembenállnak a nyugat-európai Közös Piac országai és Japán, amelyek a hatalmat és a befolyást jellemző számos mutató alapján egyre összemérhetőbbé válnak az Egyesült Államokkal.

Különösen világosan jelentkezik ez a tendencia a gazdaság szférájában. 1948–1973 között az ipari termelés az Egyesült Államok-

ban háromszorosára növekedett, az Európai Gazdasági Közösség kilenc országában 4,5-szeresére, Japánban 34-szeresére. Ugyanebben az időszakban az Egyesült Államok áruexportja háromszorosára nőtt, az EGK-országoké tízszeresére, Japáné 90-szeresére. Az arany- és valutatartalékok az EGK országaiban 11,5-szeresükre, Japánban pedig 116-szorosukra növekedtek, ezzel szemben kevesebb mint a felére csökkentek az Egyesült Államokban.

Az egyenlőtlen gazdasági fejlődés következtében megváltozik a vezető országok és országcsoportok súlya a tőkés világ ipari termelésében.

2. táblázat A vezető országok és országcsoportok aránya a tőkés világ ipari termelésében *(százalék)*

Megnevezés	1948	1960	1970	1975
Egyesült Államok	54,6	45,7	40,3	37,5
Közös Piac (9 ország)	23,3	28,1	26,2	24,4
Japán	1,2	4,4	9,0	8,7

Forrás: A Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet konjunktúrakutató osztályának adatai alapján.

Az Egyesült Államokkal folytatott konkurrencia harcában Nyugat-Európa számára komoly előny a közös piaci országok gazdasági integrációja. A Közös Piacon belüli fontos nézeteltérések és az integrációs programok megvalósításának nehézségei ellenére nyilvánvaló a nyugat-európai országok bizonyos gazdasági közössége és pozíciójuk megerősödése a tőkés világgazdaságban.

A kapitalizmus egyenlőtlen fejlődése miatt természetesen aligha várható, hogy az Egyesült Államok gazdasági pozíciói Nyugat-Európához és Japánhoz viszonyítva állandóan rosszabbodni fognak. Valószínűek az olyan konjunktúraváltozások, amelyek az energiaválság kiéleződése során kialakult helyzethez lesznek hasonlóak, amikor az olajárak emelkedése sokkal érzékenyebb csapást mért Nyugat-Európára és Japánra, mint a jelentős saját energiaforrásokra is támaszkodó Egyesült Államokra.

Az Egyesült Államoknak még tekintélyes előnyei vannak Japánnal és Nyugat-Európával szemben. Ezek: az ipari potenciál abszolút nagysága, a tudományos kutatások volumene és gyakorlati alkalmazásuk

foka, az élenjáró termelési ágak tudományos-technikai színvonala, a dollárnak mint tartalékvalutának a nemzetközi pozíciói, a tőkeexport volumene, a rendkívül erős nemzetközi monopóliumok nagy száma stb. Ráadásul a Közös Piac nem csupán újabb súlyos gazdasági nehézségekkel küzd, hanem a szervezeten belüli politikai nézetkülönbségek további elmélyülésével is, ami bonyolíthatja a nyugat-európai integráció menetét. Japán esetében pedig a gazdasági növekedés gyors üteme – ez fő ütőkártyája az imperialista államok között folyó harcban – az utóbbi években jelentősen csökkent.

Mindez természetesen lelassíthatja a három imperialista központ között meglevő jelentős gazdasági különbség csökkenésének folyamatát. Ennek ellenére az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán gazdasági színvonalának kiegyenlítődése irányában bekövetkezett mélyreható eltolódások máris visszafordíthatatlan hatást fejtettek ki, szilárd anyagi feltételeket teremtettek az egyenjogúsághoz közelebb álló imperialista társasviszony kialakításához.

Az imperialista államok közötti kapcsolatok bonyolultabbá válásához részben az is hozzájárult, hogy Nyugat-Európa katonai potenciálja, főképpen Anglia és Franciaország atomfelfegyverkezésének következtében viszonylag megerősödött. Természetesen továbbra is az Egyesült Államok kezében van a döntő atomerő, nukleáris ereje lényegesen felülmúlja az angol és a francia atomerőket, ennek ellenére az amerikai atomfegyver-monopólium az atlanti táboron belül megrendült. Anglia és Franciaország, bár nem mondhat le az Egyesült Államok stratégiai támogatásáról, mégis meghatározott katonai-politikai manőverezési szabadsághoz jutott, főképpen bizonyos válsághelyzetekben. Ami Japánt illeti, katonai potenciáljának fejlesztése egyelőre az Egyesült Államokkal való kétoldalú szövetség keretében folyik. A japán uralkodó körökben azonban vannak olyan csoportok, amelyek nem csupán politikai és gazdasági, hanem katonai téren is nagyobb önállóságra törekednek az Egyesült Államokkal szemben.

Az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán közötti erőegyensúly nem kevésbé fontos összetevői végső soron a társadalmi-gazdasági és belpolitikai labilitást jellemző mutatók is. Amíg a háborút követő első két évtizedben Nyugat-Európa számos országa és Japán a belső megrázkódtatások méreteit és mélységét tekintve jelentősen túlszárnyalta az Egyesült Államokat, az utóbbi évtizedben ez a különbség elmosódott. Az Egyesült Államokban erősen kiélezett helyze-

tet teremtett a fokozatosan égetővé váló megoldatlan társadalmi problémák komplexuma, elmélyültek a társadalmi-gazdasági és belpolitikai ellentmondások. Ezt a folyamatot erőteljesen felgyorsította az amerikai imperializmus háborús kalandja Vietnamban, de ezt követően is az Egyesült Államok belső életében tovább növekednek a nehézségek, éleződik az osztályharc, az uralkodó körökön belüli összeütközések rendkívül elkeseredetté váltak, főképpen az úgynevezett Watergate ügy kapcsán. Mélységes eszmei-politikai válság sújtotta a mai tőkés világnak mindhárom központját. És bár az Egyesült Államok továbbra is a tőkés rendszerek legfontosabb nemzetközi szavatolójának szerepében lép fel, Nyugat-Európával és Japánnal való kapcsolatainak belső bázisa egyre kevésbé megbízhatóvá válik.

Az imperialista rendszeren belüli erőegyensúlyban bekövetkezett mélyreható változások mellett az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán viszonyának átalakítását nagymértékben ösztönzik a világhelyzetben bekövetkező pozitív változások is.

A világpolitikai légkör javulása széles teret nyit a nyugat-európai országok rugalmas külpolitikai tevékenységének és a hagyományos atlantizmus merev keretei közül való kiszabadulásuknak. Franciaország, a Német Szövetségi Köztársaság, Nagy-Britannia, Olaszország és sok más nyugat-európai ország konstruktív álláspontja az európai enyhüléssel összefüggő kérdésekben nagyban hozzájárult nemzetközi helyzetük erősödéséhez. Ez valamelyest Japánra is érvényes, amely „kiegyensúlyozott" külpolitikai irányvonalat kezd megvalósítani, figyelembe véve világunk változó feltételeit. A feszültség enyhülése általában olyan nemzetközi politikai közeget teremt, amelyben Nyugat-Európa, Japán és más tőkésországok lehetőséget kapnak arra, hogy erősítsék pozíciójukat az Egyesült Államokkal fennálló kapcsolataikban.

Mindebből azonban nem következik, hogy a hidegháború öröksége és a nyugat-európai országoknak, valamint Japánnak az Egyesült Államoktól való függése már megszűnt vagy könnyen felszámolható. Az imperialista országok közötti kapcsolatok gerince egyelőre a NATO katonai-politikai blokkja és az amerikai–japán „biztonsági szerződés", amelyekben a vezető szerep továbbra is az Egyesült Államoké. Számolni kell továbbá azzal a még nagyon jelentős fokú egyenlőtlenséggel, amely gazdasági téren is érvényesült az Egyesült Államok, valamint az imperialista rendszer másik két központja között. Ez nem

csupán állandó feszültség forrása az imperialista államok közötti kapcsolatokban, hanem egyben olyan tényező is, amely lényeges mértékben korlátozza a nyugat-európai és japán partnerek önállóságát.

A kapitalizmus általános válságának jelenlegi szakaszában tehát az imperialista országok közötti viszony átalakítása rendkívül bonyolult feladat. Egyrészt az Egyesült Államok, Nyugat-Európa (a Közös Piac) és Japán között kialakult új erőviszonyokat előkészítette a mai kapitalizmus méhében lezajló folyamatok fejlődése, és megkönnyítik a világhelyzetben bekövetkezett pozitív politikai változások. Másrészt, az imperialista államok közötti kapcsolatok átalakítását még mindig jelentősen fékezi a katonai-politikai és gazdasági kapcsolatoknak az a szerkezete, amely a háborút követő időszakban amerikai égisz alatt alakult ki.

Ennek következtében a három imperialista központ közötti kapcsolatokat ellentmondások hatják át; ezek a kapcsolatok a kapitalizmus általános válságának további elmélyülését eredményezik.

Az SZKP Központi Bizottságának a XXV. pártkongresszushoz intézett beszámolója hangsúlyozta: „Erősödött az imperialisták közötti vetélkedés, fokozódott a viszálykodás a Közös Piacban és a NATO-ban. A nemzetközi monopóliumok növekvő gazdasági hatalma még kíméletlenebbé tette a konkurrenciaharcot."*

A fő imperialista vetélytársak – az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán – „háromszögének" kialakulása mindenekelőtt az ellentmondások méreteinek kiszélesedését jelenti. A konkurrenciaharcban nagy ipari, tudományos-technikai, pénzügyi és külkereskedelmi potenciálra támaszkodó, erős állam- és magánmonopolista blokkok ütköznek össze. Az elkeseredett vetélkedést fokozzák a három fő központ mindegyikében érvényesülő elkülönülési és elzárkózási tendenciák, fokozza a protekcionizmusra, a „gazdasági nacionalizmusra" vett irányvonal kifejlődése külgazdasági politikájukban.

Az imperialista államok közötti ellentmondások elmélyülnek annak következtében is, hogy az egyes kereskedelmi és gazdasági vagy valutáris és pénzügyi kérdésekben az imperialista rendszer bármelyik két központjának álláspontja közeledhet egymáshoz a harmadik központ ellensúlyozására. Az Egyesült Államok a súlyos japán–amerikai ellentétek ellenére arra törekszik, hogy rávegye Japánt az „atlanti

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 36. old.

közösséghez" való csatlakozásra, hogy együttesen leküzdhessék a Közös Piac elzárkózását. A közös piaci országok, bírálva ezt az amerikai tervet, a maguk részéről keresik a Japánnal való rugalmas együttműködés útjait az amerikai monopóliumokkal folyó konkurrenciaharcban. A Közös Piac az amerikai monopóliumoknak még hatalmasabb és veszélyesebb versenytársává válik közvetlen kereskedelmi és gazdasági kapcsolataikban, a tőkés világ más régióinak piacán és a fejlődő országokban.

A Közös Piac zárt gazdasági tömörülés jellegének erősödése nem csupán nem lassítja le, hanem még fokozza is a tömörülésen belül az amerikai tőke beruházási expanziójának ütemét. A Közös Piac vámsorompóit megkerülő közvetlen beruházások az amerikai monopóliumok fő harci eszközévé váltak az erősödő nyugat-európai versenytársakkal folytatott harcukban.

Az utóbbi években igen széles körben elterjed az a gyakorlat, hogy az Egyesült Államok által ellenőrzött nemzetközi társaságok nyugat-európai leányvállalataikba fektetnek beruházásokat. A nyugat-európai monopóliumok viszont, amelyek korábban az erősebb amerikai tőkével való szövetségre törekedtek, most egyre gyakrabban az egymással való egyesülést választják, és egységfrontot képezve a Közös Piacon belül és kívül egyaránt szembeszállnak vele. A nyugat-európai és japán ellenőrzés alatt álló nemzetközi társaságok versenyre hívják ki az amerikai eredetű vállalatokat. Ennek következtében tovább fokozódik a mai monopoltőke három központja között folyó konkurrenciaharc.

Az imperialista államok közötti ellentmondások éleződése sok tekintetben azokkal a komplex és tartós hatású válságokkal függ össze, amelyek ma alapjaiban rengetik meg a tőkés világgazdaság egész rendszerét. Az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán egymás közötti kapcsolataira súlyos csapást mért a valutáris-pénzügyi és energiaválság, amely a gazdasági és politikai kérdések széles körében egyébként is komoly érdekellentétekkel terhelte kapcsolataikat. Ennek következményei hosszú távon érvényesülnek. Akármilyen ideiglenes és részleges intézkedéseket tegyenek is a valutáris-pénzügyi és energiaproblémák enyhítésére, megoldásuk nagy nehézségekbe ütközik. Az antagonizmusok egész komplexumáról van itt szó, és nem csupán a tőkés gazdaság természetéből eredő antagonisztikus ellentmondásokról, hanem azokról is, amelyeket egyrészt az új versenytársi erőviszo-

nyok, másrészt a háború utáni időszakban kialakult gazdasági és politikai kapcsolatrendszer közötti összhang hiánya idézett elő.

A nagy méreteket öltő gazdasági ellentmondások nem csupán tovább szélesednek az imperialista államok között, hanem egyre mélyebben hatolnak be az imperialista rendszeren belüli kapcsolatok politikai szférájába, és mindinkább elmélyítik magában a rendszerben érlelődő ellentmondásokat. Mimthogy pedig eme kapcsolatokon belül ma egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a gazdasági kapcsolatok, ezért a politikai eszközökkel való befolyásolásuk lehetősége állandóan szűkül. A Közös Piac és az Egyesült Államok közötti gazdasági verseny fokozódó mértékben kiszabadul az „atlantizmus" keretei közül, és azt egyre nyilvánvalóbban a mai monopolkapitalizmus két központja közötti gazdasági versengés határozza meg. A Japán és az Egyesült Államok közötti gazdasági ellentétek kiéleződését egyre kevésbé fékezi a „biztonsági szerződésen" alapuló szoros együttműködésük.

A szövetségesek közötti viszályok katonapolitikai téren is elmélyültek. A Nyugat által elismert szovjet–amerikai „atomparitás" mellett a NATO katonai stratégiája különböző jellegű tendenciák nyomásának van kitéve. Az Egyesült Államok törekvése az, hogy biztosítsa stratégiai erőinek optimális minőségi és mennyiségi színvonalát, növelje azok globális mozgékonyságát. Nyugat-Európa viszont arra törekszik, hogy erősítse az amerikai „atomernyőt" és a katonai jelenlétet a kontinensen, de úgy, hogy egyben minél távolabb tartsa magát az Európán kívüli nemzetközi konfliktusoktól. Az Észak-Atlanti Szövetség katonai szervezetének nyugat-európai tagországai hajlandók e szervezet keretében továbbra is együttműködni az Egyesült Államokkal, de határozottan arra törekednek, hogy növeljék befolyásukat és önállóságukat a tömbön belül – a többi között a NATO „európai csoportján" keresztül – és hogy csökkentsék függőségüket az Egyesült Államok stratégiai döntéseitől, amelyek csapásnak teszik ki Nyugat-Európát.

Mivel az Egyesült Államok költséges globális katonai rendszerét lehetetlen volt a korábbi felduzzasztott méretekben fenntartani, Washington arra törekszik, hogy a NATO katonai integrációját a lehető legmerevebben továbbra is amerikai ellenőrzés alatt tartsa; követeli, hogy a nyugat-európai szövetségesek az eddiginél jóval nagyobb részt vállaljanak magukra a katonai kiadásokból. Amerikai politikai körökben azért zúgolódnak, hogy a NATO nyugat-európai tagorszá-

gai bruttó nemzeti termékükből és állami költségvetésükből átlagosan fele annyit sem áldoznak katonai célokra, mint az Egyesült Államok, és ezáltal további előnyökhöz jutnak az atlanti paktumon belüli gazdasági versengésben. A nyugat-európai szövetségesek viszont azt bizonygatják, hogy az Egyesült Államok katonai kiadásait nem csupán a NATO-ra fordítja, és hogy ezen a katonai tömbön belül az amerikai részvétel szintje lényegesen alacsonyabb a nyugat-európainál. A „terhek igazságos megosztása" a szövetségesek között az észak-atlanti tömb egyik legkiélezettebb problémája lett.

Hasonló ellentétek mind markánsabban jelentkeznek az Egyesült Államok és Japán katonapolitikai kapcsolataiban is. Amerikai részről egyre élesebben követelik, hogy Japán fokozottabban vegyen részt a „biztonsági szerződés" keretében megvalósítandó közös katonai intézkedésekben; japán részről pedig idegenkednek attól, hogy a japán katonai potenciált, növelésének ütemét és irányát az Egyesült Államok stratégiai szükségleteitől tegyék függővé.

A kapitalizmus általános válságának mai szakaszában egyre világosabban kirajzolódik az Egyesült Államok, a nyugat-európai országok és Japán külpolitikai érdekei közötti összhang hiánya. Washingtonban hangsúlyozzák, hogy az amerikai politika természetesen nem korlátozódik Európára, bármilyen fontos legyen is ez a körzet számára, hanem széles, átfogó méretekben valósul meg. Ezzel szemben a nyugat-európai politika súlypontja, minden árnyalati sokfélesége mellett is, az európai körzetre esik, a japán politikáé pedig az ázsiai–csendes-óceáni körzetre. Ebből adódik az amerikai „globalizmus" és a nyugat-európai és japán „regionalizmus" eltérése. A nyugat-európai országok és Japán uralkodó körei viszont nem értenek egyet az ilyen nemzetközi „szerepmegosztási" szándékokkal. Őket nem elégíti ki másodrendű helyzetük, politikájuk nem korlátozódik „regionális" keretekre. A Közös Piac országai kapcsolatokat létesítenek és preferenciális kereskedelmi övezetek létrehozását készítik elő Afrika, Latin-Amerika, Ázsia számos körzetében, fejlesztik gazdasági és politikai együttműködésüket az arab országokkal. Japán nem csupán az ázsiai–csendes-óceáni körzetben intéz kihívást az amerikai monopóliumok ellen, hanem a nyugat-európai, latin-amerikai, afrikai és más piacokon is. Ennek következtében az imperialista államok közötti konkurrenciaharc mind regionális, mind globális méretekben kibontakozik.

Bár az ellentétek elmélyülése az imperialista államok közötti kap-

csolatok tartós tendenciája, mégsem ad teljes képet fejlődésükről. Korunkban az imperialisták közötti versengés és kapcsolat összehasonlíthatatlanul bonyolultabb rendszert alkot, mint korábban. Ezekben a kapcsolatokban ma nem csupán az imperializmuson belüli régi és új ellentmondások által kiváltott centrifugális tendenciák jelentős erősödése megy végbe, hanem szoros összefonódásuk is a centripetális tendenciák fejlődésével. Ez utóbbiakat az Egyesült Államok, a nyugat-európai országok és Japán közötti kölcsönös függés kialakult struktúrája és az imperialista társasviszony kibővítésének újabban megnyíló lehetőségei egyaránt meghatározzák.

Az éles versengés ma, a tudományos-technikai forradalomnak, a termelés nemzetközivé válásának, a nemzetközi vállalatok és bankok tevékenységének korában nem zárja ki, hanem egyenesen megköveteli, hogy a három imperialista központ eléggé erős kölcsönös gazdasági függésben legyen egymástól. Szoros gazdasági kapcsolatuk – amelyeket alátámaszt a monopóliumoknak az az érdekeltsége, hogy elhárítsák a tőkés világ totális kereskedelmi háborúját és egész pénzügyi rendszerének összeomlását – a konkurrenciaharc éleződése ellenére ösztönzi a gazdasági együttműködést, legalábbis némely területen. Az Egyesült Államok és a Közös Piac országai között a kereskedelmi és gazdasági, valutáris-pénzügyi, energetikai és más kérdésekben fennálló éles ellentétek, bár komoly mértékben megnehezítik, de nem zárják el teljesen annak útját, hogy azokat részlegesen vagy ideiglenesen megoldják az Általános Vámtarifa- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT), a Nemzetközi Valutaalap (IMF), a Nemzetközi Atomenergia Ügynökség (IAEA), a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (OECD) és a tőkés világ más nemzetközi szervezetei keretében. Az imperialista társasviszony jelenlegi fejlődési szakasza egészében aligha teszi lehetővé, hogy az alapvető vitás problémákat egyoldalúan, akár az Egyesült Államok, akár az EGK vagy Japán javára oldják meg. Annak ellenére, hogy a partnerek hatalmi színvonalkülönbségei még mindig lényeges mértékűek, egyre gyakrabban alakul ki közöttük tényleges erőegyensúly. Ebben a helyzetben az imperialista államok közötti ellentmondások szabadon kibontakozhatnak, és egyre nehezebben küzdhetők le a partnerek egyikének vagy másikának nyomására. Ugyanakkor a kapcsolatok „egyenjogúsításával" lehetőség nyílik az amerikai–nyugat-európai kapcsolatok kérdéseinek kompromisszumos megoldására, éspedig oly mértékben, hogy az leg-

alábbis ideiglenesen és részlegesen biztosítsa a partnerek kölcsönös előnyét.

A széthúzó és az összetartó tendenciák szoros kölcsönhatása érvényesül az imperialista államok katonapolitikai és külpolitikai tevékenységében is. Akármilyen élesek legyenek is a szövetségesek közötti viszálykodások, nem teszik semmissé az Egyesült Államok, a nyugat-európai országok és Japán uralkodó osztályainak érdekazonosságát. A NATO-államok uralkodó köreinek végső soron közös érdekük, hogy fejlesszék a két világrendszer mindenkori konfrontációs helyzetében az imperializmus fő ütőerejét és atomernyőjét alkotó egyesített katonai erőt. Ez a közös érdek továbbra is az amerikai–nyugat-európai társasviszony legfontosabb összekötő láncszeme, erre az alapra épül az Egyesült Államok és a nyugat-európai országok katonai együttműködése a NATO keretében. Még mindig elég erős katonapolitikai kötelékek fűzik össze az Egyesült Államokat és Japánt.

A nemzetközi feszültség enyhülésének időszakában sokkal bonyolultabbá vált az Egyesült Államok, a nyugat-európai országok és Japán külpolitikai állásfoglalásainak összehangolása. Gyakran merülnek fel közöttük súrlódások a szocialista országokkal való kapcsolatok normalizálása során. Számos, a békés egymás mellett élés elveinek szükségszerű elfogadásával összefüggő külpolitikai, stratégiai kérdésben fennálló eléggé jelentős taktikai ellentéteik mellett is azonban érdekeik azonosak.

Az imperialista rendszer három központja között a kapcsolatok bonyolultabbá válása a kapitalizmus általános válságának elmélyülése során természetesen nem eredményezi közvetlenül a reakciós imperialista erők ellenállásának gyengülését az enyhülési folyamattal szemben. Sőt mi több, az Egyesült Államok–Nyugat-Európa–Japán „háromszögön" belüli társasviszonyok átalakítása és ezzel összefüggésben az imperialisták közötti vetélkedés kiéleződése tovább nehezítheti a nemzetközi helyzet javulását.

Az imperialista rendszer három központja közötti ellentmondások elmélyülése emellett olyan feltételek között megy végbe, amikor nő a szocialista országok összehangolt politikájának befolyása a nemzetközi eseményekre. Ez pedig tovább szűkíti az imperializmus lehetőségeit a konfrontációs politika alkalmazásában. Ugyanakkor a „többpólusú" tendenciák kifejlődése a tőkés világban a feszültség enyhülésének körülményei között elősegítheti azt, hogy a tőkésországok fo-

kozottabban érdekeltek legyenek konstruktív kapcsolatok fejlesztésében a szocialista országokkal.

Az Egyesült Államok, Nyugat-Európa és Japán jövőbeli kapcsolatai az imperialista rendszeren belül végbemenő gyökeres változások hatására formálódnak. E kapcsolatok konkrét formáinak alakulására egyidejűleg nagy befolyást gyakorol a világpolitikai légkör javulása, a Szovjetunió, a szocialista világközösség békeoffenzívájának eredményessége.

*

A világhelyzetben bekövetkezett mélyreható pozitív változások lényegesen megváltoztatják a kapitalizmus nemzetközi helyzetét, szűkítik a világfejlődés menetére gyakorolt befolyását és mély hatást gyakorolnak belső, társadalmi-gazdasági folyamataira. A kapitalizmus azonban, bármilyen radikálisan is változzanak a nemzetközi viszonyok, az új viszonyok között sem szűnik meg kapitalizmus lenni, és természeténél fogva képtelen a lényegéből fakadó megoldhatatlan ellentmondásait leküzdeni. Sőt mi több, a kapitalizmusnak a nemzetközi feszültség enyhülési folyamata során kialakuló külső feltételei egyre nagyobb mértékben korlátozzák még annak lehetőségét is, hogy belső ellentmondásait a részlegesen és ideiglenesen a szocializmus érdekének rovására, agresszió és háború útján oldja meg. A kapitalizmus általános válsága tovább tart és csupán oly módon szüntethető meg, hogy a túlhaladott kizsákmányoló rendszert forradalmi úton egy új, haladóbb rendszer – a szocializmus – váltja fel. E történelmi feladat megoldásában növekvő szerepet kap a nemzetközi kapcsolatok olyan átalakítása, amely a két egymással ellentétes társadalmi rendszer versenyét a békés egymás mellett élés medrébe tereli, a legkedvezőbb lehetőségeket nyitja meg a szocializmus előnyeinek és a kapitalizmus feletti fölényének sokoldalú feltárásához, korunk problémáinak minden nép biztonsága és az emberiség haladása érdekében történő konstruktív megoldásához.

Második rész

A kapitalizmus gazdasági fejlődésének fokozódó ingatagsága

Az ötvenes és különösen a hatvanas években a tőkés gazdaság viszonylag gyors ütemben fejlődött, ami a burzsoá Nyugaton nem kevés illúziót és reményt szült. „Határozottan megszabadultunk azoktól a ciklikus visszaesésektől, amelyek sok nemzedék élete folyamán állandóan letérítettek bennünket a növekedés és haladás útjáról – mondotta Johnson amerikai elnök a Kongresszushoz intézett 1969. januári gazdasági üzenetében. – A hatvanas években új stratégiát fogadtunk el a ciklikus tűzvészek elhárítására, a fellendülés fenntartására a visszaesések és a súlyos infláció megakadályozására."*

Ugyanerre az időszakra esik a tudományos-technikai forradalom lendületes előrehaladása, a monopolizálódási folyamatok felerősödése, az állam gazdasági szerepének növekedése, amely sok tekintetben a monopolista burzsoáziának azzal a törekvésével függ össze, hogy ne veszítse el a szocializmussal folyó versenyt. Intenzíven fejlődött a nemzetközi munkamegosztás.

A tőkés gazdaság ingadozásainak fokozódása a hatvanas évek első felének viszonylag gyors növekedési ütemétől az 1974–1975-ben bekövetkezett mély visszaesésig, meggyőzően bizonyítja a tőkés gazdasági fejlődésre jellemző ingatagság számottevő felerősödését. A következő fejezetekben ennek az ingatagságnak a válságjelenségeit elemezzük.

Miben rejlenek az ingatagság válságjelenségeinek alapvető okai, milyen szerepet játszik itt a tudományos-technikai forradalom és milyent az állammonopolista folyamatok? Melyek e bonyolult és sokoldalú folyamat legfontosabb sajátosságai és aspektusai, és hogyan nyilvánul meg a tőkés világgazdaság működésében? A többi között ezekre a kérdésekre kívánunk választ adni könyvünknek ebben a részében.

* Economic Report of the President. Washington 1969. 4. old.

A tudományos-technikai haladás ellentmondásai

A tőkésországok gazdasági fejlődését a háborút követő időszakban komoly mértékben befolyásolta a világban kibontakozó tudományos-technikai forradalom, amelyhez a legfontosabb tőkésállamok uralkodó körei, a nagy monopóliumok vezetői nem csupán gazdasági, hanem katonapolitikai és társadalmi tekintetben is nagy reményeket fűztek. Ezek a számítások azonban nem válhattak be. A tudományos-technikai haladás, amelyet a monopóliumok profitjuk növelésére és a dolgozók kizsákmányolásának fokozására használtak fel, nem szabadította meg a burzsoá társadalmat a gazdasági válságoktól, a társadalmi megrázkódtatásoktól. Nem küszöbölte ki a régi antagonizmusokat, sőt újabb antagonizmusok létrejöttét is elősegítette.

A mai kapitalizmusban a tudományos-technikai forradalom által szült ellentmondásokat behatóan elemezte a kommunista és munkáspártok 1969. évi moszkvai tanácskozása. „Ez – hangsúlyozta a tanácskozásról kiadott közlemény – a monopóliumok uralmának viszonyai között arra vezet, hogy a társadalmi antagonizmusok még nagyobb méretekben és még élesebb formában újratermelődnek. Nem csak a kapitalizmus korábbi ellentmondásai éleződnek ki, hanem újak is keletkeznek. Ide sorolható mindenekelőtt az az ellentmondás, amely a tudományos-műszaki forradalommal megnyíló rendkívüli lehetőségek és azon akadályok között fennáll, amelyeket a kapitalizmus gördít azoknak a társadalom érdekében való kihasználásuk elé, amikor a tudományos felfedezések nagy részét óriási anyagi erőforrásokkal együtt katonai célokra használja fel, s elherdálja a nemzeti vagyont. Ide sorolható a korszerű termelés társadalmi jellege és szabályozásuk állammonopolista jellege közti ellentmondás. Ide sorolható nem csak a munka és a tőke közti ellentmondás növekedése, hanem a nemzet

túlnyomó többsége és a fináncoligarchia érdekei között mutatkozó antagonizmus mélyülése is."*

A tőkés világban az utóbbi években bekövetkezett fejlemények teljes mértékben megerősítették ezeknek a következtetéseknek a helyességét.

1. A gazdaság társadalmasodásának felgyorsulása

A tudományos-technikai forradalom alapvető tartalma: korunk termelőerőinek minőségi megváltoztatása, a termelőerők minden eleme hatásfokának növelése. A termelőerők felgyorsult fejlődése elkerülhetetlenül a termelés társadalmasodási fokának növelésére vezet. Ha azonban a termelési eszközök tőkés magántulajdonban vannak, akkor ez még nagyobb méretekben és még kiélezettebben termeli újra a gazdasági ellentmondásokat és társadalmi antagonizmusokat.

A tudományos-technikai forradalom a gyártott termékek és a termelőberendezések gyorsabb megújulását eredményezte. Ennek a folyamatnak legalábbis három oldalát kell kiemelnünk.

Először: megnőtt a nagy horderejű találmányokon alapuló új termékek részaránya. Gerlach és Wainwright amerikai közgazdászok szerint „az új termékek fejlesztése lett a legnagyobb üzlet"**.

Másodszor: megnövekedett az évente bejegyzett találmányi szabadalmak száma: például az ötvenes évek első felében az Egyesült Államokban ez évi 34 ezer volt, 1974-ig viszont 50 ezerre növekedett.***

Harmadszor: meggyorsult az előállított termékek cserélődése. Ezt a gyorsulást hangsúlyozzák a McGraw-Hill kiadói csoport adatai.° Ez a csoport rendszeresen kérdőíveket küldött az iparvállalatoknak, hogy kiderítse, mekkora lesz a megkérdezés évétől számított három év múlva az új termékek részesedése a vállalat össztermeléséből. Ez a mutató

* A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva 1969. Kossuth Könyvkiadó 1969. 14. old.

** *J. Gerlach–C. Wainwright:* Successful Management of New Products. New York 1968. 56. old.

*** Lásd Statistical Abstract of the U. S. Washington 1975. 556. old.

° McGraw-Hill Survey: Business Plans for New Plants and Equipment. 1965. április 30.; Business Plans for Research and Development Expenditures 1971–1974. 1975. május 7.

a technika megújítását és a termékmodellek cseréjét egyaránt figyelembe veszi. Az 1960-tól (megkérdezések első évétől) 1970-ig terjedő időszakban e mutató értéke közel megkétszereződött (1960-ban az új termékek részesedése 10, 1970-ben 19%-os volt), az ezt követő években pedig a kutatási szférában fellépett nehézségek és ellentmondások növekedése miatt csökkent. Ennek ellenére a háborút követő időszak egészét tekintve olyan gazdasági helyzet alakul ki, amely minden lehetséges terméktípusban ösztönözte a termékek megújítását (lásd a 3. táblázatot).

3. táblázat Az új termékek részaránya
az Egyesült Államok feldolgozó iparában *(százalék)*

Ágazatok	1960	1970	1973
Vaskohászat	5	8	7
Színesfémkohászat	8	8	8
Általános gépgyártás	14	20	26
Villamosgépgyártás	12	20	20
Űrrepülőipar	35	52	18
Egyéb közlekedési gépgyártás		37	13
Gépkocsigyártás	10	30	
Fémáruk	17	19	15
Műszerek		35	22
Papír- és cellulózipar	9	9	14
Gumi- és műanyagcikkek gyártása	2	6	17
Vegyipar	16	17	14
Üveg- és kerámiaipar	9	32	13
Kőolaj- és szénfeldolgozás	2	6	5
Élelmiszeripar	16	13	9
Textilipar	9	14	9
Egész feldolgozó ipar	10	19	13

A termékek gyorsabb megújulását elősegítő tényezők között megemlíthető az áron kívüli verseny elterjedése, amely a termékek műszaki színvonalát, minőségét állította a konkurrenciaharc központjába; megemlíthető továbbá az együttes kutatások és fejlesztések rendszerének kialakulása és rohamos fejlődése, valamint a termelés és a ter-

mékfelhasználás egységes tudományos-termelési komplexumba való integrálása.

Az amerikai sajtó hangsúlyozza, hogy az ötvenes évekig a kutatási-fejlesztési kiadások nagyobb részét rendszerint a termelési költségek csökkentésére fordították, a hatvanas évektől kezdve viszont mindenekelőtt a kiváló minőségű új termékek megalkotására. Az Egyesült Államok Nemzeti Tudományos Alapjának adatai szerint ezekben az években a feldolgozóipari vállalatok 42%-a a legújabb termékek megalkotását tűzte ki a kutatás-fejlesztés fő céljaként; ez a vállalati arány a vegyiparban 63%, az elektrotechnikai iparban 71, és a műszeriparban 75% volt.*

A gyártott termékek felgyorsult megújulása közvetlenül az ipari termelés struktúrájában végbement változásokkal függ össze. Minden fejlett tőkésországban jelentősen megnőtt a kulcsfontosságú ágazatok: a gépipar, a vegyipar, a villamosenergia-ipar részaránya.

4. táblázat A kulcsfontosságú ágazatok részaránya a legfontosabb tőkésországok ipari termelésében *(százalék)*

Ágazatok	Egyesült Államok		Japán		NSZK	
	1950	1972	1950	1972	1950	1972
Gépipar (fém-feldolgozó ipar nélkül)	24,4	28,9	13,4	35,7	16,6	20,8
Vegyipar	6,1	10,3	5,9	13,0	7,2	14,6
Villamosenergia-ipar	3,8	5,8	7,9	6,2	4,5	4,4

Forrás: A Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézet adatai alapján.

A fentebb elmondottakból láthatjuk, hogy korunk tudományos-technikai forradalmának egyik legfontosabb vonása a tudomány meggyorsult fejlődése. A tudomány mindinkább közvetlen termelőerőként, az egységes tudományos-termelési folyamat szerves részeként lép fel. Létrejön a „tudomány – termelés" rendszere, amelyben a tudomány

* Lásd Successful Industrial Innovation. Washington 1968. 21. old.

egyre nagyobb szerepet tölt be,* gyökeresen megváltoztatja a termelés arculatát. Ilyen körülmények között a gazdasági folyamatok alakulását nem csupán az egyik vagy másik hagyományos erőforrással összefüggő ráfordítások nagysága határozza meg, hanem az emberi ismeretek növekvő felhalmozódása, az ember alkotóképességeinek egyre szélesebb körű alkalmazása a termelésben.

Az a körülmény, hogy a kutatási-fejlesztési tevékenység a konkurrenciaharcnak és az értéktöbblet realizálásának döntő fontosságú elemévé vált, az erre a tevékenységre fordított kiadásoknak törvényszerűen vezető helyet biztosított az ipar termelési költségeiben. Az amerikai ipar az 1958-ig terjedő egész történelme során tudományos kutatásokra 27,5 milliárd dollárt fordított, 1958–1967 között már ennek a kétszeresét – 55 milliárd dollárt – a hetvenes évek közepétől pedig már körülbelül kétévenként fordít ekkora összeget kutatásra és fejlesztésre.**

Az Egyesült Államokban ma a tudósok és mérnökök száma mintegy 1,8 millió fő, ebből mintegy 200 000 fő a tudományok doktora. 1960 után a tudósok és mérnökök száma másfélszeresére nőtt, a tudományok doktora fokozattal rendelkezők száma megkétszereződött, a doktori fokozatot szerzett mérnökök száma pedig megháromszorozódott.*** A hivatásszerűen kutatómunkát végző szakembereknek mintegy 7%-a közvetlenül az iparban dolgozik.

A tudományon kívül az oktatási szférának az anyagi termelés hagyományos ágazataira gyakorolt hatása is erősen megnő. Az oktatás új gazdasági szerepe az „oktatás – termelés" rendszerének kialakulásában nyilvánul meg, ahol az oktatás egyre nagyobb mértékben a termelési szükségleteket, az új technika elsajátítását tartja szem előtt. Ezért a fejlett tőkésországokban a megszerzett középfokú végzettség mindinkább a munkaszerzési lehetőség minimális alapjává válik; a korszerű, nagy teljesítményű technika irányítása magas általános és szak-

* A tudomány növekvő szerepét hozzávetőleg jól jellemzi, hogy 1950–1974 között az Egyesült Államok bruttó nemzeti termékének ötszörösére történő növekedése mellett a kutatásra és fejlesztésre fordított kiadások (folyó áron számítva) 11-szeresükre nőttek. (Lásd Statistical Abstract of the US. Washington 1974. 530. old.; Economic Report of the President. Washington 1975. 249. old.)

** Lásd SZSA: promislennije korporacii i naucsnije iszszledovanyija. Moszkva 1975. 31. old.

*** Lásd Science Indicators 1972. Washington 1973. 48., 49. old.

képzettségi színvonallal rendelkező munkaerő nélkül nem lehetséges. A főiskolai oktatási programokat ma már az ipar közvetlen befolyására alakítják ki oly módon, hogy alkalmazkodnak a változó termelési profilhoz, az új technikához és technológiákhoz.*

A kapitalizmusban azonban a „tudomány – termelés" és az „oktatás – termelés" rendszerek belsőleg ellentmondásosak, antagonisztikusak, végső soron a nép többségének érdekei ellen irányulnak. Különösen élesen nyilvánul ez meg a militarizálódás fokozódásában. A kapitalizmusban a tudományos-technikai forradalom mindenekelőtt katonai téren jelentkezik, fokozva egyúttal a gazdasági fejlődés ingatagságát. Igen gyakran először az új technika katonai variánsait dolgozzák ki és honosítják meg a termelésben, és csupán ezt követően kerül sor részletes vagy fokozatos polgári alkalmazásukra. Ezen az úton haladtak korunk tudományának olyan óriási vívmányai, mint az atomtechnika, a radartechnika, az elektronikus számítógépek, az integrált áramkörök, egy sor műanyag, a legújabb szerkezeti anyagok. A gazdaság militarizálása káros a polgári termelési ágak fejlődésére.

Romboló hatást fejt ki a tudományos kutatások monopolizálása is. Köztudomású, hogy a tőkés világban a tudományos-kutató és a kísérleti-szerkesztő tevékenységet finanszírozó állami költségvetési kiutalásoknak több mint egyharmadát a nyolc legnagyobb nemzetközi monopólium kapja meg. Az Egyesült Államokban 300 vállalatra jut az ilyen kiadásoknak több mint 80%-a, a négy legnagyobb vállalatra pedig 15%-a. Ez azt jelenti, hogy más vállalatok gyakorlatilag nem tudnak versenyezni a mammutvállalatokkal, és meg kell elégedniük a hagyományos technológiával, néha az elavult termelési módszerekkel is. A monopóliumok gyakran a termékeknek nem annyira technikai, mint inkább piaci újdonságával törődnek, és az új technika elsajátításával összefüggő kockázat miatt nem hasznosítják a birtokukban levő találmányokat. A vállalatok idegen szabadalmakat vásárolnak össze, „befagyasztják" a találmányokat tudományos-technikai központjaikban, nem hajlandók licenceket eladni más vállalatoknak. Az Egyesült Államokban végzett statisztikai mintavételes vizsgálatok szerint a magánvállalatok szabadalmainak alig több mint a fele jut el csupán a

* A „Harvard Business Review", az Egyesült Államok üzleti köreinek folyóirata annak idején azt írta: „A modern vállalatnak arra kell törekednie, hogy a legközelebbi egyetemtől ne kerüljön messzebb annál a távolságnál, amely rendes úton félórai utazással leküzdhető".

termelés stádiumáig. A Merck Corporation vezetőjének, A. Knoppersnek képletes szavai szerint számos nagyvállalat olyan hatalmas teljesítményű motorral felszerelt gépkocsira hasonlít, amelyik a harmadik sebességben behúzott kézifékkel halad.

A tudományos-technikai vívmányok felhasználása még inkább erősíti a monopóliumok pozícióját a gazdaságban. Ezt támasztják alá a következő adatok. Az 500 legnagyobb vállalat állítja elő az Egyesült Államok termelésének több mint a felét. Angliában 200, Franciaországban pedig 100 vállalat adja az ipari termelés kétharmadát. Még ékesszólóbbak a profitadataik. Így például az amerikai vállalatok profitja az 1950. évi 43 milliárd dollárról 1974-ben 141 milliárd dollárra növekedett. Az összes profit 75%-át 500 vállalat szerezte meg.

A tudományos-technikai haladás kínálta lehetőségekkel élve számos vállalatnak sikerül jelentősen kiszélesítenie termelését, erősítenie az ágazatban elfoglalt monopolhelyzetét. Így például a tudományigényes vállalatok kihasználják a tudományos kutatások terén szerzett előnyüket; a hangsúlyt a teljesen új termékek előállítására helyezik. Ilyen támadó jellegű stratégiára példa az olyan vállalatok politikája, amilyen a Xerox, a Polaroid, a Digital, a Texas Instruments, az IBM, a Honeywell és más vállalatok, amelyeknek kutatási-fejlesztési költségei egyes időszakokban elérték az eladások értékének 15–20%-át. Ezek a költségek azonban rendszerint bőségesen megtérültek a többszörösre növekedett profitból. A Xerox például, amely az ötvenes évek elején kevéssé ismert vállalat volt, az okmánymásolás „száraz", elektrosztatikus módszerét ajánlotta, és ezáltal rendkívül gyorsan magához tudta ragadni a vezetést a másolóberendezések amerikai piacán. 1950-ben profitja 0,5 millió dollárt tett ki, 1974-ben pedig már 331 millió dollárra rúgott. Az elektronikus számítógépeket gyártó Honeywell 1950-ben 109 millió dollárt forgalmazott, profitja 12 millió dollár volt. A tudományos kutatási eredmények széles körű alkalmazása révén azonban 1974-re eladásainak volumene elérte a 2,6 milliárd dollárt, profitja pedig a 76 millió dollárt.* Ez a vállalat nem csupán meg tudott maradni az IBM mellett az elektronikus számítógépek piacán, hanem megszerezte magának a szilárd második helyet, megelőzve, sőt kiszorítva a Radio Corporation of Americat.

1957-ben a több mint 5 ezer embert foglalkoztató vállalatokban

* Lásd Moody's Industrial Manual. 1951., 1975.

összpontosult az amerikai ipar összes tudósainak és mérnökeinek 71%-a, ma már pedig több mint 85%-a.*

Különösen erőteljes a monopolizálódási folyamat a nemzetközi társaságok szférájában. Ismeretes, hogy a tőkésvállalatok külföldi leányvállalatai és a külföldi tőke részvételével működő vállalatok által gyártott termékvolumen ma meghaladja a 400 milliárd dollárt, ami a tőkés világ bruttó hazai termékének több mint 10%-át teszi ki. Az ötvenes évek eleje óta e termékek volumene évente átlagosan 10%-kal emelkedett, ami hozzávetőleg a kétszerese a tőkésországok bruttó hazai terméke növekedési ütemének.

Az egyik legnagyobb nemzetközi monopóliumnak, az IBM-nek 1950-ben 215 millió dollár volt az eladási forgalma, profitja 33 millió dollár, 1974-ben pedig 12,7, illetve 1,8 milliárd dollár. A General Electric 1950-ben 2,2 milliárd dollárt forgalmazott, nyeresége 178 millió dollár volt, 1974-ben pedig 13,4, illetve 0,6 milliárd dollár.

A tudományos-technikai haladásnak és a termelésnek a monopolizálása a termelés társadalmasodásának tőkés formája.

A tudományos-technikai forradalommal összefüggésben a termelés társadalmi jellege további erősödésének sajátos formájává váltak a tudományos-termelési komplexumok, amelyekben az állami szervezetek gyakran egyesülnek a magánmonopolista szervezetekkel. Ezek a következő egységeket foglalják magukban: a finanszírozó szervezetet (amely gyakran az állam), a kutatóközpontot, a kísérleti bázist, az üzemet, az anyagi-műszaki ellátási és termelési központot, az értékesítő szervezetet, a szakvéleményező, a minőségellenőrző intézményt, a fogyasztói szolgáltatásokat nyújtó intézményt. Ennek a mechanizmusnak az a hivatása, hogy konkrét programok keretében összehangolja az állam és a vállalatok tevékenységét. A folyamatos funkcionális munkaciklus „az eszmétől a termékig, a termék ipari elsajátításáig és értékesítéséig" elv alapján alakul ki. A tudományos-termelési komplexumok szerződéses rendszer alapján működnek. A finanszírozás tárgya nem egyik vagy másik szervezet, hanem a célprogram, a kutatásfejlesztés, a kidolgozás és a termelésbe való bevezetés konkrét tervezete. A folyamat rendszerint a kutatási tervezet összeállításával indul el, amelyet a megfelelő alaphoz (a Nemzeti Tudományos Alaphoz, a Carnegie Alaphoz stb.) nyújtanak be. Minőségi szakvéleményezés

* Lásd Science Indicators 1972. 138. old.

után a tervezet finanszírozására költségvetést dolgoznak ki. Ezután állítják össze a konkrét tudományos-termelési programot, amelynek végrehajtását egy szakértőkből álló szervezőcsoport irányítja. A megalkotott új terméket vagy konstrukciót ismét szakvéleményezik, és csak ezután kerül sor a termelésben való alkalmazására. A vállalat az értékesítést követően gyakran a termékkel összefüggő úgynevezett eladás utáni szolgáltatásokat is nyújtja. A tudományos-termelési komplexumok, a termelés objektív társadalmasodási folyamatának szülötteként, már nem is tehetnék nyilvánvalóbbá, mennyire anakronizmus a társadalmi termelést egy irracionális célnak: a profitnak alárendelő tőkés tulajdon.

Emellett hangsúlyoznunk kell, hogy a profithajsza korlátozza a tudományos-technikai forradalom fejlődését. Számos, főként elméleti jellegű kutatás közvetlenül nem hozható összefüggésbe a profitindítékkal, gyakorlati hasznosításuk eredményei nem mindig láthatók előre, és az eredmények csak hosszú távon realizálódnak. A magánvállalatok többsége nem érdekelt az ilyen kutatásokban. Kutatásaik túlnyomó részt a kisebb volumenű és rövid távon eredménnyel kecsegtető alkalmazott kutatásokra és fejlesztésekre, a már meglevő termékek áttervezésére, módosítására irányulnak.

A magántőkés gazdálkodási mechanizmus korlátozott volta fokozza a gazdaság és különösképpen a tudományos-technikai haladás állammonopolista szabályozásának szükségességét. A nagy horderejű tudományos-technikai és ágazati termelési programokat az állam részvétele nélkül nem lehet kidolgozni és végrehajtani.

1975-ben az amerikai kormány 18,6 milliárd dollárt fordított kutatási-fejlesztési célokra, azaz több mint a felét annak az összegnek (34,3 milliárd dollárnak), amelyet ilyen célokra az országban ebben az évben összesen elköltöttek. Maga a kormány a saját céljaira csupán 5,2 milliárd dollárt költött, 13,4 milliárd dollárt pedig* a konkrét tudományos-technikai programok finanszírozására, állami támogatások és a külső kivitelezőknek szerződések alapján járó kifizetések formájában folyósított. Az állam tervezi meg a kutatások és a kísérleti termelés anyagi-műszaki bázisának megteremtését. Amikor a szerződéseket az ipari monopóliumokkal megkötik, azok értékébe rendszerint belefoglalják a gépek, berendezések, műszerek költségeit, a laboratórium-

* Lásd Statistical Abstract of the US. Washington 1975. 548. old.

építési, a telekvásárlási és más költségeket. A monopóliumok gyakran állami üzemeket, számítógépeket, és más állótőke-elemeket vesznek bérbe. Az állam részt vesz a tudományos-technikai tervezetek és megvalósításuk eredményei szakvéleményezési rendszerének megszervezésében.

A burzsoá állam közvetlen részvételével megvalósított legjelentősebb tudományos-technikai programok nemegyszer több milliárd dollárra rúgnak. A legnagyobb ilyen program – az Apolló űrprogram – 26 milliárd dollárt igényelt.

A tudományos-technikai forradalom mély hatást gyakorol a termelés és a fogyasztók kapcsolatára. Lehetővé teszi, hogy a termelés rugalmasabban szem előtt tartsa a változó szükségleteket, és azok alapján dolgozzon. Napjainkban új lehetőségek nyílnak meg a termelés és a konkrét fogyasztó közötti közvetlen kapcsolatok létesítésére. Ezek a lehetőségek azonban a kapitalizmusban nem aknázhatók ki teljesen. Az akadályok az értékesítés problémájában rejlenek, amely a tőkés újratermelés többi más ellentmondásával együtt továbbra is a kapitalizmus fő problémája marad.

A tudományos-technikai forradalom új, objektív lehetőségeket nyit meg az olyan hatékonyságnövelő tényező kihasználásában, mint az irányítás. A kapitalizmus azonban a lényegéből fakadó ellentmondások következtében nem képes teljes mértékben kihasználni ezeket a lehetőségeket sem. A tőkés gazdaság elért társadalmasodási színvonala megköveteli, hogy az irányítás először is szakszerű legyen; másodszor, hogy komplex jellegű legyen, és átfogja a nagyarányú ágazatközi programok megvalósítását; harmadszor, hogy a közös programok valamennyi résztvevője között összehangolt cselekvésre épüljön. A tudományos-technikai forradalom megteremti a szükséges technikai feltételeket ezeknek a követelményeknek a kielégítésére. A tőkés gazdálkodás korlátozottsága abban mutatkozik meg, hogy a szakképzett személyzet és a nagy számítógéppark ellenére a gazdasági folyamatok irányítása nem hogy országos szintre, de még az egyes ágazatok szintjére sem tud felemelkedni. A tudományos-technikai forradalom által létrehozott előfeltételek ellenére a tőkés rendszert továbbra is a tervszerűségnek a gazdasági szektorok közötti koordinációnak, a gazdasági fejlődés tudományos előrelátásának a hiánya jellemzi.

A tudományos-technikai forradalom jelentősen felerősíti a termelés társadalmasodását a kapitalizmusban, és egyúttal objektíve elvezeti

a tulajdonformák gyökeres megváltoztatásának, a társadalom forradalmi átalakításának a szükségszerűségéhez. Elősegíti a szocializmus anyagi-műszaki előfeltételeinek kibontakozását. Ez megnyilvánul a társadalmi munkamegosztásnak, a termelés szakosításának elmélyülésében, szerkezetének bonyolultabbá válásában, újabb ágazatok kialakulásában stb. A termelés társadalmasodásának előrehaladása a tőkés viszonyok között azonban mélységes ellentmondásban van az elsajátítás magántőkés formájával. A tudományos-technikai forradalom egyúttal elősegíti a kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak kiéleződését, az egész tőkés rendszer ingatagságának erősödését.

2. A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági következményei

A tőkés világban a tudományos-technikai forradalom előrehaladása elsősorban a monopóliumok tevékenységével függ össze. Éppen a monopóliumok törekednek arra, hogy versenypozícióik erősítésére, a termelés hatékonyságának növelésére és fejlődési ütemének gyorsítására, a dolgozók kizsákmányolásának és elnyomásának fokozására széleskörűen kihasználják a tudományos-technikai forradalomban rejlő lehetőségeket. A monopolizálódási folyamat azonban elkerülhetetlenül a burzsoá társadalom gazdasági oszlopainak megingására, általános válságának elmélyülésére vezet.

Az utóbbi évtizedek tapasztalatai meggyőzően mutatják, hogy a monopoltőke törvényei komoly gátakat állítanak a tudományos-technikai haladás útjába. A kapitalizmusban a tudomány és a technika fejlesztése ezért lépten-nyomon állami támogatásra épül.

A gyakorlatban az állammonopolista szabályozás, amely arra hivatott, hogy a tudományos-technikai haladás terén a magánmonopolista gazdaság korlátozott lehetőségeit pótolja, feltárta e szabályozás belső korlátait és ellentmondásosságát, képtelenségét arra, hogy elérje céljait. Szertefoszlottak a tőkésországok uralkodó köreinek azok a reményei, hogy az állami támogatások kedvezően fognak hatni a kutatásfejlesztésre. E támogatások növekedése ellenére a kutatásfejlesztési ráfordítások növekedése lelassult, és arányuk a bruttó nemzeti termékben csökkenni kezdett. Az állami vásárlások és megrendelések rendszere pedig egyáltalán nem felel meg a tudományos-technikai haladás köve-

telményeinek. Ez a rendszer nem annyira egyik vagy másik tudományos-technikai feladat megoldása kapcsán teremt éles versenyt a magánvállalatok között, mint inkább a jövedelmező megrendelések megszerzésében.

A tudományos-technikai forradalom felerősítette a tőkés gazdaság egyenlőtlen, ugrásszerű fejlődését.

A tudományigényes ágazatok csoportjainak gyorsabb fejlődése mellett megfigyelhető a hagyományos termelési ágak egész sorának tartós lemaradása. Ily módon egyrészt kialakult a privilegizált, tudományigényes ágazatoknak leggyakrabban a haditermeléssel összefüggő és gyorsan fejlődő csoportja. Másrészt, számos hagyományos termelési ág lényegesen alacsonyabb technikai színvonalon áll. Az egész gazdasági és ipari szerkezetnek ez a „kettőssége" gyakorlatilag az összes fejlett tőkésországra jellemző. Sok szakértő kiemeli: az egyes iparágak és azokon belül az egyes üzemek erősen differenciálódnak attól függően, milyen mértékű bennük a termelés automatizálása és kemizálása, az új munkaszervezési módszerek alkalmazása, és milyen mértékben vannak korszerű technikával felszerelve.

Az egyes országokon belül jelentős aránytalanságok maradnak meg a körzetek fejlettségében. Így például Olaszország déli része továbbra is gazdaságilag elmaradott körzet. Ugyanez elmondható Nyugat-Japánról, Nagy-Britannia északi részéről stb.

Aránytalanságok alakulnak ki az egyes ágazatok között is, amiről különös élességgel ad bizonyságot a kibontakozott energiaválság. Komoly aránytalanságok alakultak ki a fejlett tőkésországokban a magas színvonalú energiafogyasztást igénylő termelési kapacitások, valamint a saját nyersanyag- és energiaforrások között.

1961–1971 között a nyugat-európai országok energiatermelése mindössze 3,9%-kal növekedett, tényleges energiafogyasztásuk viszont 62,5%-kal. Az utóbbi mindenekelőtt az óriási kőolajimport révén következett be, és nem fordítottak kellő figyelmet saját szénforrásaik kiaknázására.

Ugyanakkor a monopolisztikusan alacsony kőolajár egyrészt fékezte a szénfelhasználás legújabb módszereinek kidolgozását, másrészt pedig teljesen indokoltan kiváltotta a kőolajtermelő országok ellenállását.

A fejlődő országok kirablásának régóta űzött gyakorlata természeti erőforrásaiknak még a gyarmati korszakban szerzett koncessziók formájában kialakult közvetlen ellenőrzésén alapult. A fejlődő országok,

miután kivívták politikai függetlenségüket és megszilárdították gazdaságukat, a saját kezükbe vették erőforrásaik, nyersanyagaik kitermelésének és exportjának ellenőrzését, és felemelték az olaj árát.

Az olcsó szilárd tüzelőanyag korszaka a kapitalizmus számára véget ért. Ez már most jelentős befolyást gyakorol a tudományos-technikai haladás jellegére és irányaira. A hangsúly áttevődött az új energiaforrások kihasználását lehetővé tevő újabb technológiák és berendezések kidolgozására. Még számos olyan energiahordozó van, amelyek jövedelmező ipari hasznosítását még nem oldották meg.

A növekvő nyersanyaghiányt azonban súlyosbítja a környezeti erőforrások (víz, levegő, termékeny föld) szűkössége és rosszabbodása. A tőkés termelés kapzsi profitéhségével a környezet elszennyeződésére vezet. Az Egyesült Államok több mint 50%-kal „részesedik" a légkörbe, a vízbe és a talajba világszerte kibocsátott szennyező termelési hulladékokból. A levegő és a vizek ártalmas szennyezőanyag-tartalmának növekedése veszélyezteti az emberek egészségét. Mint ökológiai rendszer szinte teljesen megsemmisült az egyesült államokbeli Erie-tó, a Rajna Európában stb.

A gazdasági fejlődés egyenlőtlensége erőteljesen és politikailag kiélezetten mutatkozott meg a tőkés világgazdaságon belül. Tágul a szakadék a fejlett és a fejlődő országok között. A fejlődő országok egy főre jutó termelése az ötvenes évek elején kevesebb mint egytizede volt az iparosodott tőkésországokénak, a hetvenes évek elejére pedig ez a jelentős különbség 12-szeresére nőtt. Az elmaradás a tudomány, az oktatás, a kultúra fejlettségi színvonalában és fejlődési ütemében is megmutatkozik. A harmadik világ országai ma még a tudományos-technikai forradalmat megközelítő utak távoli szakaszain tartanak.

Éleződik az imperialista hatalmak közötti vetélkedés. Az Egyesült Államoknál gyorsabban fejlődő Japán és Nyugat-Európa, kihasználva a munkaerő viszonylagos olcsóságát és magas szakképzettségi színvonalát, a megvásárolt amerikai technológiákat és a gazdasági integráció bizonyos előnyeit, az egy főre jutó termelés és a munkatermelékenység színvonalát tekintve lényegesen közelebb került az Egyesült Államokhoz. Az Egyesült Államok azonban nem akarja vetélytársainak átengedni a tudományos-technikai haladásban birtokolt döntő fontosságú pozícióit. Ha a termelés progresszív ágait vesszük figyelembe, az Egyesült Államok még fokozhatja is fölényét Nyugat-Európával és Japánnal szemben. Ez érvényes például a következő gyártási terüle-

tekre: integrált félvezetőáramkörök, analóg-digitális vezérlési rendszerek, univerzális és szakosított tájékoztató rendszerek, gázturbinás motorok, programvezérlésű szerszámgépek, elektronikus számítógépek, automatizálási eszközök, műszerek, mesterséges gyémánt, villamos energia előállítása atomreaktorokkal, a legújabb vegyipari termékek gyártása stb.

A nyugat-európai országoknak nem csupán a fenti területeken, hanem a felhalmozott ismeretek, kiváltképpen a korszerű termelésszervezési és -irányítási ismeretek színvonalát, valamint a legújabb találmányok tömeges alkalmazását tekintve is komoly lemaradásuk van az Egyesült Államokhoz képest. Mindez közvetlenül összefügg azzal, hogy az Egyesült Államok túlszárnyalja versenytársait a kutatási ráfordítások nagysága, a piac felvevőképessége, valamint a legprogresszívabb technikai és gazdaságfejlesztési területeken befektetett tőke nagysága tekintetében. Ebben az értelemben beszélhetünk az amerikai imperializmus új hosszú távú stratégiájáról, amely arra irányul, hogy általában a tudomány és a technika terén fölényre tegyen szert legközvetlenebb vetélytársaival szemben, illetve vezető szerepet vívjon ki magának a tudomány, a technika és a termelés döntő fontosságú ágaiban.

A termelés társadalmasodásának felgyorsulása a mai állammonopolista kapitalizmusban nem csupán a gazdasági, hanem egyúttal a társadalmi ellentmondások fokozódására is vezet.*

A tudományos-technikai forradalom kiélezi a munka és a tőke közötti ellentmondást. Kettős hatást gyakorol a dolgozók helyzetére. Egyrészt elősegíti a szükségletek objektív növekedését, biztosítja az anyagi feltételeket ahhoz a reálbér-növekedéshez, amelyet a dolgozók az osztályharc során vívnak ki maguknak. De a burzsoázia a dolgozóknak még ezt a nagyon bizonytalan jövedelemnövekedését is igyekszik a saját érdekében kihasználni. A burzsoá propaganda kitartóan viszi be a tömegek tudatába a fogyasztás kispolgári kultuszát, és arra törekszik, hogy a tömegek figyelmét elvonja a megoldatlan társadalmi és politikai problémáktól, a kizsákmányolás elleni tiltakozásoktól.

Másrészt a tudományos-technikai vívmányok termelésben való alkalmazása együtt jár a kizsákmányolás fokának növekedésével, egyre rafináltabb formáinak alkalmazásával, a munkaintenzitás fokozásával,

* Ezt a kérdést könyvünk harmadik részében behatóan tárgyaljuk.

a fizikai munka mellett a szellemi energiaráfordítások növekedésével. A tudományos-technikai haladás a kapitalizmus törvényeivel teljes összhangban mindenekelőtt és főképpen annak művészeteként mutatkozik meg, hogyan lehet a bérből élő dolgozókból minél több meg nem fizetett munkát kisajtolni.

A tudományos-technikai forradalom fokozza a munkanélküliség kínjait, amelyektől emberek milliói szenvednek. A tőkés munkapiacon új jelenség a szakemberek és tudósok körében támadt munkanélküliség növekedése. A mérnökök, tudósok, sőt menedzserek és más szakemberek tízezrei kapják meg felmondólevelüket. Az egyetemet végzettek százezrei szaporítják a munkanélküliek hadseregét. 1971-ben a tudósok között a munkanélküliség átlagosan elérte a 2,9%-ot, 1975-ben a 4,2%-ot.*

A tudományos-technikai forradalom hatására megváltozik a munkásosztály szerkezete és jelentősen kibővülnek határai. A munkásosztály növekedése a többi között a gazdasági szerkezet változása nyomán kialakuló új szakmák révén megy végbe. Ma már az összmunkaerő-létszámba a fizikai dolgozókon kívül beletartozik egy nagyszámú műszaki értelmiségi és alkalmazotti réteg, amely nélkül a modern, bonyolult termelés gyakorlatilag nem funkcionálhat. A tudományos-technikai forradalom nem változtatta meg a bérből élő dolgozó helyét a társadalmi termelés rendszerében, de bizonyos mértékben módosítja arculatát.

A tudományos-technikai forradalom, felgyorsítva a termelés társadalmasodását, hozzájárul a burzsoá társadalom ellentmondásainak kiéleződéséhez, gazdasági és politikai alapjainak további megingásához. Az utóbbi években különösen kiéleződött a modern termelés társadalmi jellege és szabályozásának állammonopolista jellege közötti ellentmondás.

* Lásd Employment and Earnings. 1973. január. 129. old., 1975. augusztus. 26. old.

Az állammonopolista szabályozás válsága

A gazdasági fejlődés állammonopolista szabályozásának válsága, amely a legmarkánsabban a hetvenes évek első felében jelentkezett, nem egyszerűsíthető le csupán arra, hogy tarthatatlanná váltak azok a kialakult formák és módszerek, amelyekkel az állam befolyást gyakorolt a piaci spontaneitásra. Ebben a válságban teljes mértékben nyilvánvalóvá vált a monopóliumok tevékenységéhez kapcsolódó szabályozási mechanizmus korlátozottsága és belső ellentmondásossága.

1. A gazdasági komplexumok magánmonopolista irányítási rendszerének megrendülése

A magánmonopolista szabályozási mechanizmus több szinten funkcionál: a nagy ipari- és bankmonopóliumok szintjén; a pénzügyi monopolcsoportok szintjén; a vállalkozók ágazati és egész országra kiterjedő egyesüléseinek szintjén.

Az egyes monopóliumok szintjén a cél főképpen és közvetlenül a termelés jövedelmezőségének és hatékonyságának biztosítása. A pénzügyi csoportok szintjén az ipar és a bankok pénzmágnásai a finanszírozási problémák megoldására, a termelési szerkezet módosítására és arra törekednek, hogy a vállalatok közötti együttműködés útján elérjék a szakosítást és kooperációt. Végül, a vállalkozók szövetségeivel a monopolista burzsoáziának az a célja, hogy megvalósítsa az ország fejlesztésére vonatkozó általános gazdasági koncepcióit.

A gazdasági folyamatok szabályozásának ez a mechanizmusa a tőkés termelés fejlődésének némely szakaszaiban viszonylag hatékonyan működött. A hetvenes évek gazdasági megrázkódtatásai azonban fel-

színre hozták működésének alapvető fogyatékosságait és ellentmondásait.

A gazdasági konjunktúra rosszabbodásakor a legnyilvánvalóbbá válik, hogy a monopóliumok tevékenysége élesen ellentétes a társadalom érdekeivel. A magas árakra és magas profitra törekedve csökkentik a termelést, visszafogják a beruházásokat, aláássák a nemzetközi gazdasági stabilitást. „A nagy konszernek tevékenysége nem azért veszélyes, mert óriások, hanem azért, mert mint szervezetek nem alkalmasak az emberiség jövőbeli szükségleteinek ésszerű ellátására"* – állapítja meg G. Temple angol kutató.

Ismeretes, hogy a monopóliumok kialakulása a termelőerők fejlődésének szükségleteivel függött össze. A monopóliumok kihasználják a nagyüzemi termelés előnyeit, de önérdekből és mindenekelőtt a profitérdekektől vezérelve elbitorolják a tudományos-technikai haladásnak és a munka társadalmasodásának eredményeit. A nagy kapacitású termelőegységek képesek az új technika leghatékonyabb felhasználására, a tömegtermelés megszervezésére, a termelési költségek lényeges csökkentésére. Az egymással összefüggő ágazatok kombinálása, azaz egységes termelési komplexumban való egyesítése a gazdasági hatékonyság általános növekedését eredményezi. A kapitalizmusban azonban mindezek a folyamatok elkerülhetetlenül együtt járnak a tőke koncentrációjával és centralizációjával, azzal a törekvéssel, hogy a lehető legnagyobb profit megszerzése céljából monopolizálják a felvevőpiacokat.

A modern monopóliumok arra törekednek, hogy a piacok ellenőrzését a marketingnek – ennek a kiterjedt eladási reklám- és propagandarendszernek – a segítségével megszerezzék. A fogyasztói érdekeket a nagyvállalatok céljainak rendelik alá. A nagyvállalatok eladási forgalmuk és profitjuk növelése végett a mai tőkés világban gyakran állítanak elő olyan termékeket, amelyek nem felelnek meg az emberek valóságos szükségleteinek, sőt gyakran egyenesen ártalmasak az egészségre. A termelés hatékonysága és jövedelmezősége az egyes nagyvállalatok szintjén ilyen viszonyok között teljesen eltorzult vonásokat mutat. Az európai tőkésországok kommunista pártjainak 1970 januárjában Londonban megtartott tanácskozása a többi kö-

* *G. Temple:* Als wär's der liebe Gott. Die Weltmacht der Konzerne. Güterlson-Wien 1971. 67. old.

zött azt is hangsúlyozta, hogy a monopóliumok tevékenysége az egymással versengő csoportok hasonló gazdasági szerkezete következtében felesleges termelőkapacitások kialakulására, az alapvető és a kiegészítő ágazatok fejlődési üteme közötti arányok megsértésére vezet, a társadalom által valóban igényelt termékek termelése növekedésének lelassulását idézi elő, és fokozza a termelési költségek meghatározásával kapcsolatos manipulációkat*.

Az ipari monopóliumok a maguk jövedelmezőségi és hatékonysági kritériumaiból kiindulva, gazdasági válság idején arra törekednek, hogy termelési kapacitásaikat külföldre helyezzék át, olyan körzetekbe és országokba, ahol valamilyen ok folytán magasabb profitra tehetnek szert. Így például 1974–1975-ben az Egyesült Államok legnagyobb ipari monopóliumai elkezdték szűkíteni tevékenységüket és bezárni működő vállalataikat az országon belül, de egyszersmind hozzáláttak újabb termelési kapacitások létesítéséhez külföldön. A Ford Motor Company 1974-ben beruházásait az Egyesült Államokon belül 32%-kal csökkentette, de 78%-kal növelte a Nyugat-Európában (főképpen Spanyolországban, ahol még viszonylag gyors gazdasági növekedési ütemmel számolhatott) és 33%-kal Kanadában.

A hetvenes években Svédországból a tőke sietve külföldre menekült, főképpen a közös piaci országokba, ahol a fejlődési ütem gyorsabb volt. A kormány emlékirata ezzel összefüggésben hangsúlyozta, hogy a növekedési ütem komoly lelassulása esetén nem külföldön, hanem az országon belül kell fejleszteni a termelési kapacitásokat.** A svéd szakszervezetek követelték, hogy vezessenek be korlátozásokat a svéd vállalatok közvetlen külföldi beruházásaira.

A gazdasági fellendülés időszakában az ipari monopóliumok tevékenyen kihasználják az olcsó külföldi munkaerő importját, de a gazdasági konjunktúra rosszabbodásakor könyörtelenül az utcára dobják a jogfosztott „jövevényeket". 1975 elején a nyugat-európai ipari országokban 5–6 millió külföldi munkás tartózkodott, akik bármikor elveszthették munkájukat.

Napjainkban a tőkés monopóliumok legmagasabb formáját a pénzügyi csoportok képviselik. Szerepük különösen a közepes és kis országokban jelentős, ahol a nagy ipari társaságok többsége, még ha ural-

* Lásd Internationale Konzerne und Arbeiterklasse. Dokumente–Statistiken–Analysen. Frankfurt am Main 1971. 57. old.

** Lásd Financial Times, 1974. március 1.

kodó pozíciót szerzett is a nemzeti felvevő piacokon, eltörpül a tőkés világgazdaság vállalatóriásai mellett. Ilyen feltételek között a szélesebb körű egyesülés pénzügyi támogatása az iparvállalatok számára gazdasági szükségszerűséggé válik. Ez a támogatás azonban a pénzügyi csoportoknak való alárendelésükkel egyértelmű.

Az utóbbi években erősödött a pénzügyi csoportok tevékenységének univerzális (ágazatközi) jellege, ami a gazdaság még fokozottabb monopolizálódását eredményezi. Nem csupán az Egyesült Államok és Japán, hanem a nyugat-európai országok legnagyobb pénzügyi csoportjai is elvesztették ágazati szakosodásukat. Ma már mindenekelőtt a gépipari és vegyipari nagyvállalatok tartoznak befolyási övezetükbe, amelyek 50–60%-kal részesednek az adott pénzügyi csoport által ellenőrzött összes vállalatok részvénytőkéjéből. A mai tőkés világ fő pénzügyi csoportosulásai tevékenységének univerzálissá válása megnehezíti olyan újabb pénzmágnások, illetve részvénytársaságok létrejöttét, akik, illetve amelyek képesek volnának felvenni a konkurrenciaharcot a korábbi monopólistákkal és kiszorítani őket. Ez azt jelenti, hogy nemzetgazdasági szinten egyre inkább megnehezül az ágazatok közötti tőkeáramlás. Abban az esetben, ha az ország gazdaságában szükséges szerkezeti változások nem esnek egybe némely pénzügyi csoportok érdekeivel, ezek a csoportok sokáig késleltethetik ezt a folyamatot.* Ezért azokban az országokban, ahol a pénzügyi csoportok hatalma a legerősebb (Anglia, Franciaország, Belgium), ott a gazdasági struktúra átalakulásának folyamata rendkívül fájdalmas és hosszantartó.

A pénzügyi csoportok szintjén megvalósuló monopólizálódás eredményeképpen a tőkekoncentráció már nem szűk nemzeti keretek között megy végbe, hanem több országot, sőt az egész tőkés világgazdaságot átfogja. A legnagyobb vállalatok nemzeti keretek között természetesen tovább nőhetnek vertikális tőkekoncentráció és a termelés diverzifikálása formájában, de ennek ára a szakosítás számos előnyének elvesztése. Csupán kevés tőkésországban elég felvevőképes a belső piac a diverzifikált nagyvállalatok tevékenysége szempontjából. Ebből

* A belga pénzügyi csoportok mindenhatóságát jellemezve az angol „Times Review of Industry" megjegyezte: „Ami jó a Société Générale számára, vajon mindig jó Belgium számára is? Ez a kérdés azonban, úgy látszik, kevéssé izgatja az olyan embereket, akik számára a legfontosabb kereskedelmi útmutató a saját mérlegük. (Times Review of Industry and Technology, 1963. július. 83. old.)

adódik az a törekvés, hogy kijussanak a nemzeti határok keretei közül, mert csupán ebben az esetben biztosított a nagy volumenű szakosított termelés fenntartása. A nemzeti érdekek itt háttérbe szorulnak, a nem kellően rentábilis vállalatokat bezárják, egész területeket és körzeteket taszítanak a gazdasági pangás állapotába. A finánctőke növekvő összefonódása torzító hatást gyakorol a nemzetközi munkamegosztás rendszerére is. A monopóliumok olyan munkamegosztási rendszerre törekednek, amelyben fenntarthatják uralmukat az élenjáró technikai eszközök gyártása és a haladó technológiák területén, és továbbra is ellenőrizhetik a szakmunkások és a tudományos kutatók újratermelését.

A magánmonopolista szabályozás mechanizmusa képtelennek bizonyult arra, hogy eredményesen megoldja a gazdasági fejlődés számos fontos országos méretű problémáját. Az ilyen problémák közé tartozik: a termelőerők tudományosan megalapozott telepítési elveinek hiánya; a termelési méretek és a tüzelő- és nyersanyagellátottság közötti összhang hiánya; a környezet ésszerű hasznosítása és védelme; a tudomány országos fejlesztése.

Az utóbbi években ezek a problémák elég élesen jelentkeztek számos országban, de különösen Japánban, ahol a nagy monopóliumok által a hatvanas években kidolgozott „nemzeti célok" stratégiája nem volt képes elérni az ország egész nemzetgazdaságát érintő problémák megoldását. Japán mai gazdasági helyzetére az óriási kontrasztok a jellemzők. 1971-ben Japánban megjelent egy dokumentum, amelyet a nagyvállalatok képviselői a külkereskedelmi és ipari minisztérium vezető munkatársaival együtt készítettek. Az okmány zárszavára „az önkritikának és a »gazdasági csoda« homlokzata mögött elszenvedett kudarcoknak olyan könyörtelen feltárása jellemző, amely aligha lehetséges egy másik nyugati országban"* – jegyezte meg ezzel összefüggésben H. Hedberg svéd kutató.

A gyors ütemű gazdasági növekedés fetisizálása komoly mértékben fokozta az aránytalanságokat a japán gazdaság fő ágainak telepítésében és fejlesztésében, a feldolgozó ipar és a tüzelő- és nyersanyagbázis fejlettsége között. Ebben a saját vasérccel és kokszolható szénkészletekkel nem rendelkező országban jött létre a tőkés világ legnagyobb acélöntő vállalata, a Nippon Steel és a legnagyobb hajóépítő vállalata, az Isikavajima – Harima (a hajógyártás, mint ismeretes, az

* *H. Hedberg:* Japan: Europas Markt von Morgen. Hamburg 1972. 30–31. old.

egyik legnagyobb fémfogyasztó). Ez a párosítás egyes nyugati tudósok véleménye szerint egyáltalán nem véletlen. Hasonló helyzet alakult ki annak idején az amerikai gazdaságban is, amikor profilját két vállalatóriás: a United States Steel (acélöntő vállalat) és a General Motors (gépkocsigyártó vállalat) egyesülése határozta meg. A tengerentúli tapasztalatok beépítése a nemzetgazdaság fejlesztési koncepcióiba a nagy japán monopóliumok számára kevésbé sikeresnek bizonyult, mint a legújabb külföldi technikák és technológiák elsajátítása. Nyersanyagbázissal nem rendelkező ipari nagyhatalom alakult ki, ráadásul az ország ipari potenciáljának alapját az anyagigényes ágazatok (hajógyártás, gépkocsiipar, petrolkémia stb.) alkotják.

A nagy monopóliumok által kidolgozott fejlesztési koncepciók a legtöbb tőkésországban általában nem bizonyultak eléggé hatásosaknak. A termelés monopolizálása és a legnagyobb termelővállalatok közötti megegyezés következtében a tőkés gazdaságban súlyos strukturális válságok bontakoznak ki. Az utóbbi időben kísérleteket tesznek arra, hogy új gazdaságfejlesztési koncepciókat alakítsanak ki. Ezek többsége rámutat arra, hogy fokozni kell a burzsoá állam szerepét a gazdasági folyamatok szabályozásában, a magántőkés vállalkozás alapjainak megtartása mellett. „A tőkés világgyakorlat azonban – jegyzi meg W. Wittmann svájci közgazdász – nem nyújt olyan pozitív tapasztalatokat, amelyek azt bizonyítanák, hogy az államok és a gazdaság magántőkés szektora között hatékony kooperáció valósítható meg."*

Az államon kívül azonban a tőkés világban egyszerűen nincs más olyan erő, amelyet a jelenlegi gazdasági és társadalmi nehézségek között ehhez segítségül lehetne hívni.

2. *Az állam gazdaságpolitikai eszközei és céljai***

A mai burzsoá államnak vannak eszközei arra, hogy befolyást gyakoroljon a tőkés újratermelésre. Ezek az eszközök: az állami tulaj-

* *W. Wittmann:* Strategien des Überlebens. München 1973. 300. old.

** Az állammonopolista kapitalizmus természetével és fejlődésével összefüggő kérdéseket a szovjet közgazdasági irodalomban a többi között a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézetének művei is elemzik, ezért ezek a kérdések ebben a könyvben nem kerülnek tárgyalásra.

don és az állam vállalkozói tevékenysége; az állam részvétele a nemzeti jövedelem elvonásában és újraelosztásában; a gazdaság állami szabályozása, beleértve a nemzetgazdasági szintű programozást is.

Az egyes országok között történelmi fejlődési sajátosságaik örökségeként nagy különbségek vannak az állam kezében levő tulajdon nagyságát tekintve. Az állam részesedése a nemzeti vagyonból a következő határok között mozog: az Egyesült Államokban egyheted, Franciaországban egyharmad, Ausztriában kétötöd. Az állam kezében összpontosulnak az ipar és a szállítási ágazat legberuházásigényesebb ágazatai (vasutak, légi- és tengeri szállítás, villamos erőművek, szénbányák, vaskohászat, ásványkincs-lelőhelyek) és azok a gazdasági területek, amelyek jellegükből adódóan országos funkciókat hivatottak ellátni (posta, távíró-, telefon-, gázelosztó hálózat, városok kommunális gazdálkodása). A háború utáni politikai és társadalmi harc sajátosságaival magyarázható az a tény, hogy Olaszországban és Franciaországban államosították a hitelrendszer és egyes „tipikusan" magántőkés termelési ágak (például gépkocsiipar) jelentős részét.

A háborút követő nacionalizálási hullám elcsendesedésével az újabb államosítások főként a magánvállalatok részvénytőkéjében való állami részvétel útján valósultak meg. A „vegyes tulajdon" új vállalatok alapításának eredményeképpen alakult ki azokban a termelési ágakban, amelyek nagyobb kezdő tőkéket igényelnek, és amelyekben a tőke megtérülési ideje hosszabb, és ezért a magánberuházók számára nagyobb kockázatot jelentenek.

A vegyes tulajdon fejlesztése a magántőke „rehabilitálásának" egyik módszere volt a válságos harmincas években megrendült tekintélyének visszaszerzésére. Az államosítást a burzsoázia mindig is igen fájdalmas, a magánvállalkozás rendszerének válságát bizonyító kényszerintézkedésnek tekintette. Annál inkább figyelemre méltó, hogy a tőkés gazdaság ellentmondásainak kiéleződése a hetvenes években, egyes nagyvállalatok csődbe jutása vagy a csőd szélére kerülése sok ország kormányköreit ismét arra késztette, hogy napirendre tűzzék egész gazdasági ágak teljes vagy részleges államosításának a kérdését.

Ezen országok közé tartozott az Egyesült Államok is. Az államosítás felvetésének indítékául itt a Penn Central Railroad vasúttársaság és még hat más észak-keleti és közép-nyugati vasút csődje szolgált. 1974 januárjában az amerikai elnök törvényt írt alá e társaságok át-

szervezéséről.* A törvény előírja egy nemzeti vasúti részvénytársaság megalapítását, amelyet megbíztak az átszervezési és finanszírozási terv kidolgozásával. Az összes észak-keleti vasút számára egyetlen teherszállítási vállalatot kívánnak alakítani, amelynek részvényeit részben a kormány fogja megvásárolni, részben pedig elosztják a csődbe jutott vállalatok részvényesei között. Ez a vállalat lesz a tőkés világ legnagyobb vasúti részvénytársasága; igazgató tanácsát az Egyesült Államok kormányának kell kineveznie. Az állam vállalta, hogy szavatolja a társaságnak nyújtott 1,5 milliárd dollárnyi kölcsön visszafizetését.

Nyugat-Európában is vita folyik az államosítások problémái körül: Angliában a Rolls-Royce cég és a British Leyland Motors, Franciaországban pedig a Citroën kapcsán. A kormányok egyelőre csak a szanáláshoz: a nagyarányú támogatáshoz és hitelezéshez folyamodtak, a csőd szélére jutott vállalatok egyidejű átszervezése mellett. Egyre nehezebb azonban félintézkedésekre szorítkozni, annál is inkább, mert sok országban az ellenzéki, sőt a kormánypártok gazdasági programjai is mind gyakrabban tűzik ki egyik vagy másik gazdasági terület államosítását. Az angol munkáspárt választási programja az utóbbi években sokkal több államosítandó gazdasági ágat sorol fel, mint tíz évvel ezelőtt. Franciaországban a baloldali pártok közös programja az ország 14 legnagyobb vállalatát nevezi meg, amelyeknek mielőbbi államosítása az egész nemzet érdekében kívánatos (ezeknek a vállalatoknak együttes termelése megközelíti a 200 milliárd frankot, Franciaország ipari termelésének kb. $^1/_4$-ét).

A hetvenes években, amikor kiéleződtek a gazdasági nehézségek, különösen időszerűen és meggyőzően hangzik az antiimperialista erőknek az a követelése, hogy vegyék ki a monopóliumok kezéből a társadalmi termelés jelentős ágazatait. Ugyanakkor a háborút követő időszak tapasztalatai azt mutatják, hogy a burzsoázia szívósan igyekszik már az első lehetőséget megragadva visszaterelni az állami vállalatokat a magántőkés gazdaság kebelébe, ezért a progresszív erők a tőkésországokban a politikai élet demokratizálását tekintik a sikeres államosítás fő feltételének. A harc azért folyik, hogy az államosítást az egész tőkés kizsákmányolási rendszer aláásásának eszközévé változtassák.

A mai tőkésállam gazdasági szerepe elképzelhetetlen a nemzeti jö-

* Lásd Congressional Quarterly Weekly Report, 1974. január 5. 13. old. – A törvény életbe léptetését ideiglenesen felfüggesztették.

vedelem újraelosztásában való részvétele nélkül. A tőkésállamok a nemzeti jövedelem egy részét, néha elég jelentős részét, bevonják a központi és a helyi költségvetésekbe, valamint a társadalombiztosítási alapokba. Az állami költségvetésen keresztül áramló pénzeszközök növekedése az egyik olyan fontos mutató, amelyik az állammonopolista kapitalizmus fejlettségi fokát jellemzi. A bruttó nemzeti termékben az állami költségvetési kiadások aránya ma már az összes fejlett tőkésországban eléri a 35–40%-ot, ami megközelítőleg kétszerese a második világháború előtti aránynak. Jellemző, hogy ez az arány az utóbbi években több országban tovább nőtt (lásd az 5. táblázatot).

5. táblázat Az állami kiadások aránya a bruttó nemzeti termékben *(százalék)*

Ország	1961	1970	1971	1972	1973	1974
Anglia	33,1	41,3	39,7	38,1	38,0	41,1
Egyesült Államok	29,9	35,0	32,8	32,7	32,7	34,6
Franciaország	35,2	38,1	37,9	38,0	38,5	39,2
Japán	20,9	21,9	22,4	22,6	24,0	24,0
NSZK	36,3	37,4	38,5	39,0	41,0	41,3
Olaszország	29,2	32,6	34,1	34,7	33,3	34,0

Forrás: National Account's of OECD Countries. Párizs 1974., 1975. Az utolsó évekre vonatkozó adatok részben a szerzők becslésén alapulnak.

Az állam a költségvetési kiadásokat a következőkre fordítja: *a)* a fegyveres erők és az államapparátus fenntartására; *b)* a gazdaság finanszírozására; *c)* a szociális szolgáltatások és a kultúra (szociális ellátás, közegészségügy, közoktatás, tudomány stb.) finanszírozására. A fenti kategóriák mindegyikében az állami kiadások növekedésének alapját a mai kapitalizmus ellentmondásainak sajátos megnyilvánulásai alkotják. A három kategória közötti arányokat sok tényező határozza meg: az ország helyzete a tőkés világrendszerben, társadalmi-gazdasági struktúrája, történelmi hagyományai, sőt még az is, melyik párt van az adott időpontban hatalmon. Hangsúlyozzák például, hogy Angliában a munkáspárt hatalomra jutása az állam szociális és nemzetgazdasági kiadásainak növekedését eredményezi.

Napjainkban az állam arra kényszerül, hogy magára vállalja a lakosság oktatási és egészségügyi szolgáltatásokkal való ellátását, a tu-

dományos kutatások társadalmilag jelentős méretekben történő megszervezését és a környezetvédelmet. A szociális kiadások növekedése ellenére az állami tevékenység nem érte el alapvető céljait – az osztályellentétek nem enyhültek, és nem jöttek létre a feltételek a kapitalizmus „nyugodt", a részleges reformok bázisán előrehaladó evolúciójához. Fontos hangsúlyoznunk azt a tényt is, hogy sok országban először éppen a szociális fejlesztési programokat sújtották az infláció elleni harc szükségszerűsége által diktált „takarékossági rendszabályok".

A gazdaság finanszírozására fordított állami kiadások a költségvetésekben rendszerint viszonylag szerény helyet foglalnak el. Ezek a kiadások azonban számos tőkésországban bizonyos mértékben növekvő tendenciát mutatnak. Ez összefügg a gazdasági nehézségekkel küzdő monopóliumok pénzügyi támogatásával, különböző programok finanszírozásával, amelyek célja a gazdaság szerkezeti átalakítása és a foglalkoztatottság növelése. A gazdasági növekedés állami eszközökkel történő ösztönzése a mai kapitalizmus nélkülözhetetlen vonásává vált.

A költségvetés és az állami tulajdon az állam gazdasági beavatkozásának anyagi alapja. Emellett ez a beavatkozás szorosan összefügg a termeléssel, az összes gazdasági folyamattal. A tőkés gazdaság fokozódó ingatagsága a hatvanas évek végén, a hetvenes évek első felében ezért az állam gazdasági tevékenységére is kihatott.

A gazdaság állammonopolista szabályozásának általános stratégiai célja az, hogy a tőkés társadalmi formációt életképes állapotban tartsa és létrehozza a feltételeket ahhoz, hogy az egész társadalmi szerkezet – tőkés alapon – többé-kevésbé zavarmentesen újratermelődjék. A háborút követő években kialakult azoknak a konkrét állami céloknak a komplexuma, amelyek egymást követően vagy egyidejűleg az állam gyakorlati tevékenységének középpontjában állnak. Történelmileg először fogalmazták meg a munkanélküliség elleni harc feladatát („a teljes foglalkoztatottság politikáját"). Ezt követően, a tőkés termelés ellentmondásai elmélyülésének mértékében, a politikai harc küzdőterén fokozatosan megjelent az a politika, amely célul tűzte ki annak a minimális növekedési ütemnek az elérését, amely a „teljes foglalkoztatottság" feltételeinek eléréséhez szükséges, megjelent az inflációellenes politika („gazdasági növekedés a kielégítő árstabilitás viszonyai között"), majd a fizetési mérleg egyensúlyban tartásának politikája. Ezek a politikai törekvések egészükben olyan célkomplexumot

alkotnak, amelyeknek egyidejű elérése esetén a tőkés gazdaság – a burzsoá közgazdászok szerint – valamilyen „normális növekedési sávban" maradhatna. Az egyes gazdasági mutatóknak e „sávon" belüli eltérései – hangoztatják – nem lehetnek annyira lényegesek, hogy megbontsák az általános gazdasági egyensúlyt és veszélyes társadalmi konfliktusok kialakulására vezessenek. A gazdaság „normális növekedési sávban" való tartásának a feladata azonban megoldhatatlannak bizonyult, az állami szabályozás céljai pedig nagymértékben összeegyeztethetetlenek. A legszembetűnőbben ez annak a harcnak a során derült ki, amelyet a burzsoá kormányok az infláció és a munkanélküliség ellen folytattak a hetvenes években.

A hagyományos szabályozási módszerek alkalmazása azt jelenti, hogy az állam főként a piaci tényezők révén gyakorol hatást a gazdaságra. Az ilyen befolyásolás lehetőségei azonban, különösen a monopolizált gazdasági szektorban, igen korlátozottak. Továbbá kizárólag ezzel a befolyásolással nem oldható meg a gazdaság strukturális fejlesztésének sok kérdése. Ezért az állammonopolista programozás egy sor nyugat-európai országban már a háború utáni első években a gazdaság céltudatos szabályozásának különleges módszereként kezdett kifejlődni. Ez a programozás arra hivatott, hogy koordinálja a különálló szabályozási intézkedéseket. Néhány országban a programozásnak az egész gazdaságra kiterjedő, átfogó jellege van, másutt önálló, formálisan egymással össze nem hangolt, valamilyen konkrét cél megvalósulását elősegítő programok formáját ölti (mint például az az amerikai program, amely azt tűzte ki célul, hogy az ország energiaszükségleteit a saját forrásaiból fedezze). Egyes országokban (Franciaország, Hollandia) korábban, más országokban (Anglia, Japán) viszont később alakítottak olyan állami vagy formálisan független szervezeteket, amelyek elé azt a feladatot tűzték ki, hogy dolgozzanak ki és hajtsanak végre gazdaságfejlesztési programokat. Néha az ily módon összeállított „terveket" a parlamentek törvény formájában hagyják jóvá.

A programok összeállítása és azoknak a kormányok folyamatos szabályozó tevékenységébe való integrálása iránti lelkesedés viszonylag rövid idő után az országok többségében némileg alábbhagyott, bár a programozás forma szerint tovább folyt, és új országokra is kiterjedt, eszköztárát pedig tökéletesítették. A hatvanas évek második felében

a programozás szerepe az állami szabályozási intézkedések fegyvertárában jelentősen csökkent, céljai pedig jellegzetesen módosultak.

Ennek egyik fő oka a tőkés termelés internacionalizálódása volt, amely együtt járt az egyes nemzetgazdaságoknak a világpiaci konjunktúrától való fokozottabb függésével, a nemzetközi monopóliumok hatalmának növekedésével, amelyek egyre erősebb befolyást gyakoroltak az egyes országok belső gazdasági folyamataira és a kormányok szabályozása alól kicsúszott gazdasági folyamatokra is. Emellett az államigazgatás egyre tehetetlenebb lett a „saját" monopóliumaival szemben, amelyek az intenzív tőkefelhalmozás és centralizáció eredményeképpen megerősítették pozícióikat. Maga az állam segítette elő ezt a két folyamatot: a hatvanas évek elején hivatalosan meghirdetett állami gazdaságpolitikai célok között jelentős helyet kaptak a nemzeti vállalatok pénzügyi és termelési potenciáljának növelésével, világpiaci versenyképességük fokozásával összefüggő feladatok. Ily módon a terv az volt, hogy a nagyvállalatok számára világgazdasági méretekben megteremtsék a „szabad piac" feltételeit. Ez a cél egyenesen meghiúsította az állami programozás egyébként is korlátozott lehetőségeit.

Az élet megmutatta, hogy a nemzetgazdasági programozás nem csupán nem szünteti meg a nehézségeket, hanem a tőkés világ ellentmondásainak további elmélyülését idézi elő. A programozás rendszere a jelenlegi formájában a zárt nemzetgazdasági keretek közötti szabályozás igényeihez idomult, és nincsen semmiféle eszköze arra, hogy hatást gyakoroljon a világpiaci folyamatok alakulására. De éppen ez utóbbi folyamatok váltak a tőkés gazdasági rendszer ingatagságának fontos tényezőivé.

A termelésnek a tőkés világrendszerben végbemenő internacionalizálódása, az egyes országok és körzetek közötti szoros és kölcsönös gazdasági függőség szükségessé tenné, hogy túllépjenek a szabályozás nemzeti keretein. A jelenlegi nemzetközi tőkés intézmények egyike sem képes azonban arra, hogy ezt a feladatot vállalja. A gazdaság együttes szabályozása terén még egy olyan jelentősen szűkebb regionális tömörülés keretében sem tudtak sokat megvalósítani, mint az Európai Gazdasági Közösség.

Az 1929–1933-as világgazdasági válság elsősorban a gazdaság magánmonopolista szabályozásának válsága volt. A válság a tőkésországok uralkodó osztályait választ elé állította: vagy széles körű gazdaságszabályozási funkciókkal ruházzák fel az államot, vagy pedig vállalják a kapitalizmus gazdasági gépezete csődjének kockázatát az ebből adódó összes társadalmi-politikai következménnyel együtt.

Azóta a gazdaságirányítás magánmonopolista rendszere már több évtizede az állam gazdasági tevékenységével elválaszthatatlan összefüggésben funkcionál. Amikor teljes mélységükben feltárultak a harmincas évek elejének gazdasági csapásai, a „bűnösöket" az értéktőzsdén, a nagyvállalatok és bankok igazgatóságain keresték. Megkezdődött a „big business" tekintélyének csökkenése. Mivel tartósan gyökeret vert az az elképzelés, hogy az államnak nincsen közvetlen kapcsolata a gazdasággal, a gazdasági válságot sokkal kevésbé rótták fel a kormányok bűnéül. Ma már más a helyzet. A fejlett tőkésországokban az állam hivatalosan (sok esetben törvénybe foglalva) vállalta a felelősséget a gazdasági növekedés és a foglalkoztatottság fenntartásáért. Tevékenysége közvetlen és erős befolyást gyakorol a gazdaságra. Nem csoda, hogy ma már a gazdasági nehézségekért elsősorban a kormányokat okolják. Ettől természetesen még végtelenül távol van az állami szabályozás határainak és konfliktusainak tudományos megértése, de ez a társadalomfelfogásban végbement változás tükrözi azt a valóságos változást, amely az állam gazdasági szerepében bekövetkezett.

A kapitalizmus gazdasági megrázkódtatásai a hetvenes években elválaszthatatlanok az állam tevékenységétől. Az állami szabályozás nem volt képes megelőzni vagy gyengíteni a válságot, sőt néhány vonatkozásban fokozta azt.

Az államмonopolista kapitalizmus képtelennek bizonyult arra, hogy fenntartsa a stabil gazdasági fejlődést. Az infláció a kapitalizmus történelmében első ízben öltött ennyire éles formákat a katonai tényezők közvetlen befolyása nélkül.

Az állami szabályozási politika azon az elgondoláson alapult, hogy a tömeges munkanélküliség időszakai nem eshetnek egybe a jelentős mértékű infláció időszakaival, és hogy a spontán piaci erők hatására az infláció és a munkanélküliség kiszorítják egymást. Az óriási munkanélküliség és az erős infláció egyidejű léte az utóbbi években a hagyo-

mányos szabályozási módszerek csődjét bizonyítja. Az állammonopolista szabályozás már megszokottá vált irányai és módszerei hatástalanoknak bizonyultak. Sőt mi több, számos esetben a helyzet rosszabbodását idézik elő. A rendkívül szigorú inflációellenes intézkedések (a fizetőképes kereslet korlátozása) hozzájárulnak a gazdasági válság elmélyüléséhez. A hagyományos válságellenes intézkedések (a kereslet mesterséges forszírozása) pedig az infláció további erősödését eredményezik, annak a kapitalizmus gazdasági és társadalmi-politikai szerkezetét fenyegető összes veszélyes következményével együtt.

Ebből adódik a gazdaságpolitika következetlensége, ide-oda táncolása. Az Egyesült Államokban például 1968-ban, az erősödő infláció láttán, az amerikai kormány egy sor intézkedést hozott a fogyasztói és a beruházási kereslet korlátozására: növelték a jövedelmi és a vállalati adókulcsokat, felemelték egy sor közvetett adó kulcsát. A Federal Reserve System a költségvetési politikát hitelkorlátozó intézkedésekkel támasztotta alá. 1969-ben tovább folytatták a korlátozó intézkedések politikáját: megszüntették az új beruházásokra nyújtott adókedvezményeket, csökkentették az új állami létesítmények számára kiutalt összegeket. A Federal Reserve System tovább korlátozta a pénzkibocsátást.

1970 márciusában azonban a kormány, megrémülve a gazdasági helyzet rosszabbodásától, különösen a munkanélküliség növekedésétől, kezdte enyhíteni a korlátozásokat, majd pedig áttért a kereslet ösztönzésére: mérsékelte az 1968-ban felemelt jövedelemadót, emelte az állami alkalmazottak bérét, fokozta a társadalombiztosítási és szociális ellátási kifizetéseket. Az ösztönzési politika 1971 első felében is folytatódott. Erősen megnőttek az állami költségvetési kiadások és a deficitek. Ez az infláció erősödésével fenyegetett.

Ezután 1971 augusztusában következett egy újabb éles fordulat: az infláció elleni szükségintézkedésként bevezették az árak és bérek ellenőrzését. 1972–1973-ban, az „új gazdasági politika" programjának megfelelően fokozatosan enyhítették az árak és bérek ellenőrzését. Egy újabb áremelkedési hullám azonban 1973 júniusában a kormányt ismét az árak és bérek kéthónapos teljes „befagyasztására" kényszerítette. Az árak és bérek ellenőrzése azonban nem tudta megfékezni az inflációt, ezért 1974 áprilisában az erős áremelkedés ellenére megszüntették. Ford, amikor 1974 augusztusában elfoglalta az elnöki posztot, bejelentette, hogy az első számú ellenség az infláció, és az állami sza-

bályozás minden eszközével küzdenek ellene. Hamarosan kidolgoztak egy törvénytervezetet, amelynek célja az volt, hogy a jövedelemadókulcsok növelésével fékezzék a keresletet. Néhány hónap múltán azonban Ford bejelentette, hogy az első számú közellenség a gazdasági visszaesés; ezért 1975 elején programot terjesztett a kongresszus elé a visszaesés elleni harcra. A program a kereslet ösztönzését a jövedelemadó és a vállalati nyereségadó lényeges csökkentésével irányozta elő.

Az állammonopolista szabályozásnak és módszereinek válsága visszatükröződik a polgári politikai gazdaságtanban és abban az ideológiai harcban is, amelyet az uralkodó osztályok különböző csoportjai folytatnak egymással a továbbhaladás útjaival kapcsolatban.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején a polgári közgazdasági gondolkodásban az „értékek sajátos revíziója" ment végbe az állami szabályozási lehetőségeket illetően. 1967-ben, az amerikai gazdaság hosszú ideig tartó fellendülési időszakának végén, P. A. Samuelson amerikai közgazdász ismert tankönyvének újabb kiadásában kijelentette: „Makroökonómiai elemzésünkből derülátó következtetést vonhatunk le. A gazdasági folyamatokat alátámasztó megfelelő hitel-, pénzügyi és költségvetési politika alkalmazásával vegyes vállalkozási rendszerünk megszabadulhat a gazdasági visszaesés és hanyatlás kilengéseitől, és egészséges, progresszív fejlődésre számíthat."*

Az utóbbi évtized folyamán az Egyesült Államokban és másutt kipróbálták ezeket a módszereket abból a célból, hogy biztosítsák az erős infláció nélküli, stabil gazdasági növekedést. Az eredmény siralmas. Az a nyugati közgazdász, aki ma venné a bátorságot és Samuelsonhoz hasonló derűlátással nyilatkozna, szakmai kollégáinak gúnyolódását vonná magára. 1974-ben egy másik tekintélyes amerikai közgazdász – F. Modigliani – arról írt, hogy a kormánynak „szinte nem állt rendelkezésre semmiféle olyan eszköz, amellyel az inflációt gyorsan megfékezhette volna az 1929–1933-as gazdasági válság megismétlődésének előidézése nélkül"**

A polgári közgazdászok és a gazdaságpolitikai vezetők között uralkodó fejvesztettség a mai problémák élességéről tanúskodik. Az ál-

* *P. A. Samuelson:* Economics. An Introductory Analysis. New York 1967. 351–352. old. – A polgári közgazdászok által használt „vegyesvállalkozási rendszer" szakkifejezés lényegében az állammonopolista kapitalizmust jelenti.

** American Economic Review, 1974. szeptember. 553. old.

lammonopolista szabályozás válsága nyomán felélednek a „régi divatú" konzervatív koncepciók, amelyek a kiutat a „szabad piachoz" és a „magánkezdeményezéshez" való visszatérésben, az állam gazdasági beavatkozásának szűkítésében látják. Az ilyen elméleti koncepciók mögött gyakran reakciós politikai erők állnak. Ezek valójában elsősorban az államosítás, a szociális programok finanszírozása, a nyereségadók ellen stb. lépnek fel. A Német Szövetségi Köztársaságban a CDU–CSU a szociáldemokraták és a szabad demokraták kormánykoalíciója elleni harcában ehhez hasonló jelszavakat használ. A gazdaságban és a politikában konzervatív nézeteket vallóknak azonban valójában nincsen semmiféle konstruktív programjuk a válság elleni harcra.

Az uralkodó osztály konkrét problémáit megválaszolni próbáló polgári közgazdasági gondolkodás vezető irányzataira az újabb, hatékonyabb gazdaságszabályozási formák lázas keresése a jellemző. Egyre gyakrabban kezdik használni a „tervezés" szót, amelyen az állami programozás rendszerét értik. Ha áttekintjük az utóbbi évek és hónapok nyugati sajtóját, tömegével találunk ilyen nyilatkozatokat, sőt követeléseket is.* Az állami szabályozás átszervezésére adott receptek azonban nem kecsegtetnek gyors és pozitív eredményekkel.

Némely konkrét változások – nem annyira az új eszmék hatására, mint inkább a kérlelhetetlen szükségszerűség befolyására – végbemennek az állami szabályozás rendszerében. Ezeknek a változásoknak a jellege ma még nem határozható meg egyértelműen. Gyakran a következetlen „tűzoltó" intézkedésekből adódnak, amelyeket a burzsoá kormányok a különböző válságok heves fellobbanásának hatására foganatosítanak és nem valamilyen hosszú távú fejlesztési stratégiát fejeznek ki. Ennek ellenére néhány általános jellegű törvényszerűség fokozatosan feltárul.

* „A tervezésnek meglehetnek a maga gyengeségei és veszélyei. A hagyományos, a tervet nélkülöző megközelítés azonban megmutatta, hogy katasztrófára vezethet." (The New York Times, 1975. február 23.) „A tervezés és a kötelező utasítások kiadása kétségtelenül kevésbé »elfogadható«, és nem annyira kényelmes, mint a liberalizmus, de elkerülhetetlen a krízis idején." (Le Monde, 1975. február 19. 15. old.) „Íme, a válság a jobb oldalon állókat arra kényszeríti, hogy tervezőkké váljanak." (Expansion, 1974. december. 5. old.) „A gazdaság átfogó tervezése szükségszerűségének eszméje utat tör magának az emberek fejében." (Le Nouvel Observateur, 1974. december 2. 52. old.)

A kudarcok sorozata ellenére az úgynevezett „jövedelempolitika" formájában általánosan elterjed a tőkésállam közvetlen beavatkozása a nemzeti jövedelem elosztási szférájába. Az állami gazdaságpolitika legfontosabb feladata az infláció terhének „megosztása" lett. Ezzel összefüggésben arra törekednek, hogy egyrészt körülbástyázzák a burzsoázia érdekeit és megoldják a tőkefelhalmozási feladatokat, másrészt pedig arra, hogy ne kerülhessen sor a dolgozók elégedetlenségének rendkívül éles, robbanásszerű megnyilvánulásaira.

Az állam ráhatása a gazdaságra sok esetben közvetlenebbé válik; közelebb kerül a termelés szférájához, a vállalatok széles körére kiterjed. A közvetett szabályozási módszerek helyett gyakran az adminisztratív ellenőrzést alkalmazzák. Bár ez a tendencia nem általános jellegű, és bizonyos határok között megfordulhat, a változások általános iránya eléggé határozottan kirajzolódott. Az állam egyre gyakrabban tűzi ki azt a feladatot, hogy biztosítsa a gazdasági struktúra megváltoztatását, a többi között az energia- és nyersanyagmérleg átalakítását.

A folyamatos szabályozási módszerek nyilvánvaló hatástalansága miatt újra nő az állami programozás népszerűsége. Az utóbbi időben sok országban újabb állami szabályozási szerveket alakítanak, egyes kulcságazatok számára fejlesztési programokat fogadnak el. Franciaországban 1974-ben a köztársasági elnökkel az élen tervezési tanácsot alakítottak. Az Egyesült Államokban első ízben tárgyalják komoly szándékkal egy országos „tervezőszerv" megalakításának kérdését.

Hosszú időre visszanyúló történelmi tapasztalatok bizonyítják, hogy a kapitalizmust nem a jóléte viszi a közvetlen szabályozási módszerek felé: a gazdasági fejlődés viszonylag kedvező időszakaiban a monopolista burzsoázia az állam gazdasági funkcióit a számára közvetlenül szükséges formákra igyekszik korlátozni. Az a tény, hogy ma gyakran egyetért az állam gazdasági funkcióinak jelentős kibővítésével, a helyzet komolyságát bizonyítja.

A tőkésállam gazdasági beavatkozási rendszere átalakításának útjai és módjai körül folyó szívós harcban, amely a jövőben is folytatódni fog, mindenekelőtt a munkásosztály és a burzsoázia érdekei ütköznek össze. Ebben a harcban eltérő álláspontot foglalnak el a burzsoázia különböző csoportjai is.

Az utóbbi időben sok országban erősödött az állammonopolista kapitalizmus fejlődésének reakciós és militarista irányzata, beleértve a

neofasiszta tendenciák felerősödését is. A gazdasági válság, a polgári demokratikus elveken alapuló hagyományos gazdaságszabályozási formák meghiúsulása bizonyos feltételek között kedvezhet az ilyen tendenciáknak.

A burzsoázia mérsékeltebb körei a reformok, a polgári demokratikus rend alapjainak fenntartása mellett lépnek fel, és szót emelnek az új helyzethez való alkalmazkodás érdekében. Erre igen fontos történelmi példa a harmincas évek Roosevelt-féle új gazdasági politikája a *New Deal*. A mai viszonyok között a népi tömegek nyomása a jobboldali körökre erősebb, mint abban az időszakban. Ezzel összefüggésben a polgári demokratikus reformok az Egyesült Államokban és néhány más országban is mélyrehatóbbaknak és radikálisabbaknak mutatkozhatnak. A monopolista burzsoázia azonban mindent megtesz azért, hogy ezek a reformok ne rendítsék meg, hanem éppen ellenkezőleg: növeljék hatalmát.

Egy sor országban kedvező feltételek alakulnak ki az államapparátus határozott demokratizálása útján való előrehaladáshoz és ahhoz, hogy fokozódjék az antimonopolista és demokratikus erők ráhatása a gazdaság állami szabályozására. E fejlődési út elvi lehetőségét megerősítik a történelmi tapasztalatok: a háború utáni első évek demokratikus átalakulásai a nyugat-európai országokban; olyan társadalmi-gazdasági intézkedések, amelyeket a dolgozók szervezett harcának közvetlen nyomására hajtattak végre; a radikális reformok olyan fejlődő országokban, ahol a monopoltőke elég erős (India és néhány más ország).

Napjainkban sokkal reálisabbak – mint bármikor a háborút követő időszakban – a demokratikus államosításért, az államapparátus igazi demokratizálásáért, a katonai kiadások erőteljes csökkentéséért, az állam szociális és kulturális funkcióinak kiszélesítéséért folyó harc feladatai. A mai körülmények között nem csupán gazdasági, hanem elsősorban politikai szempontból különös jelentősége van a militarizmus ellen vívott harcnak.

A mai militarizmus

Korunkban a militarizmus, amely főképpen a hadiipari komplexum formáját ölti, az állammonopolista kapitalizmus szerves részét alkotja. A militarizmusban összpontosulnak az állammonopolista kapitalizmus legreakciósabb vonásai, legpusztítóbb tulajdonságai. Emellett a militarizmus a mai állammonopolista kapitalizmus legélesebb ellentmondásainak övezetét jelenti, amely hozzájárul a burzsoázia gazdasági és politikai pozícióinak megrendüléséhez.

A militarizmusban testesül meg az imperializmusra jellemző agresszivitás. Az imperializmus agresszív szándékainak megfékezése a béke és szocializmus erői által válságba dönti a militarizmust. Az antiimperialista forradalmi erőknek a militarizmusra gyakorolt befolyását emelte ki Lenin, hangsúlyozva, hogy „a militarizmus teljes kiküszöbölését *nem* pacifista értelemben, azaz a legszorosabb összefüggésben a szocialista forradalommal és mint ennek *következményét*"* kell elemezni.

A mai militarizmus számos sajátossága azokkal a fegyvergyártásban bekövetkezett változásokkal függ össze, amelyek – amint azt könyvünk IV. fejezetében már említettük – a tudományos-technikai forradalom hatására mennek végbe. A tudomány és a technika katonai célokra való fokozott felhasználása eltorzítja a termelőerők fejlődését, új területekre terjeszti ki a haditermelésnek a tőkés gazdaságot megrendítő hatását.

* *Lenin* Összes Művei. 49. köt. Kossuth Könyvkiadó 1977. 352. old.

1. A tudományos-technikai forradalom és a hadiipar.

Az utóbbi évtizedekben a militarizmus anyagi-műszaki bázisa gyökeresen átalakult. A hadügyek terén bekövetkezett minőségi fordulat alapját a nukleáris rakétafegyverre, mint a hadviselés fő eszközére való áttérés képezi. A „haditechnikai forradalom" azt jelenti, hogy a tömegpusztító fegyverek és a célba juttatási eszközök egyre tökéletesebb fajtáit dolgozzák ki és halmozzák fel. Növekszik azoknak az országoknak a száma, amelyeknek atomfegyver van a birtokában, vagy amelyeknek nukleáris technológiája kellően fejlett, és erőforrásaik elegendőek ahhoz, hogy a jövőben előállítsanak atomfegyvereket. A modern tudomány és technika színvonala oly magas, hogy még az atomfegyvernél pusztítóbb hatású fegyver előállításának a veszélye is fenyeget. A hadügyek terén bekövetkezett változások a múlttal szemben, amikor csupán egyes országok életét érintették, ma az egész emberiség sorsát befolyásolják.

A haditermelés struktúrájában végbement változások nem jelentik azt, hogy csökken az érdeklődés a hagyományos fegyverfajták iránt. Ezekben a fegyverfajtákban is óriási minőségi változások következnek be.

A haditechnikában végbement gyökeres fordulat meggyorsítja a fegyverek erkölcsi kopását: a legfontosabb fegyverrendszereket gyakorlatilag öt-hét évenként kicserélik. Emellett együtt jár a haditechnika növekvő differenciálódásával, hallatlanul bonyolulttá válásával és megdrágulásával. A második világháború időszakával összehasonlítva egy mai repülőgép-anyahajó költsége 10–20-szorosára nőtt, egy torpedórombolóé 20–30-szorosára, egy bombázógépé 30–40-szeresére, egy tengeralattjáróé 40–50-szeresére, egy vadászrepülőgépé 100–150-szeresére. Növekszik a haditermelés tudományigényessége. A tudományos kutatási és fejlesztési költségek részaránya a legújabb fegyverrendszerek egyikében-másikában eléri értékük 20%-át is.*

A katonai kutatás és fejlesztés vezető helyet foglal el a burzsoá államok tudományos kutatási költségvetéseiben. Kiszámították, hogy a tőkésországok kutatással és fejlesztéssel foglalkozó tudósainak és mér-

* Lásd Ekonomicseszkije i szocialnije poszledsztvija gonki vooruzsenyij i vojenni j raszhodi. Az ENSZ főtitkárának beszámolója. New York 1972. 21. old.

nökeinek legalább egynegyede gyakorlatilag a katonai megrendeléseket teljesíti.

A hatvanas években az Egyesült Államokban létrehozták a modern hadiipar és a katonai rendeltetésű tudományos-kutató bázis anyagi kereteit; a nukleáris rakétafegyverekből és a hagyományos fegyverekből egyaránt óriási készleteket halmoztak fel. A haditermelés jelentős színvonalat ért el más fejlett tőkésállamokban is. Ilyen körülmények között az erőpolitika kilátástalansága és a katonai költségvetések felduzzadásának súlyos következményei a tőkésországokban, valamint az a körülmény, hogy a militarizálódás fokozottabban az infláció, a valutaválság, az energiaválság és az ökológiai válság egyik forrásává vált, aktivizálta a tőkés világban a fegyverkezési kiadások növekedésének megszüntetését követelő erőket.

Az utóbbi évtized egyes éveiben kialakult stabilizálódás és a katonai kiadások arányának bizonyos mértékű csökkenése azonban távolról sem bizonyítja a fegyverkezési hajsza lelassulását vagy a militarizmus befolyásának csökkenését az állammonopolista kapitalizmus fejlődésére. A haditermelési célokra fordított erőforrások, amelyek ma a fejlett tőkésországok bruttó nemzeti termékének körülbelül 6–6,5%-át teszik ki, jelentősen felülmúlják a két világháború között elért arányt (a volumenben jelentősen kisebb bruttó nemzeti termék 3–3,5%-át).* A katonai kiadások arányának bizonyos csökkenése mögött az abszolút értelemben vett növekedésük húzódik meg.

„Az emberiség belefáradt abba, hogy puskaporos hordó tetején éljen, s a fegyverkezési hajsza az imperializmus agresszív köreinek a szorgalmazására fokozódik"** – mondotta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusához intézett beszámolóban. 1949–1975 között a NATO-országok körülbelül két billió dollárt költöttek fegyverkezésre. Csupán 1975-ben közvetlen katonai kiadásaik meghaladták a 140 milliárd dollárt. A közvetlen katonai kiadásokon kívül jelentős pénzeszközöket fordítanak fegyverkezésre a költségvetések más kiadási tételei címén, különösen az űrprogramok és az atomenergiával összefüggő kutatások terén, amelyeket a hivatalos katonai kiadási statisztikák nem tükröznek.***

* Lásd World Armament and Disarmament. Stockholm 1974. 123. old.

** Az SZKP XXV. kongresszusa. 28. old.

*** Lásd *M. I. Burlakov:* Vojennoje potreblenyije i kapitalisztyicseszkoje voszproizvodsztvo. Moszkva 1969. 37. old.

Az agresszív körök a katonai kiadások „hatékonyságának" fokozására törekednek. A katonai személyi állomány fenntartási költségeinek a csökkentéséről van szó. A hatvanas évek különösen az ötvenes évekhez képest, amikor a katonai hatóságok nem törődtek a katonai programok megvalósításának költségeivel, ma nagyobb figyelmet fordítanak a fegyverköltségekre. A tőkésállamok a kísérleti intézmények szerteágazó hálózatára épülő, szakosítottabb fegyverbázis megteremtésére törekednek. Az antiimperialista erőknek a katonai kiadások növekedésének tényleges korlátozására, még inkább e kiadások valamennyire is jelentős csökkentésére irányuló törekvései a hadiipari komplexum makacs ellenállásába ütköznek.

2. A hadiipari komplexum és a militarista extraprofit

A haditechnikában bekövetkezett gyökeres fordulat elősegítette az állami militarizmus összefonódását a hadiipari magánvállalatokkal. „Még a legjelentősebb nyugati országok legmagasabb rangú államférfiainak tanúsága szerint is a hivatásos militaristáknak a háborús eszközök gyártásán meggazdagodó monopóliumokkal kötött hírhedt szövetsége, amelyet hadiipari komplexumnak szokás nevezni, ott önmagában is jelentős erővé vált, »állammá az államban«"* – mondotta Brezsnyev az 1973. októberi béke-világkongresszuson.

A hadiipari komplexum gazdasági és anyagi-műszaki bázisát a monopóliumok jelentik. Az Egyesült Államokban ezek olyan vállalatóriások, mint a General Dynamics, a Lockheed, a Du Pont de Nemours, a MacDonald-Douglas, a General Electric, a Boeing, a Rockwell International; Angliában a Vickers, a Hawker-Siddeley, a British Aircraft, az Imperial Chemical Industries, a Rolls-Royce, a Rio Tinto; a Német Szövetségi Köztársaságban a Daimler-Benz, a Siemens, az IG Farbenindustrie, a Messerschmitt-Bölkow-Blom; Franciaországban a Marcel Dassault, a Sud-Aviation, az L'Air Liquide; Japánban a Micubisi, a Kavaszaki, a Fudzsi. Végeredményben egy 25–30 vezető hadiipari konszernből álló kis csoport ellenőrzi ma a fő fegyverfajták termelésének több mint a felét a tőkésországokban. A hadiipari

* *L. I. Brezsnyev:* Lenyinszkim kurszom. 4. köt. 335. old.

komplexum politikai befolyása sokkal nagyobb, mint amekkora a hadiipari monopóliumok súlya a gazdaságban.

A hadiipari komplexum nem csupán a tábornokoknak, a hadiipari konszernek tulajdonosainak és vezetőinek szövetkezése vagy személyi uniója. Magában foglalja az államapparátus katonai hatóságainak munkatársait és a tőkésországok törvényhozó szerveinek egyes olyan tagjait, akik főként a fejlett hadiiparral rendelkező választókörzeteket képviselik. Ebbe a komplexumba tartoznak a tőkésországok nagyszámú militarista intézményei, szélsőjobboldali, revansista, soviniszta vagy nacionalista beállítottságú politikusai. Sok esetben magában foglalja a szakszervezetek csúcsvezetőségét is. A hadiipari komplexumnak sikerült meggyőznie a hadiiparban dolgozó tudósok, mérnökök, sőt a munkások egy részét is arról, hogy boldogulásuk elválaszthatatlan a hadiipar jövőjétől.

A hadiipari komplexum az Egyesült Államokban a legfejlettebb. A Pentagon mintegy 20 ezer vállalkozóval kötött fegyverszállítási szerződéseket, amelyek viszont az alvállalkozók szerteágazó hálózatát vonják be a megrendelések teljesítésébe. Az ilyen vállalatok száma meghaladja a 100 ezret. A Pentagonnak teljesített szállítások összes értékének kétharmada-négyötöde azonban a 100 legnagyobb vállalatra jut. 1973-ban az 5 vezető konszernre jutott a katonai megrendelések értékének egyötöde.*

A fegyvergyártó konszernek tevékenységének számos sajátosságát az állami monopoltőke rendszerében elfoglalt helyzetük határozza meg. Haditermékeik egyedüli megvásárlója az állam. A haditechnika legyártását és eladását haditermelési programok keretében valósítják meg. A monopóliumok a katonai hatóságoktól a fegyverszükségleteikről kapott információk és adatok alapján megtervezik a gyártást. Az állami fegyverpiacon az értékesítés összehasonlíthatatlanul kisebb probléma, mint bármely más piacon. A konkurrenciaharc itt korlátozott, a versenyt jelentős mértékben kiküszöbölték a korszerű fegyverrendszerek gyártásszakosításával. A nagy hadiipari konszernek sok éve ténylegesen a kezükben tartják a különféle haditermékek gyártásának monopóliumát. A katonai hatóságok versenytárgyalások kihirdetése nélkül osztják szét a megrendelések túlnyomó részét. Leginkább az a szerződésrendszer terjedt el, amelyben az alvállalkozónak az állami költség-

* Lásd *G. M. Kuzmin:* Vojenno-promislennije koncerni. Moszkva 1974. 32–39. old.

vetés megtéríti összes tényleges kiadását, és nyereség formájában kifizeti neki kiadásai összegének meghatározott százalékát. A fő fegyverrendszerek vásárlásának hatékonyabbá tételére a Pentagon a hatvanas évek vége óta rögzített fegyverárakra akar áttérni, amit megnehezít az, hogy a fegyverzet műszaki-gazdasági jellemzőiről hiányos információk állnak rendelkezésre.

A hadiipari konszernek olyan sajátos forrásokból is kiegészítő profithoz jutnak, mint az állami gyárak üzemeltetése, kiadásai megelőlegezése és fedezése a termelés során, az állami tudományos kutatóintézetekben és laboratóriumokban előállított kutatási-fejlesztési eredmények díjmentes felhasználása, a stratégiai és deficites anyagokkal való ellátásban élvezett prioritások, adókedvezmények stb.

Az állam arra törekszik, hogy biztosítsa a vezető hadiipari monopóliumok üzemeiben a termelés folyamatosságát. Az Egyesült Államokban például, amint egy ilyen monopólium esetében az eladások összege vagy a foglalkoztatottság az előző évhez képest több mint 10%-kal csökkent, vagy ha pénzügyi nehézségek merültek fel, a kormány a legközelebbi év folyamán rendszerint újabb nagyarányú megrendeléseket adott ki. 1960–1972-ben 12 ehhez hasonló eset fordult elő.*

J. K. Galbraith, a Pentagon megrendeléseinek teljesítési feltételeit jellemezve, hangsúlyozza: „áringadozásoktól nem kell tartani, a vállalatok teljes védelmet élveznek a keresletben mutatkozó minden változással szemben. Még a szerződés megszüntetése sem veszélyezteti a cég beruházásait."**

A hadiipari komplexumok térhódítását nem korlátozzák a nemzeti keretek. Az utóbbi évekre a haditechnikai kereskedelem fejlődése a jellemző a tőkésállamok agresszív tömbjein belül; növekednek az imperializmustól politikailag és katonailag függő rezsimek fegyvervásárlásai is. A háborút követő időszakban a hatvanas évek végéig az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország 58 milliárd dollár értékű fegyvert exportáltak.*** Az Egyesült Államok csupán 1974 júniusától

* Lásd Testing the Theory of the Military-Industrial Complex. Ed. by S. Rowsen. Lexington (Mass.) 1973. 10–11., 142. old.

** *J. K. Galbraith:* Az új ipari állam. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1970. 339. old.

*** *G. Thayer:* The War Business. The International Trade in Armaments. New York 1969. 161. old.

1975 júniusáig több mint 9 milliárd dollár értékben adott el fegyvereket és haditechnikai eszközöket.*

Az egyes államok hadiipari komplexumai a nemzetközi monopóliumokon keresztül összefonódnak. Így például 1971-ben az amerikai hadügyminisztérium 100 legnagyobb alvállalkozója közül 39 monopólium nemzetközi volt, a 25 vezető fegyverszállító közül pedig 13 volt nemzetközi vállalat. Ugyanebben az évben eme 25 monopólium közül 20 adott el fegyvereket külföldre. A nyugat-európai hadiipari vállalatok közül sok tartozik az amerikai nemzetközi monopóliumokhoz. Előre halad a hadiipari vállalkozások internacionalizálódása. A nemzetközi hadiipari vállalatok ma már átfogó termelési, kutatási-fejlesztési programokat dolgoznak ki, koordinálják a megrendelések és a késztermékek elosztását, szabadalmakat és haditechnikai információkat cserélnek ki.

A hadiipari komplexumok nemzetközi tevékenységének másik fontos sajátossága az, hogy államközi megállapodások alapján működnek. A hadiipari vállalkozás internacionalizálódását elősegíti az imperialista államok katonai tömbjeinek létezése. 1970–1974-ben a NATO katonai tervezési bizottsága egy sor újabb intézkedést hagyott jóvá, amelyek a közös intézkedéseknek a nemzeti programokkal való szorosabb összehangolását írják elő. A NATO-országoknak ajánlották, hogy koordinálják a legfontosabb fegyverrendszerek fejlesztését, növeljék a haditermelés hatékonyságát, csökkentsék a párhuzamosságokat az egyes fegyverrendszerek fejlesztésében és valósítsák meg a fegyverrendszerek és a haditechnika gyártásszakosítását.

A NATO-t a monopóliumok a közös fegyvergyártási és -fejlesztési programok végrehajtására használják fel. Erre a tevékenységre a legjelentősebb példák: az MRCA több célú repülőgép (Német Szövetségi Köztársaság, Anglia és Olaszország); a Jaguar repülőgép (Franciaország, Anglia); az Alfa–Jet repülőgép (Franciaország, Német Szövetségi Köztársaság); az európai NATO-tagországok részére szánt új tengeralattjáró (Német Szövetségi Köztársaság és Norvégia); az új hajóelhárító „felszín-felszín" rakéta (a 12 európai NATO-ország részére); 155 mm-es önjáró tarack (Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság); egységes lőszerszabvány kidolgozása stb.

Az államközi megállapodások még nem jelentik a hadiipari mo-

* Lásd Pravda, 1975. augusztus 11.

nopóliumok konkurrenciaharcának gyengülését. A hetvenes évek közepén elkeseredett harc robbant ki az amerikai General Dynamics, a francia Dassault és a svéd SAAB cég között a NATO-országok légierejének újrafelszereléséhez szükséges új vadászrepülőgépre vonatkozó megrendelésért. Ebben a harcban az amerikai monopólium kerekedett felül.

A nemzetközi hadiipari monopóliumok kifejlődése súlyos következményekkel fenyeget. Ezek a monopóliumok, amelyek a hadiipari komplexum vázát alkotják, a nemzetközi feszültség fenntartásában érdekeltek. A hadiipari lobby a békés egymás mellett élés aláásására, az enyhülés ellen irányuló politika kezdeményezőjeként lép fel, a fegyverkezési hajsza fokozásáért harcol. A haditermelés internacionalizálódása folytán az egyes országok katonai potenciálja mindinkább a nemzetközi monopóliumoktól válik függővé, amelyeket az amerikai tőke ural.

3. A militarizmus és a gazdasági ingatagság erősödése

A hadiipar fejlődése, ha figyelembe vesszük az általa elnyelt anyagi, munkaerő- és egyéb forrásokat, mindig a polgári termelés növekedésének megfelelő korlátozása vagy közvetlen csökkentése révén ment végbe. A hadigazdaság és a polgári gazdaság közötti ellentétet a legkézzelfoghatóbban fejezi ki a szomorú emlékű jelszó: „vaj helyett ágyúkat!"

Ez a képlet azonban valamelyest leegyszerűsíti azokat a bonyolult összefüggéseket, amelyek a haditermelés és a polgári termelés között állnak fenn, nem ad teljes képet arról a végzetes hatásról, amelyet a militarizmus napjainkban gyakorol a gazdaság fejlődésére.

A fegyverkezési hajszának, amelyet nem a gazdasági, hanem a katonapolitikai helyzet határoz meg, egyenlőtlen, ugrásszerű jellege van. A társadalmi újratermelés keretei között hatva, a gazdasági fejlődés hatalmas destabilizáló tényezője, belülről „ingatja meg" az újratermelési mechanizmust.

A haditermelés felduzzadása csökkenti a tőkés gazdaság hatékonyságát, és egyik oka annak, hogy az egyes tőkésországok gazdasági fejlődésének üteme rendszerint fordított arányban van a katonai kiadások bruttó nemzeti terméken belüli arányával. Ez azonban még nem min-

den. A piacokon uralt monopolhelyzet és az állami költségvetésre való támaszkodás lehetővé teszi a hadiipari konszerneknek, hogy figyelmen kívül hagyják a műszaki-gazdasági hatékonyságot. „A hadiipari vállalatok számára – hangsúlyozza S. Melman, a Columbia Egyetem professzora – a magasabb termelési költségek az üzleti tevékenység, az állóalapok és a foglalkoztatott létszám növekedését, újabb költségvetési kiutalások beáramlását és a profitszerzés szélesebb bázisát jelenti."*

A könnyen megszerezhető beruházási alapokból a hadiipart magas fokon szakosított, egyedi berendezésekkel zsúfolták tele. Az ipari berendezések és a munkaidő nem hatékony kihasználását a hadiipari termelés normális jelenségének tekintik. A szakértők becslése szerint a hadiipar legfontosabb üzemeiben a munkatermelékenység maximum 50%-a a polgári ágazatok vállalataiban elért összehasonlítható munkatermelékenységnek.

A hatvanas és hetvenes évek fegyverfejlesztési programjainak végrehajtásában bőven találunk példákat az igen költséges beruházások félbehagyására, miután több százmillió dollárt pazaroltak el rájuk (ilyen volt a TSR–2 vadászbombázó fejlesztési programja Angliában, a Skybolt nukleáris robbanófejjel felszerelt rakétáé az Egyesült Államokban stb.). Minthogy a félbehagyott beruházásokat rendszerint más beruházásokkal váltják fel, ez fokozza a veszteségeket.

A haditechnikában végbement fordulat egyik legfontosabb következménye az, hogy megnehezíti a haditermelés tudományos-technikai eredményeinek felhasználását a polgári ágazatokban. A sajátosan haditechnikai eszközök arányának növekedése a haditermelés összvolumenében, valamint az e téren elért haladás együtt jár a haditermékek növekvő elkülönülésével a polgári rendeltetésű árucikkektől. 1941-ben még az összes fegyverzetnek mintegy a fele a polgári ipar szabványos termékeiből állt, ma már az összes fegyverzetnek mintegy 90%-a olyan különleges gyártmányokból tevődik össze, amelyek csupán erre a célra épített szakosított üzemekben állíthatók elő.

Ily módon egyrészt a gazdaság hadiszektora sokkal jobban el van látva kutatási-fejlesztési munkaerővel, mint az egész nemzetgazdaság; a kormányok katonai kutatási-fejlesztési kiadásai meghaladják a gaz-

* *S. Melman:* The Permanent War Economy. American Capitalism in Cecline New York 1974. 122. old.

daság összes más területén folyó kutatásokra és fejlesztésekre fordított kiadásokat. Másrészt a haditechnika erősödő szakosodása korlátozza a polgári célokra történő felhasználás lehetőségét. Becslések szerint ma már a katonai kutatásoknak legfeljebb 2%-a talál közvetlen alkalmazásra a polgári ágazatokban.*

A fegyverkezési hajsza fokozza az adóprést, és az inflációs folyamatok kifejlődését idézi elő. A katonai kiadások komoly mértékben hozzájárulnak az állami költségvetés deficitjéhez és az államadósságok növekedéséhez. A háborúk finanszírozása és a hadseregek külföldön tartása fontos forrása a fizetésimérleg-hiányoknak és egyik oka a kapitalizmus valutaválságának. Mindez egyértelműen kiderült az imperializmus indokínai agressziójának éveiben. A vietnami háború hozzájárult az Egyesült Államok fizetési mérlegének erős romlásához, külföldi adósságainak növekedéséhez. Ez megrendítette a dollár tekintélyét, és leértékelésére vezetett.

A militarizmus hozzájárult a tőkésországok energiaválságának kiéleződéséhez. Az amerikai hadügyminisztérium értékelése szerint a fegyveres erők üzemanyag-szükséglete az 1973/74. pénzügyi évben 30,2 millió tonnát tett ki, illetve elérte a szövetségi szükségletek 85%-át. A Pentagon által felhasznált kőolajtermékeknek csaknem a felét külföldön vásárolják meg, az amerikai csapatok külföldi területeken való tartózkodása kapcsán.

A militarizmus az ökológiai válság egyik forrása. Az atomfegyverkísérletek következtében előálló rádióaktív szennyeződés hatása jelentősen túllépi azoknak a körzeteknek a határait, amelyekben a kísérleteket folytatják. A légkörben, a világűrben és a víz alatt végzett atomfegyver-kísérletek eltiltásáról 1963-ban kötött szerződés komoly akadályt állított a környezet további rádioaktív szennyeződése elé. A szerződés megkötése után erősen csökkent a környezet rádioaktív szennyeződése, amelynek szempontjából a föld alatti kísérletek kisebb veszélyt jelentenek, mint a légkörben végzett robbantások. De ez utóbbiak is igen káros következményeket idézhetnek elő: a föld alatti környezet rádioaktív elszennyeződését, földrengéseket és a rádioaktív anyagok behatolását a légkörbe. Az atomfegyverek korlátozása céljából 1974. július 3-án megkötötték a föld alatti atomfegyver-kísérletek

* Lásd Civilisation and Science in Conflict or Colloboration. Amsterdam 1972. 123., 133., old.

korlátozásáról szóló szovjet–amerikai szerződést. 1976. május 28-án a Szovjetunió és az Egyesült Államok között szerződést írtak alá a békés célú föld alatti atomrobbantásokról.

A fegyverkezési hajsza súlyos terheket ró a nemzetközi gazdasági kapcsolatok fejlődésére is. A tőkésállamok militarista köreinek politikája komoly károkat okozott a kelet-nyugati kereskedelemnek. Az utóbbi években jelentősen csökkentették az úgynevezett stratégiai cikkek listáját, de még ma is igen komoly korlátozások vannak érvényben. A „stratégiai fegyverek" talán még inkább akadályozzák a tudományos-technikai eredmények nemzetközi cseréjét.

A fegyverkezési hajsza különösen súlyos terhet ró a fejlődő országokra. Bár a katonai kiadások ezekben az országokban alacsonyabb szinten vannak a fejlett országokhoz képest, fontos hangsúlyoznunk, hogy a hatvanas években és a hetvenes évek elején e kiadások növekedési üteme a fejlődő országokban jelentősen meghaladta a világátlagot. A fejlődő országokra jut a világ fegyveres erői összlétszámának mintegy a fele. A fegyveres erők fenntartási költségei a fejlődő országok költségvetési eszközeinek jelentős részét elnyelik. A militarizmus ily módon akadályokat gördít a fejlődő országok elé abban, hogy előrehaladjanak gazdasági elmaradottságuk felszámolásában és a tőkés világgazdasági rendszerben elfoglalt helyzetük megváltoztatásában.

A militarizmus politikai téren a legreakciósabb imperialista erők védőbástyája és a legnagyobb akadálya korunk legfontosabb feladata megoldásának: a háború végleges kiküszöbölésének a társadalom életéből és a népek közötti tartós béke megszilárdításának, gazdasági téren pedig a nagyszámú válságjelenségek elválaszthatatlan tényezője.

Az infláció felerősödése

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek első felében a kapitalizmus gazdasági fejlődésének egyik legjellemzőbb vonása és egyúttal gazdasági alapjai újabb megrendülésének tényezője az infláció lett. Az SZKP Központi Bizottságának a XXV. pártkongresszushoz intézett beszámolója az utóbbi években a tőkésországokban kitört gazdasági válság jellemzése kapcsán hangsúlyozza: „a válságot élezte az infláció, amelyet fokozott a katonai kiadásoknak békeidőben soha nem látott méretű, állandó emelkedése"*. Az infláció felerősödésével szorosan összefügg a valutarendszer megrendülése és a nemzetközi pénzügyi kapcsolatok szétzilálódása. Komoly jelentősége van az infláció szociális aspektusának is, az osztályharcot kiélező hatásának, amelyet a széles dolgozó rétegek kárára történő jövedelemmegoszlással idéz elő.

Az infláció az egész háborút követő időszakra jellemző, de 1971–1975-ben különösen felfokozódott, és kiterjedt az egész tőkés világra. Az infláció külső megnyilvánulási formája a pénz elértéktelenedése (illetve – ami ugyanaz – az árucikkek és szolgáltatások árának emelkedése). Míg 1972–1973-ig bezárólag a fogyasztói árindex a legfontosabb fejlett tőkésországokban átlagosan 4–8%-kal növekedett, 1974-ben emelkedésének ütemét az országok többségében két számjeggyel fejezték ki (lásd a 6. táblázatot). Az infláció nem csupán a mai imperializmus központjaira terjed ki, hanem más tőkés- és fejlődő országokra is.

Az infláció felerősödése a hetvenes években egy sor kölcsönösen összefüggő tényezővel magyarázható. A belső tényezők a gazdaság állammonopolista szabályozási formáinak válságával kapcsolatosak. A külső tényezők a világgazdasági kapcsolatok nemzetközivé válására,

* AZ SZKP XXV. kongresszusa. 36. old.

a nemzetközi konszernek tevékenységére, a világgazdasági ciklus szakaszainak a főbb országokban való egybeesésére, végül a rövid lejáratú tőkék igen nagy nemzetközi piacának a kialakulására vonatkoznak, amelyek képesek az inflációs folyamatokat az egyik országból átvinni a másikba.

6. táblázat A megélhetési költségek évi átlagos növekedése *(százalék)*

Ország	1951—1960	1961—1970	1971—1973	1974
Anglia	4,0	3,9	8,6	16,0
Egyesült Államok	2,1	2,8	4,6	11,0
Franciaország	5,8	4,2	6,4	13,7
Japán	4,0	5,8	7,5	24,5
NSZK	1,9	2,7	6,0	7,0
Olaszország	2,3	3,9	7,1	19,4

Forrás: Main Economic Indicators, OECD megfelelő számai.

Az infláció nem kevés riadalmat okoz az uralkodó osztálynak. Foglalkoznak vele az üzleti és a kormánykörök, okai elemzésének a polgári közgazdászok egy sor művet szentelnek. Az infláció témája nem kerül le a sajtó lapjairól, számos nemzetközi konferencián tárgyalják. Gyógyszerét azonban mindeddig még nem lelték meg.

1. Az infláció okai és mechanizmusa

Napjainkban az infláció bonyolult jelenség, amelyet az okok egész komplexuma vált ki. Inflációt idéznek elő az árakat felverni képes nemzeti és nemzetközi ipari monopóliumok; a jegybankok és kereskedelmi bankok a bankjegykibocsátással és a hitelexpanzióval; az állam, amely költségvetési kiadásait adójövedelmei fölé emeli. A különböző okok eltérő módon hatnak az inflációs folyamatra, de az eredmény rendszerint ugyanaz: a pénz elértéktelenedése és a létfenntartási költségek növekedése.

Látható, hogy az infláció felerősödése bekövetkezhet mind a gazdaság hitel- és pénzszférájában kibontakozó folyamatok hatására, mind pedig az árutermelés és értékesítés feltételeiben végbement változások következtében. Az utóbbi évek inflációjában vezető szerepük

volt azoknak a tényezőknek, amelyek a monopolisztikus árképzés feltételeivel, a nyersanyagok világpiaci helyzetének megváltozásával, az állami költségvetések deficites voltával függnek össze. A pénztömeg egyidejűleg végbement bővülése (a bank- és hitelmechanizmus közvetítésével) megalapozta és megszilárdította az árszínvonal-emelkedést, és maga is inflációs tényezővé vált. Ebből egyáltalán nem következik, hogy a pénzszférában lezajló változásoknak kifejezetten másodrangú jelentőségük van az inflációs folyamatok kifejlődése szempontjából.

Figyelmet érdemel az a tény, hogy az infláció, amely epizódszerűen alakult ki a kapitalizmus létrejöttének és fejlődésének időszakában, állandó és visszafordíthatatlan folyamattá vált a kapitalizmus általános válságának korszakában, amikor lényeges változások mennek végbe a pénz- és hitelszférában, és amikor az egyetlen valóban funkcionáló pénzforma az aranyra átválthatatlan hitelpénz lett. Egyszersmind megnőtt a pénztömeg növekedését elősegítő nagy magánbankok szerepe is.

Az infláció felerősödését azonban távolról sem mindig a pénzforgalom bővülése idézi elő. Az utóbbi évek tapasztalata a többi között azt is mutatja, hogy az infláció viszonylagosan mérsékelt pénztömegnövekedés mellett is rohamossá válhat. Az Egyesült Államokban 1974-ben a pénztömeg növekedése lényegesen kisebb volt, mint 1973-ban. Ez a gazdaság válságszakaszba lépésével, valamint a Federal Reserve System korlátozó politikájával volt magyarázható. Ennek ellenére az áremelkedés üteme 1974-ben csaknem kétszeresére emelkedett 1973-hoz képest, és csaknem négyszeresére 1972-höz képest.

Az inflációs mechanizmus működése teljesen nyilvánvaló, amikor bekövetkezik a felesleges pénztömeg forgási csatornáinak túltelítődése, azaz amikor a pénztömeg-növekedés meghaladja a bruttó nemzeti termék növekedési ütemét. Az inflációs folyamatok azonban akkor is végbemennek, amikor a (folyó árakon számított) bruttó nemzeti termék (GNP) növekedése gyorsabb, mint a pénztömegé (lásd a 7. táblázatot).

A 6. és 7. táblázatból látható, hogy az Egyesült Államokban és Angliában a pénztömeg növekedése tartósan elmaradt a folyó árakon számított GNP növekedésétől, és egyúttal kifejlődött az inflációs folyamat. Az Egyesült Államokban ugyanis, ahol különösen erősen fejlettek a készpénz nélküli elszámolási formák, erősen megnőtt a pénz for-

7. táblázat A (folyó árakon számított) bruttó nemzeti termék (GNP) és a pénztömeg alakulása *(évi átlagos növekedési ütemek, százalék)*

Ország	1951—1960	1961—1970	1971—1973	1974
Anglia				
bruttó nemzeti termék	6,7	6,7	11,7	16,3
pénztömeg	2,6	5,5	19,8	10,8
Egyesült Államok				
bruttó nemzeti termék	5,3	6,8	9,7	8,9
pénztömeg	2,0	4,6	7,0	3,4
Franciaország				
bruttó nemzeti termék	10,3	10,1	12,1	17,6
pénztömeg	11,8	9,4	12,4	15,2
Japán				
bruttó nemzeti termék	11,3	16,8	16,4	22,7
pénztömeg	20,1	17,5	23,0	11,5
NSZK				
bruttó nemzeti termék	9,2	6,7	9,3	7,4
pénztömeg	11,2	8,1	9,0	12,9
Olaszország				
bruttó nemzeti termék	6,9	9,0	6,6	22,8
pénztömeg	8,7	13,1	13,2	10,6

Forrás: Ugyanott.

gási sebessége. A rendelkezésre álló számítások szerint a pénz forgásának meggyorsulása ebben az országban 1946–1973 között 360 milliárd dollár összegű pótlólagos pénzkibocsátással volt egyértelmű, ami csaknem kétszeresen meghaladja a készpénztömeg és a kereskedelmi bankok folyószámláin levő pénzeszközök tényleges növekedését. Az Egyesült Államokban tehát az infláció egyik oka a pénzforgalom meggyorsulása volt. Hasonló jelenségek jellemzőek Angliára is.

Más fontosabb tőkésországokban a pénztömeg rendszerint gyorsabban nőtt, mint a folyó árakon számított GNP. Egyébként azonos feltételek mellett ez a pénzforgalom valamelyes lelassulását jelenti. Itt némileg eltérő inflációs mechanizmus érvényesült, ami azzal magyarázható, hogy ezekben az országokban a hitelrendszer és a készpénzkímélő elszámolások nem olyan fejlettek, mint az Egyesült Államokban.

Az infláció erősödése a hetvenes években az egyik jele annak, hogy a gazdaság állammonopolista szabályozása válságban van. Az a tény,

hogy az ipari és bankmonopóliumok uralmának inflatórikus tendenciája van, soha nem volt olyan nyilvánvaló, mint ebben az időszakban. Maguk a polgári közgazdászok mutattak rá meggyőzően például arra, hogy az Egyesült Államokban az árak általános növekedési folyamatában igen fontos szerepet játszanak azok az acélipari részvénytársaságok, amelyek, ha jogilag nem is, de ténylegesen hatalmas kartellbe tömörültek.*

1974-ben W. Proxmire amerikai szenátor az acélöntő vállalatokat vizsgálva felfedte, hogy a profitnövelés céljából felhajtják az árakat. Meggyőződött arról, hogy ezek a vállalatok nem bővítik a termelést, hanem inkább mesterséges áruhiányt idéznek elő termékeik piacán, és felsrófolják az árakat. Az acélárak növelése természetesen láncreakciószerűen tükröződik más iparcikkek árában is.

A második világháború után a monopóliumok még a gazdasági válságok idején is az áremelésekhez kezdtek folyamodni, ami korábban nem fordult elő. Ebben a vonatkozásban különleges szerepük van a nemzetközi monopóliumoknak, amit teljesen nyilvánvalóvá tett az energiaválság lezajlása. A nemzetközi olajmonopóliumok, hogy ne veszítsék el óriási profitjuk egy részét, felsrófolták az olaj eladási árát, ami szükségképpen erősítette az inflációs folyamatot. Franciaországban az olajárak növekedésének hozzájárulását a teljes árszínvonal-emelkedéshez, amely 1974-ben 13,7% volt, 2,7%-ra becsülik. A Német Szövetségi Köztársaságban a Gazdasági Szakértői Tanács véleménye szerint az árak ugyanezen okból 1,5%-kal növekedtek (7,0%-os árszínvonal-emelkedés mellett).

Az inflációs folyamatok fokozásában aktív szerepük van a bankoknak is, amelyek az ipari monopóliumoktól eltérően, nem közvetlenül, hanem a pénztömegen és más pénz- és hiteltényezőkön keresztül gyakorolnak befolyást az árakra. A jegybankok ma az alábbi két fő esetben bocsátanak forgalomba bankjegytömegeket: amikor az állami költségvetési deficittel összefüggésben rövid lejáratú kötelezettségeket vásárolnak meg az államtól, valamint amikor külföldi valuta áramlik be az országba, és ezt nemzeti valutára váltják be.

Minthogy a tőkésországok mai pénzrendszerei a bankok és nem az államkincstár által kibocsátott papír- (hitel-) pénzen alapulnak, ezért

* Az ötvenes évekre vonatkozó részletes számítások szerint a drágaság növekedésének több mint a felét ebben az időszakban az acélárak emelése okozta. (Lásd Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija. 1971. 8. sz. 49. old.)

az állam közvetlenül nem fedezheti a költségvetési deficitet a „bankóprés" segítségével, amint az néha a múltban előfordult. A tőkésállamok ma költségvetési kiadási többleteik fedezésére hosszú lejáratú adósságként pénzhiteleket vesznek fel a bankoktól. Abban az esetben, ha az állam a jegybankoktól vesz fel ilyen hitelt, azok bankjegyeket hoznak forgalomba, ha pedig a kereskedelmi bankoktól, az utóbbiak kiszélesítik a készpénz nélküli pénzforgalmat. Természetesen nem az egész állami adósságnak van inflációs jellege, mert annak egy részét a reális pénzmegtakarításokból és pénzfelhalmozásokból finanszírozzák. Az improduktív kiadásokkal összefüggő állami kötelezettségek jelentős hányada azonban előidézi egyrészt a további bankjegykibocsátást, másrészt pedig a letétek és a csekkforgalom növekedését a kereskedelmi bankokban.

Az infláció erősödésében 1972–1973-ban lényeges szerepe volt a kereskedelmi bankok nagyarányú hitelexpanziójának, amelyek az ipari magánvállalatok fokozottabb finanszírozása útján a tőkésországok gazdaságában bekövetkezett rövid idejű fellendülés kihasználására törekedtek.

Az inflációs folyamatban fontos szerepük van a bankoknak, mindenekelőtt a jegybankoknak, a „forró pénz" beáramlása kapcsán is. Az ily módon „importált infláció" áldozatai azok az országok, ahová a külföldi valuta beáramlik. Ilyen ország a többi között Japán, a Német Szövetségi Köztársaság, Hollandia, Svédország, ahol az „infláció importja" jelentős szerepet játszik a pénz elértéktelenedésében. Például 1970–1973 között a Deutsche Bundesbank aktívákban jelentkező dollárköveteléseinek összege 28,6 milliárd márkáról 65,6 milliárd márkára, azaz 37 milliárddal nőtt. Ugyanezen időszak alatt a passzívákban jelentkező bankjegytétel 12 milliárd márkával nőtt.*

Inflációs jellegű a burzsoá állam tevékenysége is. Ez mindenekelőtt a mai militarizmusra vonatkozik, amely előidézi a költségvetési kiadások és deficitek növekedését, kiélezi az áru- és nyersanyaghiányokat, lehetővé teszi, hogy a hadiipari monopóliumok felverjék az árakat. Inflációs szerepük van az államapparátus fenntartására fordított kiadásoknak is.

A növekvő állami kiadások jelentős részét kölcsönökből finanszírozzák, amelyek kiszélesítik a bankok hitelexpanzióját és növelik a

* Lásd Monatsberichte der Deutschen Bundesbank, 1975. 1. sz. 8. old.

forgalomban levő pénztömeget, ami viszont elősegíti az árak növekedését. A költségvetési deficit finanszírozása jellemző a legjelentősebb tőkésországok többségére, mindenekelőtt az Egyesült Államokra. A háborút követő harminc év alatt az Egyesült Államok költségvetését csupán kilenc alkalommal zárták deficit nélkül. Az államadósság 1950-ben 256,7 milliárd dollár volt, 1960-ban 290,2 milliárd, 1973-ban 469,9 milliárd, az 1975/76-os pénzügyi év végére pedig már 605,9 milliárd dolláros adósságot irányoztak elő.

Inflációs hatású az állami megrendelések rendszere is. Az állami (főként katonai) megrendelésekre előállított termékek ára mindig magasabb az átlagnál, ami láncreakciószerűen hat az átlagos árszínvonalra. Az Egyesült Államokban 1958–1974 között a szövetségi kormány által vásárolt árucikkekre számított árindex 103,1%-kal növekedett, az összes többi árucikkre és szolgáltatásra számított árindex pedig 70%-kal. A Német Szövetségi Köztársaságban az állam által fizetett árucikkek ára 1962–1973 között 102,9%-kal növekedtek – az átlagos árszínvonal-növekedés 53,6% volt. Az állami katonai megrendeléseket teljesítő konszernek magasabb termékára magasabb profitokat is eredményez.

2. *Az infláció és az újratermelési folyamat megsértése*

Napjainkban pontosan megfigyelhető az inflációnak az a kettős szerepe, amelyet Marx annak idején a kapitalizmus hitelrendszerére vonatkozóan kimutatott. Az infláció egyrészt bizonyos határok között felgyorsítja a termelési folyamatot; másrészt kiélezi a tőkés újratermelés ellentmondásait, hozzájárul a gazdasági válságokhoz. Az inflációnak ez az utóbbi oldala nagy erővel mutatkozott meg a jelenlegi válság során, amelynek elmélyülése és tartós jellege kétségtelenül nem csekély mértékben a megelőző és folytatódó inflációval függ össze. Az infláció hatalmas erőinek működése bénítólag hat a válság leküzdését célzó állami intézkedésekre.

Az inflációs helyzet a ciklikus fellendülést az egészségtelen boom sajátos vonásaival ruházza fel, amelyet elkerülhetetlenül a kegyetlen válság követ. Az infláció világjellege a hetvenes években hozzájárult a ciklus szinkronizációjához, azaz lényegében a ciklus lefelé menő szakaszainak egyidejű kifejlődéséhez a tőkésországok túlnyomó többségé-

ben. A bankkamatlábnak az inflációval szorosan összefüggő, soha nem tapasztalt mérvű növekedése 1973–1974-ben az ipari kis- és középvállalatokat valóságos hitelbéklyókba szorította, és a termelés csökkenését idézte elő.

Az ipari monopóliumok inflációs boom idején áraik felverésével növelik profitjukat és beruházásaikat, ami a termelési eszközök piacának bővülését, a termelőtőke felhalmozását eredményezi. A kapacitások nem csupán a termelési eszközöket, hanem a fogyasztási cikkeket gyártó ágazatokban is nőnek. Az állammonopolista kapitalizmus egész szabályozási rendszere azonban csupán az állam és a magánmonopolista tőke keresletét akarja növelni, nem pedig a dolgozókét. Emiatt az infláció kiélezi a tőkés újratermelés ellentmondásait, elmélyíti a termelés és a végső fogyasztás közötti szakadékot.

A XIX. században és jelentős mértékben a XX. század első felében is az áralakulásnak ciklikus jellege volt. A megélénkülés és fellendülés szakaszában az árak általában és összességükben emelkedtek, a válság és a visszaesés szakaszában pedig süllyedtek. A monopóliumok kialakulása és fejlődése gyengítette ezt a törvényszerűséget, de teljesen nem tudta kiküszöbölni. Nagy erővel mutatkozott meg ez az 1929–1933. évi világválságban. A második világháború után azonban az árak ciklikus változási tendenciája lényegesen gyengébb lett. Az árak alakulását a pénztömeg mozgásával együtt az „egyoldalú rugalmasság" kezdte jellemezni. Az árak összességükben elvesztették süllyedő tendenciájukat, ami természetesen nem zárja ki azt, hogy egyes időszakokban egyes árucikkek és cikkcsoportok árai esnek. Az árak nem csupán a fellendülés, hanem a válság és a pangás szakaszában is emelkednek. Ez egyrészt a hatalmas magánmonopóliumok befolyásával magyarázható, amelyeknek döntő szerepük van az árképzési folyamatokban, másrészt az állam befolyásával, mivel tevékenysége – amint láttuk – inflációs, árfelhajtó jellegű.

A kapitalizmusra korábban jellemző válságszerű áresés súlyos gazdasági és társadalmi következményekre (csődökre, a munkanélküliség növekedésére stb.) vezetett. Mindamellett fontos funkciót töltött be, megtisztítva az utat a válságból való kijutás, az új megélénkülés és fellendülés számára. A mai válságban viszont a folytatódó áremelkedés egyenesen elősegíti a válság elhúzódását, következésképpen pusztító jellegének erősödését, beleértve a munka és a tőke közötti ellentmondások kiéleződését is. Napjainkban a monopóliumok a közelgő gaz-

dasági válság első jelére a további áremelések céljából visszatartják a termelés növekedését, hogy ily módon a többi között a tőke elértéktelenedését is megelőzzék. Az 1966–1967-es ciklikus válság idején például a Német Szövetségi Köztársaságban a polgári közgazdászok becslései szerint csaknem 80 milliárd márkával több ipari terméket termelhettek volna, ha a kapacitásokat ugyanúgy kihasználták volna, nint 1965-ben. Hasonló jelenség tapasztalható más fejlett tőkésországokban is.

A megélénkülés és a fellendülés szakaszaira jellemző árnövekedés tehát a válságszakaszban visszafordíthatatlanná, inflációs jellegűvé válik. Az inflációs áremelkedés azonban nem küszöböli ki az újratermelésnek a kapitalizmus ellentmondásaiban gyökerező aránytalanságait. A termelőtőke túlzott mértékű felhalmozása, a munkanélküliség, a termelés visszaesése, a dolgozók fizetőképes keresletének csökkenése – íme, ilyen a monopóliumok tevékenységének árnyoldala.

A jelenlegi válság egyik sajátossága az, hogy a fogyasztási cikkeket termelő ágazatokban kezdődött el, és jelentős késedelemmel érintette a társadalmi termelés I. osztályába tartozó ágazatokat. Ez a legszorosabban összefüggött az inflációval, amelynek hatására az utóbbi években a dolgozók jelentős csoportjainak reáljövedelme előbb lassabban kezdett emelkedni, később pedig egyenesen csökkent. Mindez a válságot különösen elmélyíti. Az infláció komoly gazdasági és társadalmi-politikai nehézségeket és veszélyeket teremt a kapitalizmus számára. Azzal, hogy kiélezi az újratermelés ellentmondásait, igen nagy szerepe van az osztályharc erősödésében is.

3. Az infláció szociális tartalma

Az infláció eszközül szolgál a nemzeti jövedelemnek a monopoltőke javára történő újraelosztására. Szenvednek tőle a munkások, az alkalmazottak és a fix jövedelműek (például a nyugdíjasok és diákok), azaz a dolgozók széles tömegei. A pénzromlás nem csupán a dolgozók folyó jövedelmeit érinti, hanem megtakarításaikat is. Az infláció teherként nehezedik a kispolgárságra és a középrétegekre is. A parasztok, kisárutermelők termékeinek ára rendszerint később és lassabban emelkedik, mint a tőkés nagyipari termékeké. A konkurrenciaharcnak a kisvállalkozói tevékenységre jellemző sajátosságai nem teszik lehetővé,

hogy a kisvállalatok tulajdonosai az infláció okozta költségnövekedést termékeik áraiba beszámítva áthárítsák.

1974 sok országban tíz év óta a legmagasabb infláció éve volt. Az Egyesült Államokban például egy családos munkás reálbére ebben az évben 5%-kal csökkent, a személyi fogyasztás mennyisége pedig 2,1%-kal esett vissza. 1965 januárja és 1974 januárja között az átlagos nyugdíj nominálértéke 25%-kal emelkedett, de az árak gyorsabb növekedése következtében tényleges vásárlóereje 17%-kal csökkent.

Az infláció különleges feltételeket teremt a nemzeti jövedelem osztályok közötti elosztására, ha az árak, valamint a jövedelmek pénzértéke állandóan nőnek. Más pénzértékekhez hasonlóan, most már – ritka kivételektől eltekintve – a nominálbér sem csökken, ami önmagában semmit nem mond a reálbér mozgásáról. A megélhetési költségek két számjegyes növekedési üteme mellett azonban a munkásosztály névlegesen nagyobb évi fizetésemelések kiharcolására kényszerül, hogy megakadályozza reálbérének, illetve életszínvonalának csökkenését. A fogyasztási cikkek és szolgáltatások árának újabb emelésére a szakszervezetek óhatatlanul újabb követelésekkel reagálnak. A monopoltőke viszont, amely minden erejével ellenáll a munkások követeléseinek, és ehhez felhasználja az államapparátust, a profitok megtartásának és növelésének leghatékonyabb eszközét abban látja, hogy a nominálbér növelésével összefüggő költségeket a termékek árában felszámítja.

A polgári közgazdászok és politikusok rendszerint azt állítják, hogy az inflációt előidéző fő tényező a munkások és alkalmazottak pénzbérének növekedése, amelyet az árak állítólag csak követnek. Ezt a tételt továbbfejlesztik a „bér–ár spirál elméletben", amelynek osztálytartalma az, hogy az inflációért való felelősséget áthárítják a munkásosztályra és harcát szembeállítják a „nemzet érdekeivel". Ehhez hasonló nézet jellemző a neoklasszikusokra, a neokeynesiánusokra és a mai polgári közgazdaságtan más irányzatainak képviselőire is. A „spirálelmélet" hívei nézeteik indokolásául rendszerint rámutatnak a bérek és árak párhuzamos növekedésére.

Az infláció gyógymódjaként a polgári közgazdászok rendszerint a dolgozók kereslete és jövedelme korlátozásának politikáját ajánlják. A gazdaságpolitika célját abban látják, hogy a munkatermelékenység növekedésének határai között tartsa a munkabér növekedését. E cél

elérésére javasolják azt a „jövedelempolitikát", amelynek keretében a tőkés államnak egy általános jövedelemkorlátozás ürügyén korlátoznia kell a bérek növekedését.

Emellett a „spirálelmélet" arra is hívatott, hogy meggyőzze a munkásokat: a munkabér növeléséért folytatott harcuk értelmetlen, minthogy ezt a növelést az árak emelkedése azonnal semmivé teszi. Ehhez hasonló tételt azonban a burzsoá ideológusok és a munkásmozgalom opportunistái már a XIX. században felállítottak. Ezeket a nézeteket Marx „Bér, ár és profit" című művében (1865) tette kritikai vizsgálat tárgyává. Feltárta elméletileg hibás voltukat és politikai ártalmasságukat a munkásosztály számára. Marx J. Westont, az I. Internacionálé Főtanácsának tagját kritizálva, azt írta: „Összes érvei ... ebben az egyetlen dogmában oldódnak fel: »Az áruk árát a bérek határozzák meg, illetve szabályozzák.«"* Marx meggyőzően bizonyította, hogy ilyen függőség a bér és az áruk ára között nem létezik. Rámutatott arra, hogy az árak alapját az áru objektív értéke képezi, amelyet a társadalmilag szükséges munkaráfordítások határoznak meg és egyáltalán nem a bérek. Egyébként azonos feltételek mellett „a bérráta általános emelkedése az általános profitráta süllyedését eredményezné, de nagyjából véve nem érintené az áruk árait"**.

Ha tehát a monopóliumok ma a megnövekedett bérköltségeket beépítik az árakba – amit a tőkések a múlt században, a szabad verseny korában nem tehettek meg –, ez a munkásosztálytól nem „önuralmat" követel, hanem éppen ellenkezőleg, állhatatosabb és keményebb harcot a bérek emeléséért. Ezenkívül a munkásoknak a bérek emeléséért vívott harcba nem „egoista", amint azt a burzsoá és reformista propaganda megpróbálja beállítani, hanem számos esetben és mind gyakrabban az infláció, a drágaság és a munkanélküliség elleni átfogó demokratikus harc részét képezi. Ebben a harcban a munkásosztály nemcsak a saját érdekeit, hanem a lakosság legszélesebb rétegeinek érdekeit is védi a monopóliumokkal szemben.

Ami a bérnövekedés és a munkatermelékenység növekedése közötti összefüggést illeti, egyáltalán nem az az értelme, amit a polgári közgazdászok tulajdonítanak neki. Magától értetődő, hogy ha a bérek a munkatermelékenység növekedése keretében emelkednek, még be-

* *Marx–Engels* Művei. 16. köt. Budapest 1964. 109. old.
** Ugyanott, 138. old.

szélni sem lehet az inflációs bér–ár spirálról. Abban az esetben, ha ilyen körülmények között mégis árnövekedés következik be, más okokat kell keresni – ez pedig elvezet a monopóliumok és az állam inflációért való felelősségéhez.

Ha azonban statisztikai tényként megállapították, hogy a nominálbér gyorsabban nő, mint a munkatermelékenység, ezzel még nem bizonyították, hogy a bér növekedése az oka az infláció erősödésének, az árak emelkedésének. A valóság azt mutatja, hogy a nominálbér a tőkésországokban csupán akkor előzi meg a munkatermelékenységet, amikor a nemzeti jövedelemnek a dolgozók kárára történő újraelosztását előidéző inflációs folyamat már megindult. Ebből az következik, hogy a nominálbérnek a munkatermelékenységet meghaladó növekedése az inflációnak nem oka, hanem következménye.

A munkatermelékenység-növekedésnek a reálbér-növekedéssel való összehasonlítása arról tanúskodik, hogy a munkásosztálynak milyen mértékben sikerül a saját hasznára fordítania a társadalmi termelés növekvő hatékonyságának gyümölcseit. Az összes statisztikai adat azt mutatja, hogy a reálbér a tőkésországokban változatlanul lassabban nő, mint a munka termelékenysége. Sőt, amint azt fentebb megjegyeztük, a hetvenes években a reálbérek növekedése erősen lelassult, sok esetben pedig csökkentek is.

A tőkésországok kormányai által az utóbbi években foganatosított „inflációellenes intézkedések", amelyek nagy súllyal nehezednek a dolgozókra, nem érintik az infláció valódi okait és vétkeseit. Hagyományos inflációellenes intézkedés az adók emelése. Tartós tendenciaként érvényesül annak a jövedelemhányadnak a növekedése, amelyet a dolgozóktól adók formájában elvonnak, valamint a béradók arányának növekedése az állam összjövedelmén belül.

A Német Szövetségi Köztársaságban az adóztatás világosan mutatja, hogyan vezet az infláció az adórendszer közvetítésével a nemzeti jövedelem újraelosztására. 1950–1973 között a Német Szövetségi Köztársaság állami költségvetésének béradóbevétele 380 milliárd márka volt; ennek az összegnek csaknem a felét a progresszív adóztatási skála révén az infláció hozta. A pótlólagos inflációs adóztatásnak mintegy kétharmada az utóbbi öt évre jut. 1974-ben a béradó tette ki az összes állami bevételnek az egyharmadát (1950-ben 10%-át). A Német Szövetségi Köztársaság dolgozóinak nominálbérében az adóhányad az 1950. évi 4,4%-ról 1974-ben 17,2%-ra emelkedett. Ha ide

számítjuk a társadalombiztosítási járulékokat, ez a hányad 29,2% (1950-ben 12,3%).* A Német Szövetségi Köztársaság fémmunkás-szakszervezetének vezetősége még 1970-ben a következő nyilatkozattal fordult a parlamenthez: „A munkások gúnyolódásnak veszik, ha őket vétkeseknek tekintik az árak növekedésében, amiben nem vétkesek, és bírságot is vetnek ki rájuk akkor, amikor a vállalkozók ebből az árnövekedésből fizetik be többletadójukat, és a valódi bűnösök ezáltal büntetlenek maradnak."**

Már a hatvanas években számos országban a gazdasági labilitás leküzdésére irányuló fontos módszerként alkalmazták a „jövedelempolitikát", azaz az osztályok és társadalmi csoportok közötti nemzeti-jövedelem-elosztás befolyásolását az árak és bérek közvetlen állami ellenőrzésével. Valójában a „jövedelempolitika" lényege az, hogy megkísérlik a dolgozók bérét befagyaasztani, illetve növekedését megállítani és ily módon keresnek kiutat a gazdasági nehézségekből. A hetvenes években a „jövedelempolitika" még inkább elterjedt, annak ellenére, hogy számos esetben kudarcot vallott az infláció enyhítésében és az „osztálybéke" megőrzésében. Az állam „inflációellenes" politikájának különös veszélye a munkásosztály számára abban rejlik, hogy a kapitalizmus gazdasági folyamatainak mai jellege mellett elkerülhetetlenül felerősíti a válságtendenciákat, hozzájárul a munkanélküliség növekedéséhez.

Az ilyen politika ellen folytatott harc mind nagyobb jelentőségre tesz szert a tőkésországok munkásosztálya, a kommunista és munkáspártok, a haladó szakszervezetek számára.

* Lásd Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1974. március 29. (Az 1974. évi adat becslés.)

** Süddeutsche Zeitung, 1970. február 28–március 1.

A ciklikus ingadozások növekedése és a gazdasági válság

A tőkés fejlődés fokozódó ingatagsága napjainkban a legkoncentráltabban a ciklikus ingadozások lendületének növekedésében és a tőkés világban 1973 végén, 1974 elején kibontakozott gazdasági válságban fejeződik ki. Ennek a válságnak olyan fontos társadalmi-politikai következményei vannak, amelyek kihatása a jövőben is feltétlenül meg fog mutatkozni, akármilyen legyen is a gazdasági fejlődés konkrét jellege a hetvenes évek második felében.

1. A hetvenes évek ciklusa

A háborút követő időszakban változások következtek be a gazdasági ciklusok jellegében és formáiban. Ezeket a változásokat végső soron a mélyen gyökerező világfejlődési folyamatok határozzák meg (a szocialista világrendszer fejlődése; a munkásosztály erősödő gazdasági és politikai harca; a nemzeti felszabadító mozgalom fellendülése és az imperializmus gyarmati rendszerének szétesése; a tudományos-technikai forradalom; a tőkekoncentráció és -centralizáció növekedése, a monopoltőke gazdasági hatalmának fokozódása; végül az állam szerepének erősödése a gazdaságban és a fejlett állammonopolista szabályozási struktúra kialakulása).

Mindezen tényezők összességének a ciklusokra gyakorolt ráhatása ellentmondásos és bonyolult volt. Egészében azonban az ötvenes-hatvanas években a válságok bizonyos enyhülésének tendenciája dominált, különösen a két világháború közötti időszakhoz képest. Az 1929–1933-as válság során az Egyesült Államokban az ipari termelés visszaesése legalacsonyabb pontján (havi adatok alapján) 53% volt, az 1937–1938-as válság idején pedig 33%. A háború utáni válságokban

e mutató süllyedése nem haladta meg a 15%-ot. A munkanélküliség színvonala alacsonyabb volt, mint a harmincas években.

A mai tőkés gazdaság ciklikus fejlődésének sajátosságaira olyan tényezők is hatottak, mint az állótőke egyenletesebb felújítása; a válságokban a személyi fogyasztási kiadások csökkenésének elmaradása; a szociális szükségleteket szolgáló alapok növekedése; a kereslet ösztönzését célzó állami intézkedések; a külföldi piacok bővülése a nemzetközi munkamegosztás fejlődésének eredményeképpen; a válságszakaszok aszinkronitása a legfontosabb tőkésországokban; a kiélezett hitel- és pénzügyi válságok hiánya.

A fenti tényezők némelyike a hetvenes években is a gazdasági ingadozások amplitúdójának viszonylagos csökkentése irányában hat. Ez a hatás azonban gyengült. Ezzel szemben új tényezők jelentkeztek, illetve felerősödtek a tőkés gazdaságot „megingató", a válságok intenzitását növelő régi tényezők. Ebben a tendenciában a kapitalizmus általános válságának elmélyülése ölt testet.

Az 1974–1975-ös világgazdasági válság méreteit tekintve elmarad az 1929–1933-as válságtól, de számos tekintetben különbözik a háború utáni többi válságtól és visszaesésektől, és mélységében nemzetközi kiterjedésében jelentősen túlszárnyalja őket.

A legutolsó gazdasági válság azért volt mélyebb a korábbiaknál, mert az állammonopolista kapitalizmusnak az egész háború utáni időszakban megérlelődött ellentmondásait fejezte ki. A fejlődés dialektikája olyan volt, hogy számos tényező, amely rövidebb távon ösztönzőleg hatott a gazdaságra, hosszabb távon megingatta a gazdasági rendszert. Eme tényezők közé sorolható a monopóliumok terjeszkedése, az anticiklikus szabályozás és a külgazdasági kapcsolatok gyorsított fejlesztése. „A kapitalizmus, amint mondani szokás, megpróbált mindenáron lépést tartani az idővel, igyekezett különböző gazdaságszabályozó módszereket alkalmazni. Ez lehetővé tette a gazdasági növekedés ösztönzését, de, amint azt a kommunisták előre látták, nem tudta megszüntetni a kapitalizmus ellentmondásait"* – mondotta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán tartott előadói beszédében.

Az 1974–1975-ös gazdasági válságnak számos, a korábbi válságoktól megkülönböztető lényeges sajátossága van. Először: bár alapját a korábbiakhoz hasonlóan az általános ciklikus túltermelési válság ké-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 36. old.

pezi, energia-, nyersanyag- és élelmiszerválsággal egészült ki. Az utóbbiak – és ez figyelemreméltó – abban fejeződtek ki, hogy a termelés alacsonyabb volt a szükségleteknél, ami a tőkés újratermelési arányok újabb súlyos megsértését váltotta ki. Másodszor: ez a válság kiterjedt a pénz- és hitelszférára. Az infláció állandó, krónikus, a ciklus valamennyi szakaszára jellemző jelenséggé vált. Harmadszor: összefonódott a valutaválsággal. Végül további megkülönböztető vonása az, hogy a tőkés gazdaságok további internacionalizálódása, amelyet a monopolizálódási folyamat erősödése, az államok közötti regionális integráció, az ellenőrizhetetlen nemzetközi tőkepiac növekedése jellemez, előidézte a világgazdasági ciklus szinkronizációját. A tőkésországok a második világháború után 1972–1973-ban először haladtak át egyidejűleg a fellendülés szakaszán, és léptek be a válságszakaszba. Ezzel a körülménnyel közvetlenül összefügg a tőkés világgazdaság válsága is. Ezt könyvünk kilencedik fejezetében tárgyaljuk.

Az 1974–1975-ös válság közvetlen előfeltételei a hatvanas évek végétől jöttek létre. 1969-ben az Egyesült Államokban és néhány más országban befejeződött a ciklikus fellendülés, és megkezdődtek a gazdasági nehézségek. 1969–1971-ben az amerikai gazdaságban számos, a válságokra jellemző jelenség volt tapasztalható, beleértve a hitelszféra megrázkódtatásait, a nagyobb csődöket stb. Éves szinten az ipari termelés 1970-ben jelentősen csökkent, majd 1971-ben stagnált. Más jelentősebb országok számára 1970 még kielégítő volt, de az 1971. év során Japánban és Olaszországban erős visszaesés következett be, a Német Szövetségi Köztársaságban pedig a gazdasági növekedés üteme szembeszökően csökkent. Romlott a gazdaság állapota Angliában (lásd a 8. táblázatot).

Mindazonáltal 1969–1971-ben a gazdasági nehézségek az ágazatok és országok meghatározott csoportjában összpontosultak, és nem terjedtek ki az egész tőkés világra. Ekkor még nem alakultak ki a világméretű ciklikus általános túltermelési válság előfeltételei. Ebben az időszakban a válság befejezetlensége, teljességének hiánya azonban szerepet játszott 1973–1975-ben, amikor ezek az előfeltételek létrejöttek.

1972–1973-ban a tőkésországok gazdasága a rövid ideig tartó megélénkülés és fellendülés időszakát élte át. Ez a fellendülés azonban a kapitalizmus egész háborút követő történetében a legrövidebbnek bizonyult. Már 1973 közepétől kezdve mindenütt elkezdődött a nem-

zeti termék és az ipari termelés növekedési ütemének visszaesése, 1974-től pedig sok országban abszolút mértékű csökkenésük is, amely a munkanélküliség növekedésével, az áruforgalom csökkenésével, a részvényárfolyamok zuhanásával, tömeges csődökkel, a felvevőpiacokért folyó harc kiéleződésével, azaz a ciklikus gazdasági válságokat jellemző jelentésekkel járt együtt.

A válság előtti legmagasabb színvonaltól a válság alatti legalacsonyabb színvonalig számolva az ipari termelés az Egyesült Államokban 14%-kal csökkent, Japánban 23, a Német Szövetségi Köztársaságban 12, Angliában 11, Franciaországban 16, Olaszországban 19%-kal. Jelentősen csökkent a felsorolt országok társadalmi terméke is. Valamelyes késéssel csökkenni kezdtek a termelő beruházások. Az országok többségében, különösen az Egyesült Államokban, igen erős a visszaesés a lakásépítésben.

A válság kiélezte a kapitalizmus társadalmi ellentmondásait. 1975 II. negyedévében a munkanélküliek száma a hét legfontosabb tőkésországban a hivatalos adatok szerint összesen 15 millió fő volt, és tovább növekedett. A munkanélküliek seregének több mint a fele az Egyesült Államokra jut, ahol a munkanélkülieknek a munkaképesek összlétszámához viszonyított aránya a legmagasabb.

8. táblázat Az ipari termelés alakulása *(az előző év százalékában)*

Megnevezés	1969	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Tőkésországok és fejlődő országok együtt	7,8	3,1	2,0	6,9	10,1	1,7	·
Fejlett tőkésországok	7,7	2,0	2,0	6,9	9,2	±0	·
Egyesült Államok	5,1	—3,8	±0	8,0	9,3	—0,8	— 9,0
Japán	15,8	13,6	3,0	6,8	15,5	—2,3	—10,5
NSZK	13,3	6,4	2,0	3,9	6,6	—1,8	— 7,2
Nagy-Britannia	3,1	±0	±0	2,0	7,8	—3,6	— 5,0
Franciaország	11,9	6,4	4,0	7,7	7,1	2,5	— 9,5
Olaszország	4,4	6,4	±0	4,0	9,6	5,3	—10,0
Kanada	6,5	2,0	6,0	6,6	8,8	2,4	— 4,2
Fejlődő országok	8,1	7,5	6,0	9,4	8,6	7,9	·

Forrás: Monthly Bulletin of Statistics, 1975. augusztus. 22—23. old., 1976. február.

A tőkés gazdaság fejlődésének ciklikus jellege nem szüntethető meg, mert oka a kapitalizmus alapvető ellentmondása: a termelés társadalmi jellege és eredményeinek egyéni elsajátítása közötti ellentmondás. Ez az ellentmondás váltja ki a bővített újratermelés normális menetéhez szükséges arányoknak, mindenekelőtt a felhalmozás és fogyasztás közötti arányoknak a rendszeres megsértését. A tőkés rendszerben sok minden megváltozott, de változatlanok maradtak fejlődésének fő rugói: a tőke törekvése értékesülésére, a profithajsza. Felhalmozás a felhalmozásért, termelés a termelésért a tőkés gazdálkodás megkülönböztető vonása. Minél erősebb a felhalmozásra irányuló ösztönzés, annál nagyobb az újratermelési arányok megsértésének lehetősége. Éppen ezen az úton – a felhalmozásra irányuló ösztönzés növelésének útján – haladtak a háborút követő időszakban a burzsoá kormányok a monopóliumok nyomása alatt. Átfogó intézkedésrendszert dolgoztak ki és léptettek életbe a beruházások ösztönzésére: az állótőkeérték gyorsított leírását, adókedvezményeket, hiteleket, támogatásokat, segélyeket stb. Ennek következtében a monopóliumok még a gazdasági konjunktúra rosszabbodásakor is növelhették beruházásaikat.

A hatvanas években a tőkésországok többségében a felhalmozás magas szinten volt, a személyi fogyasztás pedig lassabban növekedett. A fejlett tőkésországokat együttvéve a magánberuházások 1960–1970 között 80%-kal nőttek, a személyi fogyasztási kiadások pedig csupán 50%-kal*. Mindamellett a személyi fogyasztás növekedése a háborút követő időszakban a gazdasági fejlődés egyik legfontosabb stabilizáló ereje, a válságokat enyhítő tényező volt.

A személyi fogyasztás lemaradása fokozatosan érezhetővé vált, az inflációs folyamatok fokozódása pedig a hatvanas évek végén még jobban korlátozta a vásárlóképességet. Ez már 1970–1971-ben kihatott több igen fontos fogyasztási cikk termelésére. A tőkésországok összességében a gépkocsitermelés 1970-ben 2%-kal alacsonyabb volt, mint 1969-ben; az Egyesült Államokban 19%-kal csökkent, Kanadában 12%-kal, Angliában 4%-kal. Egy sor ágazatban a visszaesés 1971-ben is folytatódott.

A vészjelek ellenére azonban a beruházások 1972–1973-ban új-

* Lásd Yearbook of National Accounts Statistics, 1971. III. köt. 102–103. old.

ból fellendültek. A gazdasági nehézségek és az ágazati válságok ugyanis 1969–1971-ben lelassították az állótőke felújításának és bővítésének ütemét, a tudományos-technikai forradalom pedig a mulasztások pótlására kényszerített. Számos országban különleges intézkedéseket foganatosítottak a beruházások ösztönzésére. Lerövidítették az állótőkeérték leírásának időtartamát, adókedvezményeket nyújtottak, csökkentették a kölcsöntőke kamatlábakat, a kötelező banktartalékokat stb. Az 1972–1973-as fellendülés szinte az összes tőkésországban egyszerre következett be. A termelési eszközök iránti kereslet mindenütt gyorsan növekedett, és ez ösztönözte a beruházásokat. Az általános fellendülés során hiány támadt egy sor fontos nyersanyagcikkben (színesfémekben, faanyagokban, vegyi termékekben), majd energiaforrásokban is. A nyersanyaghiányt gyakran a monopóliumok idézték elő és mélyítették el mesterségesen, előre látva az árnövekedés gyorsulását*, de ez a széles körű kielégítetlen keresletnek a („hiánygazdaságnak") a benyomását keltette, és a termelési kapacitások növelésére sarkallt. A beruházások egy sor ágazatban elég lényegesen növekedtek még 1974-ben is, amikor a gazdasági helyzet általános rosszabbodása teljesen nyilvánvalóvá vált. A beruházási programok végrehajtása időt igényel, különösen akkor, ha vállalatok létesítéséről vagy bővítéséről van szó. Ha egyszer már a beruházást elkezdték, a társaságok az általános gazdasági konjunktúrára való tekintet nélkül a befejezésére törekednek.

Ily módon megnyilvánult a társadalmi termelés I. osztálya fejlődésének még Marx által kimutatott viszonylagos önállósága; az I. osztály egy ideig „magának dolgozott", nem reagálva a II. osztály termékei iránti kereslet csökkenésére. Ez még inkább elmélyítette a felhalmozás és a fogyasztás közötti aránytalanságot. Végső soron azonban, amint az várható is volt, a szűk fogyasztási bázis gátat szabott a tőkés termelés növekedésének. Ebben az infláció erősödésének és a reáljövedelmek csökkenésének döntő szerepe volt. A hét legfontosabb tőkésországot együttvéve az összes reálfogyasztási kiadások 1973 közepétől 1974 közepéig 1%-kal csökkentek.** A dolgozók vásárlóerejé-

* Az Egyesült Államokban 1972–1973-ban a vásárlások növekedésének üteme évi 9,3% volt, míg 1965–1971-ben mindössze 1,3%, sőt még a haditermelés fellendülésének legintenzívebb időszakában, az indokínai háború alatt is csak évi 5%-kal növekedett az acélfogyasztás. (Lásd Monthly Economic Letter, 1974. július. 7–8. old.)

** Lásd Economic Outlook. OECD, 1974 16. sz. 17. old.

nek csökkenése némely országban már 1973-ban, másutt pedig 1974-ben a lakásépítési tevékenység összezsugorodására, a tartós fogyasztási cikkek, különösen a személygépkocsik iránti kereslet lényeges csökkenésére vezetett. De tükröződött – bár kis mértékben – a könnyű- és élelmiszeripari termék fogyasztásában is. Ezután értékesítési nehézségekkel kezdtek küszködni a termelési eszközöket gyártó ágazatok is. A megrendeléseket törölni kezdték, a csődök száma megnőtt, zuhantak a részvényárfolyamok; a termelési és beruházási mutatók lefelé süllyedtek, a munkanélküliség görbéje pedig felfelé ívelt. Egyik ország a másik után kezdett belesodródni a ciklikus gazdasági válságba.

A válság annak következtében mélyült el, hogy megsértették a rendelkezésre álló energiaforrások mennyisége és az energiaszükségletek, a nyersanyagforrások és a feldolgozó kapacitások, a mezőgazdaság és az ipar közötti arányokat, továbbá azért, mert meginogtak a hitel- és pénzügyi rendszerek és az állami pénzügyek. Ez a válságnak szokatlan jelleget adott: az egyes ágazatokban és árucsoportokban jelentkező túltermelés együtt járt más ágazatok termelésének visszaesésével, és mindez igen erős inflációval társult. A *Washington Post* gazdasági szemle írója ezt írta: „A szakértők azt bizonygatták, hogy az ország egy és ugyanazon időszakban nem szenvedhet az inflációtól is és a gazdasági visszaeséstől is. 1969–1971-ben azonban Nixon elnök bebizonyította, hogy a két jelenség egyidejűleg létezhet. Azt is mondták nekünk, hogy az áruhiány és a visszaesés összeegyeztethetetlenek. 1974-ben azonban az Egyesült Államok el fogja érni a lehetetlent: a gazdaságnak egyidejűleg három bajjal kell megküzdenie – a visszaeséssel, az inflációval és az áruhiánnyal."* Így is történt, és nem csupán az Egyesült Államok került ilyen „lehetetlen helyzetbe", hanem Anglia, a Német Szövetségi Köztársaság, Japán és egy sor más ország is.

Az 1974–1975-ös válság méreteit és jellegét jelentős mértékben meghatározta a tőkés világgazdasági rendszernek az egyes országok belső gazdasági helyzetére gyakorolt hatása. A tőkésországoknak a háború utáni időszakban kialakult, szoros külgazdasági kapcsolatai az ötvenes-hatvanas évek folyamán bizonyos mértékben kedvezően hatottak ezen országok gazdasági helyzetére, mindenekelőtt azáltal, hogy

* Washington Post, 1973. november 25.

az említett időszakban a külkereskedelem állandóan gyorsabban nőtt, mint az ipari termelés. Ha valamely országban gazdasági nehézségek merültek fel, akkor ezek a külgazdasági kapcsolatok csatornáin keresztül áttevődtek a jó konjunktúrájú országok gazdaságába, és éppen emiatt nem voltak túl fájdalmasak a tőkés világrendszer számára.

A hatvanas és hetvenes évek határán a világciklus egysége kezdett fokozatosan helyreállni, bár az egyes országok gazdasági helyzetében természetesen ma is megfigyelhetők lényeges különbségek. A gazdasági fejlődés szinkronizációjában komoly szerepet játszott a világméretű infláció. Az összes ország számára igen komoly gonddá vált infláció arra késztette a kormányokat, hogy azonos típusú gazdaságpolitikát folytassanak (költségvetési és hitelkorlátozásokat, a bérek és árak ellenőrzését stb.). Ez hozzájárult gazdasági fejlődési feltételeik kiegyenlítődéséhez.

Az 1974–1975-ös gazdasági válságot a háború utáni időszakban lényegében csupán egyetlen teljesen kifejezett világgazdasági válság előzte meg: 1957–1958-ban. Az 1974–1975-ös válság ezt a válságot minden fontos mutatójában messze túlszárnyalta.

1957–1958-ban a tőkés gazdaság válsága nem egészen egyéves időszakot vett igénybe (hozzávetőlegesen 1957 őszétől 1958 közepéig tartott). Ebben az időszakban összességében véve a fejlett tőkésországok társadalmi termékének volumene sem éves, sem pedig negyedéves szinten nem csökkent. Az OECD-tagországok, gyakorlatilag az összes fejlett tőkésország bruttó nemzeti terméke 1974 első felében 1,3%-kal csökkent, 1974 második felében stagnált és 1975 első felében 2,5%-kal volt alacsonyabb, mint 1973 második felében* (az országokra vonatkozó adatokat lásd a 9. táblázatban).

1958-ban az ipari termelés éves szinten csupán az Egyesült Államokban, Angliában, Belgiumban és Kanadában csökkent. 1974-ben az ipari termelés visszaesett szinte az összes fontos tőkésországban (az Egyesült Államokban, Japánban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Angliában). 1975-ben az ipari termelés gyakorlatilag az összes többi fejlett tőkésországban süllyedt.

Az 1974–1975-ös gazdasági válságra jellemző, hogy a munkaerőpiaci helyzet jelentősen rosszabb volt, mint az 1957–1958-as válság idején. 1958 első felében, amikor a munkanélküliség tetőzött, össze-

* Lásd Economic Outlook. OECD, 1974. 16. sz. 17. old.

sen 9,4 millió volt a munkanélküliek száma az Egyesült Államokban, Angliában, Franciaországban, a Német Szövetségi Köztársaságban, Olaszországban, Japánban és Kanadában. 1974-ben ugyanitt a munkanélküliek évi átlagos száma már meghaladta a 10 milliót, 1975-ben pedig elérte a 15 milliót. A munkanélküliség ilyen magas színvonala az egész háború utáni időszakban példátlan.

A válság a csődök számát sok országban rekordszintre emelte. Csupán 1974-ben a csődbe jutott társaságok száma az előző évhez viszonyítva több mint 1,5-szeresére növekedett a tőkés világban. 1957–1958-ban semmi ehhez hasonló nem volt tapasztalható.

Az értéktőzsdéken 1974–1975-ben lezajlott események sem hasonlíthatók össze azzal, ami ott 1957–1958-ban történt. Akkor a részvényárfolyamok esése nem volt tartós, és viszonylag mély sem volt. A jelenlegi válságban a részvényárfolyamok esése 1973 őszétől (egy sor országban még korábban) mindenütt elkezdődött, és annyira megállíthatatlan volt, mint még soha az 1929–1933-as válság kivételével. Az 1957–1958-as válságtól eltérően, amikor főképpen a kis- és középvállalatok árfolyamai estek, most az összes vállalat részvényárfolyama lezuhant forgalmuktól, nyereségüktől és hírnevüktől függetlenül. 1973–1974 folyamán a General Motors részvényeinek értéke 66,4%-kal esett vissza, a Volkswagené 61%-kal, a Daimler-Benzé 44, a British Leyland Motoré 87, a Peugeot-é 72%-kal.* Erősen visszaestek az olyan nagy monopóliumok részvényárfolyamai, mint a General Electric, az Anaconda Copper Mining Company, a Coca-Cola, a svájci Hoffman-La Roche, az angol–holland Unilever stb. Ez egyszer még az IBM részvényeinek értéke is a felére zuhant vissza, pedig azok 1973-ig a világ mondhatni legszilárdabb és legnyereségesebb részvényei voltak.

1958-tól eltérően, amikor a tőkés gazdaság elég gyorsan leküzdötte a válság következményeit, most az újratermelési mechanizmus sokszoros megsértése miatt okvetlenül hosszabb időre lesz szükség a gazdasági egyensúly helyreállásához, és ez a folyamat fájdalmasabb lesz, mint korábban. Ezt számos polgári közgazdász és politikus elismeri. A *Fortune* amerikai üzleti folyóirat ezt írta: „Minden eddigi háború utáni recessziót követően a gazdaság nem több mint 18 hónap alatt

* Lásd Za Rubezsom, 1974. 52. sz. 8. old.

9. táblázat A gazdasági válság kifejlődése 1973—1975-ben (a tetőpontoktól a mélypontok, illetve a mélypontoktól a tetőpontok felé tartó változás havi, illetve negyedévi adatok alapján) *(százalék)*

Megnevezés	Egyesült Államok	Japán	NSZK	Anglia	Franciaország	Olaszország	Kanada
Bruttó nemzeti termék	— 7,8	— 4,0	— 5,0	— 6,4	— 5,6	— 4,5	— 2,0
Belföldi magánberuházások állótőke-beruházások	—21,4	—14,8	—18,6	—18,1	— 4,5	—11,0	·
ebből: termelőberuházások	—13,2	—22,7	—18,0	— 14,0	— 7,0	—28,0	·
lakásépítési beruházások	—50,6	—19,0	·	—22,0	— 4,0	—11,5	·
Fogyasztási cikkek és szolgáltatások vásárlása	— 4,3	—10,7	—0,01	—20,4	·	·	·
ebből: tartós fogyasztási cikkek vásárlása	—18,8	—16,3	·	·	·	·	·
Ipari termelési index	—13,8	—23,0	—12,3	—11,0	—16,0	—19,3	— 7,0
Munkanélküliek száma	+125,5	+114,4	+443,1	+73,0	+131,2	+37,8	+51,3
Átlagos részvényárfolyamok	—43,4	—41,0	—32,6	—68,7	—57,3	—49,8	—31,5
Csődök száma	+73,4	+ 8,4	+66,8	+33,0	+27,0	·	·

Forrás: A megfelelő országok nemzeti statisztikája.

új csúcsokat ért el. Most pedig, még 1976 közepén is, lényegesen alacsonyabb szinten áll, mint 1973-ban."*

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek első felében a gazdasági események alakulása a tőkés világban meggyőzően demonstrálta, milyen korlátozott lehetőségei vannak a tőkésállamnak a gazdasági folyamatok szabályozására. A polgári közgazdászok és politikusok körében az állami szabályozás nagy hatékonyságába vetett hit a hatvanas évek közepén érte el tetőpontját. Addig ugyanis viszonylag gyorsan legyőzték az 1960–1961-es válságot az Egyesült Államokban, az 1964-es

* Fortune, 1975. január. 9. old.

recessziót Olaszországban, az 1965-ös recessziót Japánban. Az egyesült Államokban 1964-től a gazdasági növekedést keynesi receptek szerint ösztönözték, és az első eredmények nagy reményekkel kecsegtettek. A jövedelemadó- és a vállalati nyereségadó-tételek csökkentése kiegészítő keresletet teremtett, amely erős impulzusokat adott a termelés növekedésének. Úgy látszott, hogy rátaláltak a gyors és stabil fejlődés útjára. „A recessziók nem elkerülhetetlenek ... – állította 1966. elején L. Johnson elnök, gazdasági tanácsadóinak sugalmazására –, a termelés bővülésének nem feltétlenül kell inflációt vagy olyan aránytalanságokat szülnie, amelyek a további gazdasági növekedést lehetetlenné teszik."*

Ez a hit még a hatvanas évek vége előtt komoly megpróbáltatásoknak lett kitéve; ma viszont az állami anticiklikus szabályozás válsága már kétségtelen tény. Az állammonopolista kapitalizmusnak és gazdasági szabályozási módszereinek alapvető ellentmondásain túlmenően, amelyekről könyvünk V. fejezetében szó volt, egész sor olyan konkrét jelenség és tényező segít megmagyarázni, miért képtelenek a burzsoá kormányok arra, hogy megakadályozzák vagy legalább gyengítsék a jelenlegi gazdasági válságot.

A válságellenes intézkedések gyakran szükségképpen sértik egyes monopóliumok érdekeit; ilyenkor a monopóliumok, kiváltképpen a nemzetközi monopóliumok hatalma a nemzeti kormányok tekintélye ellen irányul. A tőkés gazdaságot uraló spontaneitás rendkívül megbízhatatlanná teszi azokat a prognózisokat, amelyeken az állami politikai intézkedések alapulnak. Az intézkedések meghozatala és hatásuk jelentkezése között gyakran oly hosszú idő telik el, hogy ezek az intézkedések nem hasznosak, hanem kifejezetten károsaknak bizonyulnak.

Komoly jelentőségük van az uralkodó osztály különböző csoportosulásai közötti ellentéteknek, ami tükröződik a pártok között folyó harcokban, a parlamenti csatározásokban és erősen fékezi a válságellenes intézkedések végrehajtását. Giscard d'Estaing, francia köztársasági elnök nem minden alap nélkül jelentette ki a *New York Times* hírmagyarázójának adott interjújában: „Az a nyilvánvaló benyomás alakul ki, hogy a tőkésországok abszolúte nem képesek gazdasági és valutáris ügyeiket irányítani."**

* Economic Report of the President. Washington 1966. 4. old.

** Pravda, 1975. június 17.

Az 1973 végén elkezdődött és a mai napig (1976 elejéig) fel nem számolt válság a gazdaságban, az állammonopolista kapitalizmus egész rendszerében meglevő ellentmondások hosszú idő óta tartó felhalmozódásának eredménye. A folytatódó és világméreteket öltő infláció, az államok válságellenes intézkedéseinek kudarca – mindez nehézzé, lassúvá teszi a válságból való kilábalást. A nyugati előrejelzések többsége, legalábbis 1976–1977-re, magas színvonalú munkanélküliséget jósol, jelentős mértékű inflációval együtt. Nehéz elképzelni, miként sikerül a burzsoá kormányoknak a hagyományos válságellenes intézkedések révén megbirkózniuk a jelenlegi nehézségekkel. A válságból való kijutást célzó intézkedések – a beruházási és a fogyasztói kereslet energikus ösztönzése – a gazdasági élet ideiglenes megélénkülését eredményezheti, de nem válhatnak egy stabil és tartós gazdasági növekedés alapjává. Ráadásul az infláció újabb, hirtelen felgyorsulásával fenyegetnek.

Végső soron a gazdasági válság és az infláció is a kapitalizmus alapvető ellentmondásának – a termelés társadalmi jellege és eredményei elsajátításának magántőkés formája közötti ellentmondás – megnyilvánulása. A tőkés gazdaság belső antagonizmusa e pusztító formáinak egyesülése az állammonopolista szabályozás elméletének és gyakorlatának tehetetlenségét bizonyítja. Ebben az értelemben a mai válság olyan eseménynek tekinthető, amely befejezi a tőkés gazdaság háborút követő fejlődésének nagy történelmi időszakát; tehát egy olyan új szakasz kezdete, amely elkerülhetetlenül a tőkés gazdaság mélyebb és súlyosabb megrázkódtatásait, valamint szabályozási rendszerének válságát hozza magával. Összességében mindez a kapitalizmus gazdasági ingatagságának súlyosbodását jelenti, ami általános válsága elmélyülésének egyik fontos mozzanataként értékelhető.

A tőkés világgazdaság ellentmondásainak kiéleződése

A gazdasági ellentmondások kirobbanása, amely az utóbbi években kitörölhetetlen nyomot hagyott a tőkés világ életében, nem csupán az egyes országokat érintette, hanem kiterjedt az egész tőkés világgazdaságra, súlyos megrázkódtatásokat idézett elő olyan kulcsfontosságú területeken, amilyen a nyersanyag-, fűtőanyag- és élelmiszerellátás és -termelés. „A termelés szembeötlő csökkenése és a munkanélküliség növekedése a tőkésállamok többségében összefonódott a kapitalista világgazdaság olyan súlyos megrázkódtatásaival, mint a valutaválság, az energiaválság, a nyersanyagválság."*

A gazdaság ciklikus ingadozásai kilengésének erősödésében és a strukturális válságokban egyaránt újult erővel tárult fel a társadalom gazdasági élete tőkés szervezésének történelmi korlátozottsága és távlatnélkülisége. Ezekben a megrázkódtatásokban az is megnyilvánult, hogy a kapitalizmus képtelen leküzdeni a magaszülte társadalmi-gazdasági következményeket és a tudományos-technikai forradalom ellentmondásait. Megnyilvánult bennük a nemzetközi tőkés munkamegosztásnak és kiváltképpen az imperialista és a fiatal független államok közötti gazdasági viszonyoknak megérlelődött válsága is. Az állammonopolista kapitalizmus élénk fejlődése a háború utáni években nem csupán nem akadályozta meg a nemzetközi tőkés cseremechanizmus szétzilálódását, hanem azt egy sor irányban tovább fokozta. A tőkés világgazdaság nehézségeinek kiéleződése jelentős mértékben összefügg a nemzetközi monopóliumok tevékenységének fokozódásával és hatalmának növekedésével is. Nem gátolta meg kifejlődését a regionális gazdasági integráció sem, amely az imperialista országok közötti el-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 36. old.

lentmondások új formáit vitte bele a kapitalizmus nemzetközi viszonyaiba.

A tőkés világgazdasági mechanizmus szétzilálódásának okai a kapitalizmus alapvető ellentmondására vezethető vissza.

A nemzetközi munkamegosztás, az országok közötti termelési és tudományos-technikai kooperáció rohamos fejlődése az ötvenes-hatvanas években, a nemzetközi áru- és tőkeáramlások lendületes fejlődése, a hitelviszonyok szélesedése és bonyolulttá válása, a rövid lejáratú hitelek óriási világpiacának kialakítása, a távolságok lerövidülése a gyors közlekedési eszközök és a korszerű távközlési rendszerek fejlődése révén – mindez minőségi ugrást jelent a gazdasági élet internacionalizálódásában. A tőkés világrendszer államai, kiváltképpen az iparilag fejlett országok, a kötéliel egymással összekötött hegymászók csoportjához hasonlóvá váltak. Elég, ha egy rosszul lép közülük: mindannyiuk biztonsága veszélybe kerül.

A kölcsönös nemzetközi gazdasági függés fokozódása kifejeződik a többi között abban is, hogy nő az exportnak a nemzeti árutermeléshez viszonyított súlya. Ez a hányad Franciaországban az 1960. évi 23%-ról 1973-ban 32%-ra emelkedett, Japánban 25%-ról 34%-ra, a Német Szövetségi Köztársaságban 31%-ról 38%-ra, Angliában 38%-ról 52%-ra, Kanadában 45%-ról 74%-ra.* Ez azt jelenti, hogy az egyes országok belföldi ipari és mezőgazdasági termelésének helyzete mindinkább függ a termékeiket megvásárló országokban uralkodó konjunktúrától.

A tőkésországok nemzetgazdaságának egymástól való függését a tőke fokozódó nemzetközi összefonódása is alátámasztja. Kiszámították például, hogy már 1970-ben az amerikai monopoltőke által ellenőrzött kanadai, angliai, belgiumi, franciaországi, NSZK-beli, brazíliai, mexikói vállalatok termelték meg az ezen országok mindegyikében előállított késztermékeknek mintegy 20%-át, és az említett országok munkásainak és alkalmazottainak mintegy 12%-át foglalkoztatták. Fokozódik a hitel- és bankrendszer nemzetközivé válása is. A leszámítolási kamatlábak emelése vagy csökkenése valamely eléggé jelentős tőkésországban azonnal maga után vonja a hitel- és pénzügyi eszközök nemzetközi áramlásának módosulását, és egy idő múltán változásokat idéz elő sok más ország leszámítolási kamatlábának szín-

* Overseas Business Report. Washington 1974. július 20. old.

vonalában. Ebben a helyzetben a burzsoá államok fokozottabban törekednek arra, hogy hassanak a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szférájára, elhárítsák a spontán gazdasági erők legélesebb és legpusztítóbb megnyilvánulásait, biztosítsák a monopóliumok érdekeit.

Másrészt a nemzetközi monopóliumok fejlődése és az imperialisták közötti versengés erősödése mind kíméletlenebbé teszi a konkurrenciaharcot. Ebben a harcban a vetélytársak elvetik a korábban egyeztetett „játékszabályokat", lerombolják a világgazdasági viszonyok kollektív szabályozási rendszerét. „A kapitalista országok kormányai az egyik kísérletet a másik után teszik, hogy megszüntessék az ellentmondásokat, s a válság leküzdésére közös intézkedésekben állapodjanak meg. De az imperializmus természete olyan, hogy mindegyikük igyekszik fölénybe kerülni a többiek rovására, s rájuk akarja kényszeríteni a saját akaratát. A véleménykülönbségek új formákban jelentkeznek, az ellentmondások újult erővel lángolnak fel"* – mondotta Brezsnyev.

1. A nyersanyagválság

A nyersanyagprobléma kiéleződésének alapja a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok közötti konfliktus, amelyet a gyarmati rendszer széthullása és a kapitalizmus ipari központjai nyersanyagellátási mechanizmusának összeomlása idézett elő.

Egészen a közelmúltig az ásványi és mezőgazdasági nyersanyagokat a fejlődő országokból jelentős mértékben a gyarmati időszakból örökölt módszerekkel szivattyúzták ki. A legalapvetőbb ilyen módszer az volt, hogy a külföldi tőke – a fejlődő országok számára rendkívül előnytelen koncessziók formájában – közvetlenül ellenőrzést gyakorolt a nyersanyagok termelése és exportja fölött, és monopolisztikusan alacsony felvásárlási árakat szabott meg az exportált nyersanyagokra. A koncessziós társaságok, amelyek rendszerint a nagy nemzetközi monopóliumok leányvállalatai voltak, ellenőrizték (és nem csekély mértékben ma is ellenőrzik) a primer erőforrások széles piacait. Az ilyen monopóliumokra klasszikus példa a nemzetközi olajkartell hét tagja, a réz-, acél- és élelmiszer-monopóliumok. Ezek szorosan össze-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 36. old.

fonódnak a tőkés világ legnagyobb bankjaival, összenőttek országaik kormányszerveivel, az imperializmus ütőerejévé váltak.

A nemzetközi monopóliumok, amelyek rendszerint a vertikális integráció elve szerint épülnek fel, egyesítve magukban az egész gazdasági ciklust a kutatástól és kitermeléstől a késztermékek értékesítéséig, a külföldi koncessziókat és gyáraikat egyetlen mammutvállalat üzemeivé változtatták. Az egyes országok közötti export és import sajátos jellegű, üzemek közötti művelet jellegét öltötte egy egységes gazdasági szervezet keretében, amelynek célja, hogy a fejlődő országok, valamint a fejlett tőkésországok lakosságának kizsákmányolása révén extraprofithoz jusson.

Egy ilyen szervezet működését mindenekelőtt arra alapozták, hogy a monopóliumok a nyersanyagok felvásárlási és eladási árai közötti, még inkább a nyersanyagok és a belőlük készült félgyártmányok, illetve késztermékek felvásárlási árai közötti különbségekből pforithoz jussanak. Ez a körülmény meg is határozta a nemzetközi korporációk politikáját, nevezetesen azt, hogy monopolisztikusan alacsony nyersanyagárakat erőszakoljanak rá a fejlődő országokra. Ezt a politikát folytatták és folytatják a fejlett országok úgynevezett „független" nyersanyagtermelőivel szemben is, minthogy kezükben tartják a termékszállítási csatornákat és a termékértékesítési szférát. Mindamellett a nyugati országokban a nemzetközi monopóliumok arra kényszerülnek, hogy a kartellen kívüli vállalatoknak magasabb árat fizessenek és a különbözeti járadék jelentős részét meghagyják nekik; a fejlődő országokban viszont egészen a közelmúltig ők kaparintották meg ennek a járadéknak az oroszlánrészét.

A piac ellenőrzésének elég magas színvonala, valamint az a körülmény, hogy a versenytársaknak nem volt lehetőségük arra, hogy a kartellek termékeit a saját lelőhelyeikről vagy ültetvényeikről származó szállításokkal helyettesítsék, sok esetben lehetővé tették, hogy a részvénytársaságok az értékesítési szférában az összprofitban realizált monopoljáradékot is megkapják. Az alacsony felvásárlási árak lehetővé tették számukra, hogy profitjuk csökkentése nélkül, viszonylag alacsony árakon szállítsák termékeiket a fejlett tőkésországokba. Ha figyelembe vesszük, hogy a fejlődő országok exportjának 80%-át a nyersanyagok teszik ki, az exportnak minimum 40%-a pedig még a hatvanas évek végén is a nemzetközi monopóliumok kezében volt, vi-

lágossá válik, hogy a harmadik világ kizsákmányolásának méretei valóban hatalmasra nőttek.

A gyarmatok, majd pedig a felszabadult országok kizsákmányolása a mai kapitalizmus gazdasági potenciálja bővítésének és az ipari tőkésországok meggazdagodásának egyik legfontosabb forrása volt. Az alacsony nyersanyagárak lehetővé tették, hogy beruházásaikat ne a tőkeigényes kitermelő iparba fektessék, hanem a feldolgozó ágazatokba, ahol a beruházási igények rendszerint jelentősen alacsonyabbak; lehetővé tették, hogy korszerű ipari struktúrát alakítsanak ki, csökkentsék az anyagigényességet, növeljék a tőkés termelés hatékonyságát. A fejlődő országok kirablása a monopolisztikusan alacsony nyersanyagárak rendszerével tehát lehetővé tette a kitermelő ágazatok részarányának csökkentését a tőkés világ ipari termelésében. Ez az arány a fejlett tőkésországok csoportjában az 1950. évi 9,4%-ról 1970-ben 4,8%-ra csökkent.

A fejlett tőkésországok olcsó nyersanyagokkal való ellátása a fejlődő országok gyarmati-monopolisztikus kizsákmányolása révén hosszú időn át zökkenőmentes mechanizmusként működött. Hozzájárultak ehhez olyan tényezők, mint a nagy készletekkel rendelkező, könnyen hozzáférhető és alacsony költségekkel kitermelhető ásványlelőhelyek bősége, valamint az amerikai dollár uralmán alapuló valutáris és pénzügyi kapcsolatok rendszere.

A nyersanyagokat és profitokat a fejlődő országokból az ipari országokba átszivattyúzó gazdasági mechanizmusban azonban már kezdettől fogva kibékíthetetlen ellentmondások rejlettek, amelyek elmélyüléséhez hozzájárult, hogy a kapitalizmus egyre kevésbé képes a válságmentes gazdasági fejlődésre, és hogy a monopóliumok a tudományos-technikai forradalom vívmányait kizárólag profitérdekeiktől vezérelve, rablógazdálkodás módján használják fel.

A fejlődő országok nem tudtak és nem is akartak megbékélni természeti erőforrásaik imperialista kizsákmányolásával, minthogy a nyersanyagok jelentik fő jövedelemforrásukat, és exportjukhoz fűződnek a gazdasági elmaradottság leküzdésével kapcsolatos reményeik. A felszabadult országok, politikai függetlenségük erősödésének és a szocialista országokkal való együttműködésük megszilárdulásának mértékében, fokozatosan korlátozták a monopolista kizsákmányolás mértékét a koncessziós vállalatokra kivetett adók emelésével, tevékeny-

ségükben való közvetlen részvétel útján és oly módon, hogy az exportgazdaságon belül nemzeti szektort hoztak létre.

Ez volt a nyersanyagválság egyik alapvető előfeltétele. A második előfeltétel a hetvenes évek elejére szintén fokozatosan megérett. A bányászat termelési bázisának lemaradásáról van szó, amely a leggazdagabb és a legkönnyebben hozzáférhető lelőhelyek kimerülésével és a meg nem újítható ásványkészletek kitermelésének gyors növekedésével függ össze. Az ércjellegű hasznos ásványkincseket például egyre szegényebb ércekből kell kinyerni. Például az Egyesült Államokban kitermelt érc átlagos réztartalma az 1890. évi 4%-ról 1970-ben 0,6%-ra süllyedt. Ez a helyzet jellemző sok színesfém- és vasércre is.

A hozzáférhető hasznos ásványkészletek nagysága természetesen nagymértékben függ a tudományos-technikai haladástól. Ez ma már lehetővé teszi, hogy a kitermelt kőolaj csaknem 20%-át a kontinentális talapzatból, a bróm 70%-át és a magnézium 60%-át a tengervízből nyerjék ki; lehetővé teszi mangán, nikkel, réz és kobalt kitermelését a tengerfenéki tömörületekből, számos színesfém ismételt felhasználását, a gépek és szerkezetek, valamint a technológiai folyamatok anyagigényességének csökkentését, a szintetikus anyagok széles körű alkalmazását és egyes anyagoknak más anyagokkal való helyettesítését. Az ásvány kitermelése a földkéreg nagy mélységeiből és az óceán aljzatából, valamint a tengervízből azonban nagyon költséges.

A nyersanyagválság harmadik előfeltétele abban gyökerezik, hogy bár Kanadában, a Dél-afrikai Köztársaságban és Ausztráliában erősen fokozták az ásványlelőhelyek feltárását és kiaknázását, a fejlett tőkésországok egyre nagyobb mértékben függnek a harmadik világ ásványkészleteitől és az onnan szállítható fontos stratégiai nyersanyagoktól. A harmadik világ a kőolaj-, mangánérc-, ón-, kobalt-, bauxit-, antimon- és wolframkészletekben és szállításokban uralkodó, sok más hasznos ásványt illetően pedig nagyon fontos pozíciókat birtokol.

Még az Egyesült Államok is, amely pedig egészen a közelmúltig számos ásványfajtában belső természeti erőforrásaiból biztosította ellátását, sőt még exportálni is tudott, ma már egyre nagyobb mértékben importból (főként a fejlődő országokból) elégíti ki szükségleteit. 1971-re az Egyesült Államok önellátottsága ásványi nyersanyagokban a 25 év előtti 91%-ról 80%-ra csökkent, 1985-re pedig ez az érték – az amerikaiak becslése szerint – már csak 50% lesz. A nyugat-európai országok nyersanyagimporttól való függése még ennél is nagyobb, nem-

különben Japáné, amely háború utáni fejlődését az olcsó tengerentúli nyersanyagok felhasználására építette.

Ez volt a háttere a hetvenes évek elején a tőkés világban kibontakozott jellegzetes ciklusnak. Ilyen feltételek között az ipari nyersanyagok tőkés piacának egymással szembenálló részvevői – a nemzetközi vállalatok és a fejlődő országok – a saját érdekeiknek megfelelően cselekedtek. A nemzetközi vállalatok normatíván felüli nyersanyagkészleteket kezdtek felhalmozni és mesterségesen fokozták a nyersanyaghiányt, hogy eladási áraikat felsrófolják. Az eladási árak emelését eszközül használták arra, hogy megtartsák monopolprofitjukat, amikor a fejlődő országok fokozott nyomását tapasztalták.

A fejlődő országok, kihasználva a nyersanyagszűkét a piacokon, valamint azt, hogy a fejlett tőkésországok e téren függtek tőlük, az olajexportáló országok szervezetének (OPEC) példája nyomán fokozottabb nyomást kezdtek gyakorolni a koncessziós vállalatokra; arra törekedtek – és nem is hiába –, hogy elérjék az adók emelését és alapvető exportcikkeik árának emelését is. Erre ösztönözte őket a gyorsan kifejlődő infláció is, különösen az importcikkek – a késztermékek és élelmiszerek – árának növekedése, valamint felhalmozott valutatartalékaik gyors elértéktelenedése. Ugyanebben az irányban hatott az amerikai dollár kétszeri leértékelése.

Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országokban a külföldi koncessziók államosításának hulláma vonult végig. Napjainkban a külföldi tőkének az ásványi nyersanyagok és néhány mezőgazdasági nyersanyag szállításában birtokolt monopóliuma gyors ütemben szűnik meg. Az imperializmus elveszti közvetlen ellenőrzését a harmadik világ gazdagsága fölött. Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok arra törekednek, hogy maguk határozzák meg az export volumenét és irányát, valamint az exportcikkek árait is. Ezt elősegíti a nyersanyagexportőrök tömörülésének gyorsan növekvő tendenciája (ilyen szervezetek megalakításában néha még fejlett tőkésországok is részt vesznek, bár ezek nem a legnagyobbak közül valók). A kőolajexportáló országok (OPEC) és a rézexportáló országok (CIPEC) szervezete után megalakultak a bauxit-, higany-, vasérc-, banán-, kakaó- stb. termelők egyesülései. A fejlődő országok egyre kitartóbban próbálják megszervezni az ásványok és mezőgazdasági nyersanyagok feldolgozását, félkész termékek és késztermékek formájában történő exportját és értékesítését közvetlenül az importáló országok piacain, megrendítve a

nemzetközi társaságok közvetítői funkcióit. A fejlődő országok egész sorának, mindenekelőtt a kőolajexportáló országoknak a saját érdekeikért folytatott harcban elért sikere hatalmas ösztönzést adott a nemzeti felszabadító mozgalomnak. Amíg korábban csupán egyes fellépésekre került sor egyik vagy másik nemzetközi társaság ellen, most már frontális támadás bontakozott ki a fejlődő világ imperialista kizsákmányolásának egész rendszere ellen. A harc azért folyik, hogy helyreállítsák a szuverén ellenőrzést nemzetgazdaságuk valamennyi területe felett és kiharcolják gazdasági függetlenségüket.

A nyersanyaghiány növekedését és a nyersanyagárak emelkedését más tényezők is előmozdították: így az ásványi nyersanyagok kitermelési költségeinek növekedése a rosszabb lelőhelyek kiaknázására való áttérés mértékében, a környezetvédelmi törvények elfogadása a fejlett tőkésországokban stb. Egyre nagyobb mértékben a legrosszabb feltételek között megművelhető lelőhelyek határozzák meg az ásványkincsek kitermelésének nemzetközi értékét. Értéküket növeli az a körülmény, hogy egyre több olyan lelőhelyet kell művelés alá vonni, amelyeknek ércei fémben szegények, produktív rétegei mélyebben fekszenek, és amelyek az értékesítési piacoktól távolabb esnek, beleértve a tengeraljzatban fekvő lelőhelyeket is. A természetvédelmi törvények megkövetelték, hogy a monopóliumok növeljék beruházásaikat az elcsúfított táj arculatának helyreállítása, a termelési hulladékok hasznosítása és megtisztítása stb. céljából, ami szintén fokozza a kitermelési költségeket.

Ugyanebben az irányban hat a fejlődő országoknak az a törekvése, hogy az ásványok árába beszámítsák egyik vagy másik ásványkészlet megújíthatatlanságát, más szóval az erőforrások kimerülésének járadékát, annál inkább, mert számos fejlődő ország számára az ásványi nyersanyagkészletek képezik a nemzeti vagyon és az export legfontosabb tételét.

Mindezek az okok együttesen eredményezték azt, hogy 1972-től 1974 első feléig a késztermékek árindexe 1,4-szeresére emelkedett, a nyersanyagoké pedig 2,4-szeresére, ezen belül a tüzelőanyagoké 4-szeresére.* Ilyen mértékű nyersanyagár-emelkedés a tőkés világpiac történetében gyakorlatilag ismeretlen. Az áremelkedések következtében

* Lásd Monthly Bulletin of Statistics, 1974. szeptember. XIV–XV. old.; 1974. december. XVIII–XIX. old.

a nyersanyagok részaránya a világkereskedelemben 35%-ra, a fejlődő országok részaránya pedig 25%-ra emelkedett.

Az 1974–1975-ös gazdasági válság során a nyersanyagárak összességükben csökkentek (ha 1963-at 100-nak vesszük, az 1974. IV. negyedévi 302-ről 1975. I. negyedében 291-re süllyedtek); csökkent továbbá számos ipari és mezőgazdasági nyersanyag ára is. A késztermék árak szűnni nem akaró inflációs növekedése miatt csökkent az egységnyi exportált nyersanyag vásárlóképessége. Mégis, a nyersanyagcikkek és a késztermékek árarányai nem tért vissza az 1971–1972-es szintre.

Ez azt bizonyítja, hogy a nyersanyagárak emelkedésének alapját nem a konjunkturális, hanem az objektív jellegű hosszú távú tényezők jelentik. Az elemzések szerint ezeket a tényezőket a társadalmi újratermelésben, a tőkés világgazdaságban, a nemzetközi erőviszonyokban végbemenő tartós tendenciák alapozzák meg. Az olcsó nyersanyagok korszaka mindörökre a múlté lett, akárcsak a fejlődő országok durva gyarmati-monopolista kirablásának korszaka.

A fejlett tőkésországok és a monopóliumok természetesen nem akarnak megbékélni az új helyzettel. Már most jelentős tudományos és termelési kapacitásokat fordítanak kevesebb nyersanyagot felhasználó gépek, szerkezetek és technológiai eljárások kifejlesztésére. Saját természeti kincseik fokozottabb feltárásával arra törekednek, hogy ásványi nyersanyagokból önellátóbbak legyenek. Erősen fejlesztik a természetes nyersanyagokat helyettesítő anyagokkal és az alternatív energiaforrásokkal kapcsolatos kutatásokat. Ma már a kapitalizmus arra kényszerül, hogy saját ipari központjaiban hatalmas eszközöket fektessen a tőkeigényes kitermelőiparba, és a saját agrár-nyersanyag perifériájáról importált nyersanyagokért sokkal többet fizessen, mint korábban. Ennek – legalábbis a legközelebbi években – feltétlenül kihatással kell lennie az ipari alapok hozamára és a munka termelékenységére. Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok hosszú ideig tartó imperialista kizsákmányolása most már komoly veszteségeket jelent a kapitalizmus számára, súlyos aránytalanságokat idéz elő gazdasági szerkezetében.

Az energiaválság során különösen világosan megmutatkozott, hogy mennyire nem felel meg az imperialista nemzetközi munkamegosztás rendszere a társadalmi követelményeknek. Ez a válság, az egész nyersanyagprobléma kiéleződésének szerves részeként, végletesen kiélezettnek mutatta be a mai kapitalizmus ellentmondás-komplexumát.

Az energiaválság kifejeződött abban, hogy az iparilag fejlett tőkésországok nem voltak képesek maguk fedezni gazdaságuk szükségleteit elsődlegesen energiaforrásokból; kifejeződött az olajárak példátlan emelkedésében, a fejlett tőkésországok fizetési mérlegének ezzel összefüggő, jelentős romlásában, az olajtermelő fejlődő országokban felhalmozódó óriási olajból származó dollártömeg létrejöttében; kifejeződött abban, hogy felmerült a súlyos probléma: miképpen alkalmazkodjék a nemzetközi valutáris-pénzügyi rendszer ehhez a helyzethez. 1974-ben hat ország – az Egyesült Államok, Japán, a Német Szövetségi Köztársaság, Franciaország, Anglia és Olaszország – 82,3 milliárd dollárt költött olajvásárlásokra az 1973. évi 21,1 milliárd dollárral szemben. Az OPEC-tagállamokban felhalmozódott olajdollár összege 1974-ben meghaladta a 100 milliárd dollárt. Ennek csupán egyharmadát fordítják árucikkek és szolgáltatások importjára. 1975-ben ez a folyamat folytatódott.

Mindez erősítette az inflációs folyamatokat, és hozzájárult az iparilag fejlett tőkésországok gazdasági helyzetének romlásához. Az energiaválság következtében a kapitalizmus számos ellentmondása fokozódott, a többi között a fejlett és a fejlődő országok, az egymással vetélkedő imperialista központok, valamint a munka és a tőke ellentmondása is.

A jelenlegi energiaválság nem annak tükröződése, hogy a fejlett tőkésországok vagy talán az egész tőkés világgazdaság energiatartalékai s azon belül a megújíthatatlan ásványi tüzelőanyag-tartalékok abszolúte kimerülőben vannak. A bizonyított kőolajkészletek növekednek, mind az új feltárások (1972-ben például Szaúd-Arábiában feltárták a hatalmas Mezelidzs olajlelőhelyet, amelynek készleteit 10 milliárd tonnára becsülik), mind pedig annak révén, hogy a tudományos-technikai haladás eredményeképpen a felkutatott kőolaj- és gázkész-

letek a „bizonyított" készletek kategóriájába kerülnek át.* Ebből a szempontból különösen perspektivikus a tengerfenék készleteinek kiaknázása és a kőolaj igen nagy mélységből történő kitermelése. Ezenkívül a rendelkezésre álló szénkészletek több száz évre elegendőek mindenfajta energiaszükséglet kielégítésére. A nyugat-európai országokban, az energia-nyersanyagok árainak emelése után, a gazdaságilag jövedelmezően művelés alá vonható kőszénkészletek megkétszereződtek, a barnaszénkészletek pedig 70%-kal megnőttek.

A tudományos-technikai haladás megteremti a feltételeket a hagyományos tüzelőanyag-források hatékonyabb felhasználására, és lehetővé teszi új energiaforrások bevonását a gazdasági forgalomba. Az összes energiakészletek gyakorlatilag kimeríthetetlenek, különösen a megújítható energiaforrások (vízenergia, geotermikus energia, szélenergia, napenergia és a nukleáris tüzelőanyag készletek).

Az energiaválság nem vezethető vissza csupán az olajtermelő arab országok politikájának eredményeire. Ezeknek az országoknak 1973-ban, a közel-keleti válság idején hozott intézkedései – a kőolajkitermelés csökkentése, a nyersolajárak jelentős felemelése és több tőkésország bojkottja – valóban súlyosbították a Nyugat energiahelyzetét, egy sor, az energiaválságot elmélyítő folyamat és tendencia sajátos katalizátorává váltak. De nem ezek az intézkedések jelentették az energiaválság elsődleges okát.

Az energiaválság okait megismerhetjük, ha megvizsgáljuk, milyen problémákat okozott a tőkés világ energiagazdálkodásának állammonopolista jellege, az olajkitermelő fejlődő országokkal szemben a monopoltőke által évtizedek óta folytatott neokolonialista politika. Éppen ez vezetett a tőkés világgazdaságban egész sor gazdasági aránytalanság kialakulására és kifejlődésére.

Az egyik ilyen aránytalanság az volt, hogy szakadék támadt a fejlett tőkésországok energiafogyasztásának színvonala és energiaszükségleteik saját forrásokból való fedezésének lehetősége között, ami lényegesen megnövelte az energiaimport szerepét. Az ötvenes években a szén kezdett kiszorulni a fejlett tőkésországok energiamérlegéből a kőolaj, majd a földgáz gyors előretörése folytán, amelyeknek sokkal nagyobb a fajlagos fűtőképességük és jelentősen jobbak technológiai

* Ebbe a kategóriába azok a készletek tartoznak, amelyek kiaknázása a kitermelés meglevő technológiai feltételei mellett gazdaságilag jövedelmező.

felhasználási mutatóik. A fejlett tőkésországok gazdasági növekedésének valamelyes felgyorsulása a hatvanas években nem valósulhatott volna meg gazdaságuk energiaellátásának jelentős fokozása nélkül. Sőt ez a felgyorsulás a régi energiafogyasztási struktúra mellett lehetetlen lett volna. Emellett a tőkés világban a szén kiszorulásához, illetve a kőolaj és földgáz térhódításához hozzájárultak az olajmonopóliumok gyors terjeszkedése nyomán kialakult ararányok is. Az alacsony kőolajkitermelési költségek alapján ugyanis olyan árakat állapíthattak meg, amelyekkel súlyos helyzetbe hozták a szénipari társaságokat. A kőolajhoz és a földgázhoz fűződő technológiai előnyök, valamint a különböző tüzelőanyagok között kialakult ararányok több következményre vezettek.

Először: súlyos ellentmondás alakult ki a primer energiahordozók készletének és fogyasztásának struktúrája között a tőkés világban. Némely becslések szerint a világ potenciális tüzelőanyag-tartalékainak 93%-át a szén adja, 7%-át pedig a még felhasználatlan kőolaj, az olajpala, az olajhomok, valamint a földgáz. Az energiafogyasztás szerkezete erősen eltér a tüzelőanyag-készletek szerkezetétől: a szén aránya 23%, a kőolajé és a földgázé pedig 74%.

Másodszor: az energiafogyasztási szerkezet megváltozása a fejlett tőkésországok saját energiatermelése növekedésének lelassulására, egy sor esetben pedig megszűnésére vezetett. Másszóval, fokozta az energiafogyasztás színvonala és a nemzeti forrásokból történő energiaellátás színvonala közötti szakadékot. Az olcsóbb energiaforrások fejlett tőkésországokba irányuló importja rohamosan emelkedett. 1950–1972 között az Egyesült Államok nyersolajimportja több mint 9-szeresére, a nyugat-európai országoké 17-szeresére, Japáné pedig 193-szorosára nőtt.

A nyugat-európai országok és Japán az ötvenes évek közepétől kezdve nem egyszerűen lényeges vagy teljes függésbe kerültek az energiahordozók importjától, hanem a nekik szükséges energetikai nyersanyagokat olyan országokból kezdték beszerezni, amelyek éppen megszabadultak vagy megszabadulóban voltak a politikai függéstől. Emellett a tőkés világban a második világháború után kialakult erőviszonyok következtében a nyugat-európai országok és Japán nem voltak képesek önállóan beszerezni a nekik szükséges energetikai nyersanyagokat. Ez utóbbiak legfontosabb szállítói az amerikai olajmonopóliumok lettek, amelyek Nyugat-Európa energiaszükségletének nagyobb

részét, Japán esetében pedig a túlnyomó részét fedezik, és amelyek ebben az időszakban szerezték meg uralkodó pozícióikat a közel-keleti, később pedig az afrikai olaj kitermelésében.

Az amerikai olajmonopóliumok, megkaparintva a rendkívül kedvező természeti feltételek között települt közel-keleti olaj kitermelése kapcsán képződött különbözeti járadékot, magas profitokra tettek szert.* A nyugat-európai országok és Japán elégedettek voltak a viszonylag nem magas olaj- és olajtermékárakkal és a hosszú ideig „zavartalan" közel-keleti olajellátással. Az olajtermelő országok koncessziós pénzeket kaptak, amelyek csupán jelentéktelen részét tették ki a külföldi monopoltőke által kisajátított profitnak.

Az Egyesült Államokban a kőolaj- és földgázkitermelés jelentős mértékben ugyanazoknak a leghatalmasabb monopóliumoknak (Exxon, Texaco, Gulf Oil, Standard Oil of California, Mobil Oil) kezében összpontosult, amelyek egyidejűleg külföldön is folytattak és folytatnak széles körű műveleteket. Ezek a vállalatok az angol British Petroleummal és az angol–holland Royal Dutch-Shell-lel együtt a húszas években nemzetközi olajkartellt alakítottak. Ez a kartell a második világháborúig, de még azután is hosszú ideig uralkodott a tőkés világ olajiparában. Az olaj kutatásától és kitermelésétől kezdve a feldolgozásig, a kőolajtermékek szállításáig és értékesítéséig mindennel foglalkozott. A fejlett tőkésországok többségében, az Egyesült Államok kivételével, a kőolajtermékeket elosztó nagy- és kiskereskedelmi hálózat 50–90%-a e kartell alá tartozott. A kőolaj-világkereskedelem, amely a statisztikai kézikönyvekben az olajtermelő országok exportjaként és az olajfelhasználó országok importjaként szerepelt, lényegében csupán a kartellen belüli „üzemközi" műveletek összege volt. 1972-ben a kartell az összes tőkésország kőolaj-kitermeléséből mintegy 50%-kal részesedett, s rajta keresztül értékesítették a fejlődő országok kőolajexportjának 80–90%-át.

Az energiakitermelő ágazatok monopolizálása az Egyesült Államokban károsan hatott az ország saját energiaforrásai kitermelésének ütemére. Miután az Egyesült Államokban a háborút követő első évtizedben nagy volumenű geológiai kutatómunkát végeztek, és a bizonyított

* A hatvanas évek végén a Perzsa-öböl körzetében kitermelt 1 barel kitermelési költsége 0,06–0,1 dollár volt, az Egyesült Államokban 1,73 dollár. Az Egyesült Államok területén folyt olajkutatás közel 37-szer volt költségesebb, mint a Perzsa-öböl övezetében.

üzemanyag-készletekből bizonyos tartalékot felhalmoztak, a vezető amerikai olajtársaságok mind kevésbé kezdtek érdeklődést tanúsítani az olajkutatásba és az olajkitermelésbe fektethető beruházások iránt az Egyesült Államok területén, mivel a külföldi ügyleteikből származó profitjuk óriásira növekedett.

Ha a tőkés energiagazdaság egészét tekintjük, abban világosan megnyilvánult a primer energiahordozók termelési arányának csökkenése és a fejlődő országok bizonyított nyersolajkészleteinek tartós növekedése. 1961–1971 között a fejlett tőkésországokban – az Egyesült Államokban, Kanadában, a nyugat-európai országokban, Japánban – termelt primer energiahordozók részaránya a tőkés világban 72,5%-ról 59,4%-ra csökkent, kőolajtermelésük pedig 43,9%-ról 29,9%-ra. Az említett tízéves időszak alatt a primer energiahordozók termelésének teljes növekedéséből (egyezményes tüzelőanyagban kifejezve 2122 milliárd tonna), a fejlett tőkésországok részesedése csupán 40,9% volt, míg részarányuk az energiafogyasztás növekedésében 85,5%-ot tett ki.*

1938-ban a fejlett tőkésországok és a fejlődő országok aránya a bizonyított kőolajkészleteket tekintve 64,2:35,8 volt, negyed évszázad múltán a készletszerkezet gyökeresen megváltozott és az említett arány 11,4:88,6-ra módosult. Ez a változás szükségszerűen éles ellentmondásokat idézett elő olyan viszonyok között, amikor az imperialista hatalmak és a fiatal független államok közötti kapcsolatok gyökeresen megváltoztak.

Az erőviszonyok megváltozásához sokban hozzájárult az olajexportáló országok 1960-ban megalakított szervezete (OPEC), majd pedig az olajexportáló arab országok szervezete (OAPEC). A hatvanas évek végén a két szervezet már komoly erőt képviselt, s egy sor kérdésben sikerrel szállt szembe a nemzetközi olajkartellel. Az OPEC-országok, kihasználva a világszocializmus pozícióinak erősödését, a nemzeti felszabadító mozgalom általános fellendülését, valamint a tőkés piacokon az energetikai nyersanyagok kínálatot meghaladó keresletének erős emelkedését, a hetvenes évek elején egy sor megállapodást írtak alá az olajtársaságokkal. Ennek alapján jelentősen megnövelték azok nyereségadóit, emelték az olaj úgynevezett tájékoztató árait** és

* Lásd World Energy Supplies, United Nations statisztikai adatai alapján.

** Gyakorlatilag azokról az árakról van szó, amelyeket az olajat exportáló monopóliumok közölnek.

előirányozták azok további emelését azoknak a veszteségeknek kárpótlására, amelyeket az olajtermelő országok a fejlett tőkésországokban zajló inflációtól elszenvedtek.

Az olajtermelő országok és az olajmonopóliumok között kialakult teljesen új erőviszony, amely a monopóliumokat sok esetben az olajtermelő országok kollektív nyomásával szemben meghátrálásra kényszerítette, annak eredményeképpen alakult ki, hogy Algériában, Líbiában, Irakban eredményesen államosították a külföldi olajtársaságokat, sok országban pedig a Szovjetunió támogatásával és segítségével nemzeti olajgazdaságot hoztak létre. Mindez nem csupán gyengítette az imperializmus pozícióit ezekkel az országokkal szemben, hanem arra is ösztönözte az utóbbiakat, hogy radikális intézkedéseket hozzanak a külföldi tőke ellen. Ilyen körülmények között fokozott támadást intéztek a külföldi olajmonopóliumok ellen az olyan konzervatív politikai rendszerű olajtermelő országok is, mint Szaúd-Arábia és Kuvait.

Mindennek következtében a nemzetközi olajkartell elvesztette további lehetőségét arra, hogy tetszőlegesen döntsön a tőkés világ kőolajellátásának egész rendszerével összefüggő kérdésekben, beleértve a koncessziókat, valamint az olajpiaci árak megállapítását is. Teljesen új helyzet állt elő, amikor az olajtermelő országok a megemelt koncessziófizetéseknek és az ezen országokban működő külföldi olajtársaságok nyereségbefizetéseinek formájában a különbözeti járadékból jelentős részt és valamelyes monopoljáradékot is kezdtek kapni.

A két folyamat – egyrészt a fejlett tőkésországok elsődleges energiatermelésének elmaradása a fogyasztástól, másrészt a Nemzetközi Olajkartell „mindenhatóságának" felszámolása – időben egybeesett. Ez energiaválságot idézett elő a tőkés világban. Ez a válság 1973 végén fokozódott, amikor az arab országok az arab–izraeli konfliktus kapcsán különböző intézkedésekre kényszerültek.

Hiba volna azt hinni, hogy a kapitalizmus egyáltalán nem képes megoldani az energiaválsággal felmerült feladatokat. Az Egyesült Államokban például programot hirdettek meg, amely szerint az állami költségvetésből milliárdos összegeket fordítanak új energiaforrások felkutatására, jelentősen bővítik a kőolaj-kitermelő vállalatoknak bérbe adott szövetségi kőolaj- és földgáztermelő területeket, különösen a kontinentális talapzat övezetében; változásokat vezettek be a kőolajimport szabályozásában: a földgázkitermelés növelésének ösztönzésé-

re enyhítették az új lelőhelyekről és kutakból származó földgáz termelői árának szabályozását. Ezen túlmenően korlátozzák az energiafogyasztást.

Ilyen és ehhez hasonló intézkedések segítségével aligha sikerül majd teljesen és az előirányzott határidőkre megoldani az energiaválság gazdasági problémáit, de a helyzet feszültsége egy bizonyos időszakra enyhíthető. Feltételezhető továbbá, hogy a kapitalizmus termelőerőinek fejlődését fékező, alapvető hatás mellett az energiaválság és az általa felvetett problémák megoldása hozzá fog járulni a tőkés gazdaság néhány területén a termelés ösztönzéséhez.

Az olcsó folyékony tüzelőanyagok és általában az olcsó energetikai nyersanyagok időszakának befejeződésével egyidejűleg új ösztönzők jelentkeznek a magas költségekkel kitermelhető energiatartalékok kiaknázására, a szén elgázosításának fejlesztésére, az olajpala kitermelésére stb. Az Egyesült Államok szövetségi programjaiban fontos helyet kapnak a szaporító reaktorok, a nagy teljesítményű magneto-hidrodinamikus generátorok, a kozmikus energiagyűjtők, a termonukleáris fúzióhoz szükséges berendezések kifejlesztése terén folyó kutatások is.

Az energiaválság hatásának gyengítését célzó mindezen erőfeszítések ellenére azonban ma még inkább beigazolódik annak a marxista következtetésnek a helyessége, amely szerint a kapitalizmus fejlődése elkerülhetetlenül számtalan válságon, a gazdaság felbomlásán keresztül halad, ami a legsúlyosabb veszteségeket okozza az egész társadalomnak. Éppen ebben nyilvánul meg a tőkés termelési rendszer társadalomellenes lényege.

Az energiaválság lényegesen kiélezte a kapitalizmus társadalmi ellentmondásait. Általános törvényszerűség a burzsoáziának, kiváltképpen a monopolista burzsoáziának az a törekvése, hogy az energiaválság terheit áthárítsa a dolgozókra. Az élet azt mutatja, hogy az olajáraknak és más energiafajták árának növekedése nem vezet el a „jövedelmek kiegyenlítődéséhez", nem szünteti meg a monopoltőke óriási profitjait. A „világ hatalmasai" a bérmunka kizsákmányolásának fokozásával, a kis- és középburzsoázia jövedelmeinek átszivattyúzásával megőrzik jövedelmeiket. Az energiaválság hatására erősödött az infláció.

A fejlett tőkésországokban a szociális feszültségek fokozódását elősegíti az a tény is, hogy az energiaválság, különösen a közeljövőben,

szűkíti a kapitalizmus manőverezési lehetőségeit a szociálpolitika területén.

A burzsoázia azon kísérleteire, hogy az energiaválság okozta veszteségeitől a dolgozók kizsákmányolásának fokozásával szabaduljon meg, a munkásosztály az osztályharc fokozásával válaszol, amely a legkülönbözőbb formákban fejlődik ki – a sztrájkharctól kezdve a tőkésországok parlamentjeiben a munkásosztály képviselőinek fellépéséig, akik leleplezik a burzsoázia politikáját, a monopoltőke machinációit és demokratikus programot javasolnak a válságból való kijutásra.

Az energiaválság fokozta a tőkésállam és a magán-monopoltőke egyes csoportjai közötti ellentéteket. A tőkésállamnak a monopoltőkével való összenövése során egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a tőkések egész osztályát képviselő állam érdekei nem esnek egybe az egyes monopolista csoportok érdekeivel. Az állam, valamint a monopoltőke eme csoportjai közötti kölcsönhatások és egyben ellentétek például az Egyesült Államokban az utóbbi időben megfigyelhetők az új állami energiapolitikával kapcsolatban, amely a többi között az olajtársaságok megadóztatásának módosítását, tevékenységük ellenőrzésének fokozását tartalmazza.

Az energiaválság tovább élezte az egymással vetélkedő imperialista központok közötti ellentéteket. A nyugat-európai országok és Japán az olajtermelő országokkal való új kapcsolatok kialakításának útjára lépnek, amitől a kőolaj- és gázszállítások stabilizálását remélik. Példa erre Franciaország és Irán között megkötött, tíz évre szóló, csaknem 5 milliárd dolláros megállapodás. Ez a megállapodás az energetikai nyersanyagok szállításának ellentételeként előirányozza, hogy Franciaország elad öt atomerőművet, közreműködik az iráni petrolkémiai ipar fejlesztésében, gázcseppfolyósító üzemeket épít, lelőhelyeket tár fel mind Irán, mind pedig más országok területén. Az olaszországi ENI megállapodást írt alá Tunéziával arról, hogy az észak-afrikai ország területén gázvezetéket rak le az algériai földgáz szállítására. Japán nagyértékű megállapodást kötött Irakkal, amelyben kötelezte magát, hogy pénzügyi és műszaki segítséget nyújt egy sor hatalmas beruházáshoz.

Az Egyesült Államok ezt a tendenciát azzal akarja semlegesíteni, hogy megpróbálja intenzívebbé tenni a Nemzetközi Atomenergia Ügynökségnek, az olajfelhasználó nyugati hatalmak tömörülésének a tevékenységét. A Nemzetközi Atomenergia Ügynökség a fejlődő országok

ellen irányul, és az Egyesült Államok uralkodó szerepét hivatott megőrizni a tőkés világban kialakuló policentrizmus viszonyai között.

Bizonyos értelemben az energiaválság hozzájárul a nyugat-európai integrációs folyamatok fejlődéséhez, a többi között politikai téren is. Az Európai Gazdasági Közösségnek a közel-keleti válság kérdésével foglalkozó dokumentumában, amelyet az 1973 októberi közel-keleti háború fellángolásával összefüggésben adtak ki, meghatározták az EGK álláspontját, amely szemmel láthatóan különbözött az Egyesült Államok akkori álláspontjától. A közös piaci országok síkraszálltak amellett, hogy a közel-keleti konfliktust az ENSZ 242. határozata alapján rendezzék, amely – mint ismeretes – előirányozza az izraeli megszálló csapatok kivonását.

Nyilvánvalóan helytelen volna azonban ebből azt a következtetést levonni, hogy az energiaválsággal összefüggésben az atlanti közösségen belül kudarcot vallottak a centripetális tendenciák. Az ellentétek elmélyülése mellett ma megfigyelhetők fordított arányú tendenciák is, amelyek a jövőben erősödnek, különösen azzal összefüggésben, hogy az Egyesült Államok más tőkésországokkal jobban előrehaladt a teljesen új energiaforrások elsajátítását célzó munkálatokban. Ezeknek a forrásoknak az ipari termelésbe történő beállítása a nyugat-európai országok Egyesült Államoktól való függésének új területévé válhat. Ma még azonban hat az a tendencia, hogy Nyugat-Európa fokozza az Egyesült Államokkal szembeni viszonylagos önállóságát a kőolajimport terén.

3. Az élelmiszerkérdés kiéleződése

Az imperialista és a fejlődő országok közötti kapcsolatokat, a világ egész nem-szocialista részének társadalmi-gazdasági helyzetét az utóbbi években nem csupán a nyersanyag- és energiaválság befolyásolta, hanem a kiéleződött élelmiszer-probléma is, amely kifejeződött az egy főre jutó élelmiszer-termelés és az élelmiszerkészletek csökkentésében, az élelmiszer-kereslet és az élelmiszerárak jelentős emelkedésében, valamint közvetlenül az alultáplált és éhező embertömegek növekedésében is.

1972-ben 49 fejlődő országban (ahol összesen a harmadik világ népességének mintegy 46%-a élt), 1974-ben pedig ezen országcsoport

46 országában (amelyeknek a népességből való részesedése 43% volt) az egy főre jutó élelmiszer-termelés alacsonyabb volt, mint 1961–1965-ben. A fejenkénti átlagos élelmiszer-termelés 1972-ben Észak-Amerikában, Nyugat-Európában is csökkent. 1974-ben (Nyugat-Európa kivételével) a fejlett tőkésországokban ismét csökkent, 1975-ben pedig a csökkenés Nyugat-Európában is bekövetkezett.

A mezőgazdasági termelés csökkenése egyik vagy másik konkrét évben természetesen a kedvezőtlen időjárási feltételek, a többi között a szárazság közvetlen befolyását is tükrözi. A nemszocialista világban azonban az élelmiszer-probléma egész jellegét főként nem az időjárási, hanem a gazdasági feltételek határozzák meg.

A kapitalizmus, miután megteremtette egy eléggé magasan fejlett mezőgazdaság műszaki előfeltételeit és ennek alapján az ősrégi élelmiszerkérdés megoldásában jelentős haladás érhető el, egyúttal gyakorlatilag legyőzhetetlen akadályokat emelt e probléma megoldásának útjába: az élelmiszerek társadalmi termelésének alárendelését a magántulajdonosi nyereségvágynak, a tőke törekvését a dolgozó tömegek jövedelmének, tehát fogyasztásának korlátozására, a mezőgazdasági termelés fejlődésének fékezését a monopóliumok részéről, hogy ezáltal mesterségesen magas árszínvonalat tarthassanak fenn az élelmiszerekre stb. A kapitalizmus óriási gyarmati és függő helyzetben levő, a föld túlnyomó részét átfogó perifériális területein évszázadokon át fékezte minden gazdasági ág fejlődését. Végül a kapitalizmus a rosszul táplált népek élelmiszer-szükségletét külpolitikai céljainak elérésére használja ki, az élelmiszer-kereskedelmet élelmiszer-politikává, az egyik legerősebb fegyverévé változtatva politikai, gazdasági és más érdekeinek érvényesítésére a nemzetközi kapcsolatok szférájában. Nem véletlenül hangsúlyozta Lenin, hogy a burzsoázia harca jellemzően „nem harc az éhínség ellen, hanem harc az éhezők ellen, de főképpen *harc az éhezők segítése ellen*"*.

A XX. században az élelmiszerkérdés négy ízben öltött válságjelleget: az első és a második világháború után, a hatvanas évek közepén és a hetvenes évek elején. A világ élelmiszer-problémái tehát egyre gyakrabban éleződnek ki, emellett egyre több országot fognak át. Korábban ilyen válsághelyzetek rendszerint egyes országokban alakultak ki; most kiterjednek egész kontinensekre és a Föld egyes régióira.

* *Lenin* Összes Művei. 5. köt. 377. old.

Különben súlyosan kiéleződött az élelmiszerkérdés a hetvenes évek elején.

Ez jól látható a világ átmenő gabonakészletei* és a gabona világexportja alakulásának összehasonlításából. A hatvanas évek elején a világ átmenő gabonakészletei (búzából, rozsból, árpából, zabból, kukoricából és cirokból) több mint kétszeresen felülmúlták a gabonaexport összvolumenét. Az 1965/66-os gazdasági évben a gabonakészletek és a gabonaexport aránya 1,3-ra süllyedt, a következő évben pedig a világexport már meghaladta a készletek volumenét. 1972/73-ban az export és a készletek közötti különbség 2,7 millió tonna volt, 1973/74-ben már 53,4 millió tonna. 1973/74-ben, akárcsak a következő, 1974/75 évben is (előzetes becslés szerint) a gabona világexportja 40%-kal múlta felül az átmenő készletek nagyságát.

Az átmenő világkészletek 1970–1975 között összességükben valamennyi gabonafajtában csaknem 60%-kal csökkentek, de különösen komoly mértékű volt a csökkenésük 1971-ben és 1973-ban, azaz akkor, amikor az időjárási viszonyok a világ országainak többségében ötéves időszakot véve nem voltak a legrosszabbak. A gabonakereslet tehát a világpiacon egyáltalán nem csupán egyik vagy másik év balszerencsés időjárási viszonyainak függvényében emelkedik. A gabonakereslet emelkedése nem tükrözi az élelmiszert importáló országok szükségletének tényleges növekedését, minthogy sok fejlődő országban a gabonaszükségletek kielégítését korlátozza a valutatartalékok viszonylag alacsony színvonala.

A megnőtt élelmiszer-kereslet, a világ gabonakészleteinek csökkenése, a tőkésországok gazdasági helyzetének általános kiéleződése az élelmiszerek és a mezőgazdasági rendeltetésű termelési eszközök világpiaci árainak felszökkenését váltotta ki. 1971–1974-ben a gabona világpiaci exportára megemelkedett: a búzánál az áremelkedés majdnem háromszoros volt (éves átlagban számítva), a kukoricánál 2,3-szeres, a rizsnél 4,2-szeres. Ugyanebben az időszakban két-háromszorosára nőtt az árpa és a cirok, a szója és a szójatermékek ára, a többszörösére emelkedett a nyerscukor, a kakaóbab és más termékek ára. Az élelmiszerek világpiaci árának alakulását összevontan a 10. táblázat mutatja.

* A statisztikában a világ átmenő gabonakészletein rendszerint a számbavett országok évközepi gabonatartalékait értik.

10. táblázat Az élelmiszerek világpiaci árának alakulása az utóbbi években

Megnevezés	1972	1973	1974	1961—1972	1972—1973	1973—1974
	(1963 = 100)			(évi átlagos növekedési ütem, százalék)		
Élelmiszer-exportárak összevont indexe	132	191	245	2,3	47,0	28,0
Fejlett országok által exportált élelmiszerek árindexe	135	205	250	2,3	51,0	17,0
Fejlődő országok által exportált élelmiszerek árindexe	127	179	236	2,3	41,0	37,0
Nem-trópusi termékek exportárindexe	132	194	254	4,0*	50,0	31,0
Trópusi termékek exportárindexe	132	174	202	3,4*	32,0	16,0

Forrás: Commodity Review and Outlook 1973—1974. FAO, Róma 1974. 5. old.; Commodity Review and Outlook 1974—1975. FAO, Róma 1975. 5. old.

* 1961—1973-ra vonatkozó adat.

A 10. táblázatból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le a hetvenes évek első felének élelmiszerhelyzetével kapcsolatban. Először: ebben az időszakban az exportárak 1973-ban és 1974-ben szöktek fel a legmagasabbra. Másodszor: az összevont élelmiszer-árindex emelkedése a mezőgazdasági termékeket exportáló fejlett tőkésországok részéről következett be. Harmadszor: a trópusi övezetekben (ahol lényegében a fejlődő országok vannak) termelt élelmiszerek áremelkedése a harmadik világ országainak ellenintézkedés jellegét fejezte ki.

Az élelmiszer-probléma kiéleződését elmélyítette a tőkés világban kirobbant energiaválság. A kőolaj és az ásványi nyersanyagok (illetve a belőlük előállított termékek) árának többszörösre emelkedése meredek áremelkedést idézett elő a műtrágyák, a növényvédő szerek, a mezőgazdaságban felhasznált üzemanyagok és más termelési eszközök világpiacán. 1974 közepére a műtrágyahiány a feltételezett kereslethez viszonyítva 1 millió tonna volt (100%-os tápanyagra átszámítva). Ebben az időszakban, 1971-hez viszonyítva, a műtrágyaárak három-négyszeresükre növekedtek. A fejlett tőkésországok, elősegítve a műtrágya exportárának felsrófolását, korlátozták világpiaci szállításaikat.

Ismeretes, hogy az Egyesült Államokban intézkedéseket tettek a műtrágya- és vegyszerkivitel korlátozására. A nyugat-európai országokban különböző árakat állapítottak meg az exportra és a belső piac-

ra szállított műtrágyákra. Így például a hármas szuperfoszfát ára az exportügyletekben 1971/72 és 1973/74-ben 2,6-szeresére nőtt, a franciaországi belföldi eladásokban 30,7%-kal, a Német Szövetségi Köztársaságban 53,8%-kal, Ausztriában 62,2%-kal.

Az energiaválság, a tőkésországok nemzetközi gazdasági kapcsolatainak ziláltsága nem csupán az élelmiszerárak emelkedéséhez járult hozzá, hanem a fuvarköltségek jelentős megnövekedését is előidézte az importáló országokba irányuló élelmiszer-szállításoknál. 1971/72 és 1973/74-ben a tengeri fuvardíjak az Egyesült Államokból Indiába irányuló búzaszállításoknál csaknem 4,5-szeresükre növekedtek, a Japánban irányuló búzaszállításoknál 4,7-szeresükre, a Nyugat-Európába irányuló szállításoknál több mint 5-szörösükre. Sok fejlődő ország ezzel összefüggésben arra kényszerült, hogy jelentősen csökkentse importját mind az élelmiszerekből, mind pedig a legfontosabb mezőgazdasági rendeltetésű termelési eszközökből.

Az élelmiszer-probléma jelentkezésének szélsőségesen tragikus formája az éhínség. Az 1974 őszén megtartott élelmiszer világkonferencián S. Marei főtitkár a fejlődő országokban az éhező lakosságot legkevesebb 460 millió főre becsülte. Más, láthatóan reálisabb becslések szerint, a hetvenes évek elején ezekben az országokban több mint 1 milliárd ember táplálkozott nem kielégítően. Az egy-egy évben éhenhaltak száma ebben az időszakban 30–40 millióra nőtt.

A táplálkozás színvonalát, mint ismeretes, rendszerint az olyan igen fontos összefoglaló mutatókkal jellemzik, mint az ember által naponta elfogyasztott kalória- és fehérjemennyiség. A 11. táblázat összehasonlítja ezeket a mutatókat a nem-szocialista világ különböző keretei között.

A fejlődő országokban az egy főre jutó napi átlagos kalóriafogyasztás alig haladta meg a 2200 kalóriát; ezzel szemben a fejlett tőkésországokban több volt 3100 kalóriánál. 12 fejlődő országban alacsonyabb volt 2000 kalóriánál, a többi között Felső-Voltában 1710, Haitiban 1730, Indonéziában 1790 kalória volt. A fejlett és a fejlődő országok között a táplálkozási színvonalban meglevő jelentős különbség még nagyobb, ha az állattenyésztési termékekben elfogyasztott kalóriát „növényi" kalóriára számítjuk át.

1971–1974-ben, a FAO legutóbbi adatai szerint, egész sor fejlődő országban még tovább éleződött a lakosság élelmezési helyzete. Csupán Ázsiában 9-ről 11-re emlekedett azoknak az országoknak szá-

11. táblázat A kalória- és fehérjefogyasztás színvonala a nem-szocialista világ különböző körzeteiben *(1969–1971-es, körzetenként átlagolt adatok)*

Korzetek	Egy főre jutó kalóriamennyiség	Egy főre jutó protein (fehérje) mennyiség, g
Fejlett tőkésországok összesen	3090	95,1
ebből Nyugat-Európa	3130	93,7
Észak-Amerika	3320	105,2
Ausztrália és Új-Zéland	3260	108,1
egyéb országok	2550	79,1
Fejlődő országok összesen	2210	56,0
ebből Afrika	2190	58,4
Dél- és Délkelet-Ázsia	2030	50,7
Latin-Amerika	2530	65,0
Közel-Kelet	2500	69,3

Forrás: Assesment of the World Food Situation: Present and Future. United Nations World Food Conference, Róma 1974. 58. old.

ma (ezek együttes népessége 850, illetve 940 millió ember), ahol a kalóriafogyasztás átlagos nemzeti színvonala alacsonyabb volt a szükséges normánál. Egészében véve ebben a régióban a fehérjefogyasztás 4%-kal csökkent.

Az élelmiszer-probléma kiéleződése a hetvenes évek elején nem jelent valami teljesen újat a kapitalizmus történetében. Mindamellett ezeket az éveket több lényeges vonás megkülönbözteti a tőkés világ termelési helyzetében korábban kialakult feszültségektől.

Először: a hetvenes évek válsághelyzete méreteit tekintve példa nélküli. Másodszor: az élelmiszer-probléma akkor éleződött ki, amikor a kapitalizmus a világháborút követő történetének legsúlyosabb gazdasági válságát élte át. Harmadszor: a mostani élelmiszer-probléma nem csupán gabonaproblémát vagy más élelmiszerekkel összefüggő problémát jelent, hanem egyúttal a mezőgazdasági rendeltetésű termelési eszközökkel, kiváltképpen a műtrágyákkal, növényvédő szerekkel és a talajjavító berendezésekkel összefüggő kérdést is. Negyedszer: a világ élelmiszerhelyzetének elemzése, különböző nemzetközi szervezetekben való megtárgyalása azt bizonyítja, hogy az élelmiszerkérdés nem csupán gazdasági, hanem politikai probléma is lett: a mezőgazdasági termelést az imperializmus egyre fokozódó mértékben használja fel stratégiai célokra.

Az élelmiszer-probléma kiéleződésének leglényegesebb okát a fej-

lődő országok mezőgazdaságának végletes elmaradottsága jelenti. Jellemző, hogy éppen abban a 30–35 országban, amelyek az ENSZ és a FAO adatai szerint az utóbbi években a legsúlyosabb helyzetben voltak, és ahol az éhség tömeges méreteket öltött, a mezőgazdaságban – bár a legfontosabb gazdasági ág – gyakorlatilag ugyanúgy gazdálkodnak, mint évtizedekkel ezelőtt.

A felszabadult országok mezőgazdasági termelésének fejletlensége sok szempontból a kolonializmus következményeire, a társadalmi struktúra, a földművelési és földhasználati rendszerek archaikus voltára vezethető vissza. Az anyaországok itt egészen a közelmúltig olyan mezőgazdasági szakosítást honosítottak meg és támogattak, amely főképpen az anyaországoknak volt szükséges és egyáltalán nem a gyarmati országok élelmiszer-ellátásának megoldását célozta. A fejlődő országokban a társadalmi elmaradottság lényegesen fékezi az úgynevezett „zöld forradalom" előrehaladását. Ennek a „forradalomnak" az utóbbi években elszenvedett kudarcait mindenekelőtt a társadalmi-gazdasági okok, a mezőgazdasági szektorban meglevő feudális maradványok eleve meghatározzák. Élelmiszer-termelésük fokozását akadályozza a mezőgazdasági termelés szükségleteit ellátó iparágak gyengesége. Ennek következtében nem csupán az égetően szükséges élelmiszereket kell importálni, hanem a nem kevésbé szükséges mezőgazdasági technikát, műtrágyát, vegyszereket és más termelési eszközöket is, ami még inkább megnehezíti az élelmiszerimport növelését.

De az élelmiszer-nehézségek éleződése a nemszocialista világban nem csupán a fejlődő országok mezőgazdaságának elmaradottságával függ össze. A mezőgazdasági termelés sok fejlett országban elmarad a tömeges élelmiszer-kereslet struktúrájában végbemenő változásoktól. Ezen országok lakosságának az állattenyésztési termékek iránti növekvő kereslete erősen megnövelte a takarmánygabona-kiadásokat. Kiszámították, hogy ugyanakkora mennyiségű állati fehérjéhez, amelyet a lakosság korábban növényi szénhidrátok formájában elfogyasztott, legalább ötszörösére kell növelni a takarmányráfordításokat az állattenyésztésben.

A fejlett tőkésországok többsége azonban nem képes egymaga fedezni takarmánygabona-szükségleteit, ezért importra szorul. 1971–1975-ben ezek az országok mintegy 80%-kal részesedtek a világ takarmánygabona-importjából. A fő importőrök Nyugat-Európa országai és Japán. A gabonatakarmány világkereskedelmének volumene

az utóbbi tíz évben megkétszereződött. Az árak felszökése ellenére a világpiacon nem csökkent a takarmánygabona kereslete. Ugyanakkor a takarmánygabona-termelés elválaszthatatlanul összefügg az élelmiszergabona-termeléssel. A termelésükre rendelkezésre álló földterület és anyagi-műszaki bázis gyakorlatilag egy és ugyanaz. Azt a tényt is figyelembe kell venni, hogy a gabonaimportőr országok között kibontakozó konkurrenciaharcban a fejlődő országok távolról sem mindig képesek ellenállni a fejlett tőkésországoknak.

Kétségtelen, hogy napjainkban az emberiségnek megvannak az ahhoz szükséges eszközei, hogy kiküszöbölje a „gabonaéhséget". A tőkés viszonyok létéből fakadó gazdasági és politikai okok miatt azonban nem képes ezt megvalósítani. Az élelmiszerkérdés továbbra is a tőkés társadalom egyik legégetőbb problémája marad.

4. A nemzetközi monopóliumok térhódítása

Lenin „Az imperializmus, mint a kapitalizmus legfelsőbb foka" című művében elemezte az olyan legnagyobb monopolista szövetségek tevékenységét, mint az AEG és a General Electric, amelyek lényegében nemzetközi monopóliumok voltak. Azt is hangsúlyozta, hogy ezek a legnagyobb monopolista szövetségek egyre közelebb kerültek a világméretű megállapodáshoz, nemzetközi kartellek alakításához.*

A második világháború után a nemzetközi monopóliumok fejlődésében számos új vonás figyelhető meg. „Az elmúlt negyedszázad folyamán a világ tanúja volt annak, hogy a nemzetközi vállalat mily drámai módon vált a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szférájának fontos jelenségévé – hangsúlyozza az ENSZ-szakértők beszámolója. Mérete és földrajzi kiterjedése, tevékenységének sokrétűsége, az egész világra kiterjedő erőforrásokkal való rendelkezése, ezek újratermelése és a saját további céljaira való felhasználása a lendületes fejlődés és fontosság szempontjából vetekszik az országok közötti hagyományos gazdasági kapcsolatokkal.**

Ezek a társaságok stratégiájuk kidolgozásakor az egész tőkés világot tevékenységük egységes területének tekintik. Döntéseket hoznak

* Lásd *Lenin* Összes Művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 346–347. old.

** Multinational Corporations in World Development. United Nations, New York 1973. 1. old.

újabb tőkék beruházásáról vagy a régebbiek repatriálásáról, a technikai újdonságok bevezetéséről vagy befagyasztásáról, a munkások és alkalmazottak ezreinek felvételéről vagy elbocsátásáról. Döntéseikben nem csupán a pillanatnyi, hanem a jövőben várható gazdasági konjunktúrát és politikai légkört is figyelembe veszik a Föld különböző körzeteiben. Ebben az értelemben a nemzetközi társaságok* gyakran rugalmasabbak és operatívabbak a kormányoknál, amelyeknek jogi hatáskörét a nemzeti terület korlátozza.

Tévedés volna azt gondolni, hogy ezek a társaságok abszolúte kozmopoliták, és egyik országhoz sem kötődnek tartósan. Valamely nemzetközi társaság valamennyi külföldi részlegének és fiókvállalatának igazi gazdája – akárhol legyen is ezeknek a telephelye – rendszerint egy teljesen meghatározott imperialista hatalom finánctőkéje. A világpiacokért és profitjainak befektetési területeiért folytatott harcában ezen ország kormányának gazdasági diplomáciai, sőt néha katonai támogatására is támaszkodik.

A nemzetközi társaságok száma gyorsan nő. A második világháborúig aligha volt 200–300-nál több, de a hetvenes évek elejére csupán az Egyesült Államokban és 14 nyugat-európai országban körülbelül 7300-at tartottak nyilván. Külföldi leányvállalataik száma több tízezerre rúg.** Csupán 1961-től 1973-ig bezárólag az amerikai társaságok 8400 új részleget és fiókvállalatot alapítottak külföldön.*** Vezető szerepet azonban az a 100–200 legnagyobb társaság játszik, amelynek háromötöde az Egyesült Államok pénzmágnásainak tulajdonában van (lásd a 12. táblázatot).

E társaságok gazdasági hatalma óriási. Például az International Telephone and Telegraph (ITT) amerikai elektronikai konszernnek a világ több mint 70 országában 200-nál több leányvállalata van; ezek a leányvállalatok és maga az anyavállalat több mint 1000 vállalatot és fiókintézményt ellenőriznek, ahol 1973-ban 438 000 munkást és al-

* Ezt a terminust és rövidítést egyaránt vonatkoztatják a *transznacionális* társaságokra, amelyek egy ország tőkéseinek tulajdonában vagy ellenőrzése alatt vannak, de amelyek nemzetközi tevékenységet folytatnak, illetve a *multinacionális* társaságokra, amelyek több tőkésország tulajdonában és ellenőrzése alatt vannak. (Lásd Polityicseszkaja ekonomija szovremennovo monopolisztyicseszkovo kapitalizma. 2. köt. Moszkva 1975. 93–94. old.)

** Lásd Yearbook of International Organizations. 1970–1971. Brüsszel 1971. 1030. old.

*** Lásd Columbia Journal of World Business. New York 1974. 103. old.

12. táblázat A 100 legnagyobb nemzetközi ipari társaság ágazati és nemzeti hovatartozása

Megnevezés	Nemzetközi társaságok száma	Forgalom (milliárd dollár)	Egy nemzetközi társaság átlagos forgalma (milliárd dollár)
Kőolajipar	18	110,5	6,1
Gépkocsiipar	10	92,5	9,2
Elektrotechnika	10	47,3	4,7
Vegyipar	12	42,7	3,6
Elektronika	7	40,3	5,7
Vaskohászat	9	32,0	3,6
Élelmiszeripar	6	25,4	4,2
Repülőgépgyártás	5	14,6	2,9
Egyéb iparágak	23	67,8	2,9
Összesen	100	473,1	4,7
ebből: Egyesült Államok	56	264,9	4,7
Nyugat-Európa	35	165,6	4,7
Japán	8	41,3	5,2
Ausztrália	1	1,3	1,3

Forrás: Fortune, 1974. május, 1974. augusztus; Multionational Corporations in World Development. New York 1973. 130—134. old. alapján számítva.

kalmazottat foglalkoztattak. Ráadásul ez az óriási magánbirodalom még nem is tartozik a tíz legnagyobb nemzetközi társaság közé, amelyek mindegyikének éves forgalma meghaladja a Föld országai kétharmadának bruttó nemzeti termékét.* E társaságok gazdasági hatalma alapozza meg növekvő politikai szerepüket a tőkés világrendszerben. Sőt mi több, gyakorlatilag rendelkeznek a szuverén hatalom összes sajátos jegyével. Az államhoz hasonlóan, saját pénzügyi szolgáltatási rendszerük van, likvid eszközeikkel gazdasági és pénzügyi műveleteket végeznek, saját magánrendőrséggel rendelkeznek, amelynek feladatkörébe tartozik a „biztonság garantálása", az ipari kémkedés és kémelhárítás. A General Motors „hírszerző szolgálatának" költség-

* A tíz legnagyobb társaság közé tartozik (a zárójelben szereplő adat az 1973. évi forgalmat jelenti milliárd dollárban): General Motors (35,8), Exxon (25,1), Ford Motor (23), Royal Dutch-Schell (18,7), Crhysler (11,8), General Electric (11,6), Texaco (11,4), Mobil Oil (11,4), Unilever (11), International Business Machines (11), Összehasonlításul megjegyezzük, hogy ugyanebben az évben Svájc bruttó nemzeti terméke 39, Törökországé 20, Norvégiáé 19,2 Finnországé 17,2 Görögországé 16 milliárd dollár volt.

vetése például a francia biztonsági szolgálat költségvetésével azonos nagyságú! Némely konszernek saját hajó- és repülőgépparkot tartanak fenn, nem beszélve a minden külső ellenőrzéstől megbízhatóan megvédett távközlési rendszerről.

A hetvenes évek elejére a nemzetközi társaságok a tőkés világgazdaság hatalmas tényezőivé váltak. Már 1971-ben 500 milliárd dollár értékű árucikket és szolgáltatást termeltek, ami az összes nemszocialista ország együttes bruttó társadalmi termékének mintegy az egyötödét tette ki. Csupán az ilyen társaságok külföldi leányvállalatainak termelési volumene túlszárnyalja a tőkés világexportot. Exportjuknak 15–20%-a a nemzetközi társaságon belüli különböző vállalatok közötti áruáramlásokból, azaz olyan nemzetközi áramlásokból tevődik össze, amelyek gyakorlatilag el vannak zárva a piaci anarchia közvetlen befolyásától, és amelyeket a társaságon belüli döntések határoznak meg.

A nemzetközi társaságoknak lehetőségük van arra, hogy a tőkés világgazdaságban döntő befolyást gyakoroljanak a termelőerők településére, az árucikkek és szolgáltatások legfontosabb áramlásainak irányára, a nemzetközi hitelszféra működésére. Ez kétségtelenül olyan hatalmas erő, amely képes meggyorsítani a nemzetgazdasági kereteket régen túlnőtt termelőerők mai fejlődését.

A nemzetközi társaságok azonban tőkés természetükből adódóan eltorzítják a nemzetközi munkamegosztás formáit, nem csupán az egyes nemzetgazdaságok életére hatnak bomlasztóan, hanem az egész tőkés világgazdaság működésére is. A kapitalizmus a termelőerőket csupán abban a mértékben és annyiban fejleszti, amilyen mértékben és amennyiben ez a fejlődés biztosítja a profit növekedését. Ez különösen igaz a nemzetközi társaságokra. A mai polgári kutatók két-három tucat különböző, a magánvállalkozások globalizálására ösztönző indítékot ismernek, de lényegében szinte valamennyit – amint azt Ch. Kindleberger neves amerikai közgazdász elismeri – a még több profit megszerzésére való törekvésre vezetik vissza.*

A mai nemzetközi monopóliumoknak lehetőségük van a helyi hatóságok által megállapított adók, előírások és korlátozások megkerülésére, mivel tevékenységük egyidejűleg több ország jogi hatáskörében folyik. Ennek révén a társaságok képesek kihasználni a jogi, adó-,

* Lásd Economic Development and Cultural Change. 13. köt. New York 1965. 135. old.

valuta-, vám- és egyéb rendszerek között meglevő nemzeti különbségeket. Így például abban az esetben, ha valamely ország állami szervei a konjunktúra „túlfűtöttségének" csökkentésére törekedve felemelik az ország központi bankjának leszámítolási kamatlábát, azaz a hitelt megdrágítják, a nemzetközi társaságok ezt az akadályt úgynevezett transzferárak, azaz az anyavállalat és a külföldi leányvállalatok közötti gazdasági ügyletekben alkalmazott számított árak segítségével kerülik meg. Az a fiókvállalat, amelynek a telephelye abban az országban van, ahol a leszámítolási kamatlábat felemelik, termékeit az adott társaság keretében működő (az alacsonyabb leszámítolási kamatlábat alkalmazó országban települt) más rokonvállalatoknak a piaci áraknál kétszer-háromszor magasabb árakon „eladva", munka nélkül jut hozzá a neki szükséges pénzügyi forrásokhoz, megkerülve a saját telephelye országának bankrendszerét. Ugyanilyen ellenőrizhetetlen módon sértik meg a nemzetközi társaságok a nemzeti kormányok által bevezetett valutakorlátozásokat is.

Ez a rendszer lehetővé teszi számukra, hogy kibújjanak az adófizetés alól is. Ebből a célból a társaság igazgatóságát az egyik kedvezményes adórendszerű országban alapítják meg – Svájcban vagy Luxemburgban, Liechtensteinben vagy a Bahama-szigeteken. A magas adózású országokban települt leányvállalatokat viszont mesterséges módon arra kényszerítik, hogy viseljék az anyavállalat fantasztikusan magas „licenciavásárlási" vagy „szolgáltatásvásárlási" költségeit. Emiatt a leányvállalatok profitja a „költségek" súlyos terhe alatt látszólag a minimálisra csökken, és szinte a csőd szélére jutnak. Ennek következtében mentesülnek a tényleges profitjuk után fizetendő adók alól. Ez a manőver egyúttal lehetővé teszi a külföldi társaságok leányvállalatai politikájának repatriálására vonatkozó helyi tilalmak kijátszását is.

A nemzetközi vállalatok meggazdagodnak a fejlődő országok gazdasági elmaradottságán és nyomorán. Ezek az országok, a pénzügyi forrásokban égető szükséget szenvedve, sok esetben kedvezményes rendszert alakítanak ki a külföldi beruházások számára. A külföldi tőke beáramlása kezdetben valóban megnöveli itt a beruházásokat, bővíti a termelési kapacitásokat, megnöveli a munkaerő-keresletet, a beruházási és a fogyasztási cikkek keresletét – egyszóval elősegíti a gazdasági növekedést. Idővel azonban a befektetett tőke kezd profitot hozni, amelynek egy részét a társaságok a világ más még jövedelmezőbb kör-

zeteiben fektetik be. Az új tőkék beáramlásának és a pénzügyi források – profit vagy kamat formájában való – kiáramlásának egyenlege fokozatosan negatív lesz. Elérkezik az a pillanat, amikortól a külföldi társaság rendszeresen az ország nemzeti jövedelmének egyre nagyobb részét szivattyúzza ki. Az ENSZ-szakértők számításai szerint 1965–1970 között az ázsiai, afrikai és latin-amerikai fejlődő országok gazdaságába 8130 millió dollár értékű közvetlen külföldi beruházás áramlott be, a korábban beruházott tőkék után pedig 26 976 millió dollár profitot vittek ki, azaz a beruházások értékének 3,3-szeresét* Ráadásul itt csupán a hivatalos adatokat vették figyelembe, a valóságos helyzet még ennél is rosszabb.

A nemzetközi társaságok ellentétes hatást gyakorolnak leányvállalataik telephelye országainak és saját országuknak a fizetési mérlegére, a foglalkoztatottságára, a gazdaság ágazati szerkezetének fejlődésére stb. Mindez még fokozottabb bomlasztó hatást visz a nemzetgazdasági mechanizmusok működésébe, és meghiúsítja a helyi hatóságoknak a piaci spontaneitás megfékezésére irányuló erőfeszítéseit.

A nemzetközi társaságok, amelyek számos ország jobboldali köreiben nagy befolyással és széles körű kapcsolatokkal rendelkeznek, gyakran beavatkoznak ezen országok belügyeibe, a hatalomért folyó pártharcokba, államcsínyeket sugalmaznak. Botrányos hírnevet vívtak ki maguknak beavatkozásaikkal az amerikai vállalatok: ilyen volt például az amerikai olajtársaságok beavatkozása Irán belügyeibe, amely 1953-ban M. Moszadik haladó kormányának megdöntésére vezetett, az ITT konszern bűnrészessége az 1973-as chilei gazdasági szabotázs és államcsíny megszervezésében, ugyanennek a társaságnak és más nemzetközi társaságoknak az a próbálkozása, hogy nyomást gyakoroljanak a portugáliai vezetésre 1975 nyarán, amikor az ország a belpolitikai válság időszakát élte át, és más hasonló tények. Az ENSZ-szakértők által 1974-ben készített különleges beszámoló, amely a multinacionális társaságoknak a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt befolyásával foglalkozott, „félreérthetetlenül elítéli a multinacionális vállalatok felforgató politikai beavatkozását. Ez a beavatkozás azt célozza, hogy kiprovokálják azon országok kormányának megdöntését, amelyben a vállalatot alapították, és ezt a kormányt egy másikkal váltsák fel, vagy

* Lásd Multinational Corporations in World Development. United Nations, New York 1973. 192–193. old.

olyan belső és külső helyzetet teremtsenek, amely kedvez az ilyen próbálkozásoknak."*

A multinacionális társaságok kezében a likvid eszközök óriási tömege összpontosul, amely már 1971 végén kétszeresen túlszárnyalta a tőkésországok és a nemzetközi valutáris szervezetek együttes valutatartalékait. A bizonytalan valutáris helyzetben arra törekednek, hogy kellő időben megszabaduljanak a „zuhanó" valutáktól azok stabilabb vagy még inkább emelkedő árfolyamú valutára való átváltásával. E „védekező" műveleteken túlmenően kifejezetten spekulációs célból óriási tömegű tőkéket dobnak át egyik országból a másikba, és haszonra tesznek szert az adott valuta fel- vagy leértékelése révén. A „forró pénzek" elburjánzása megrendíti a nemzetközi valutarendszert. Ehhez és az inflációs folyamat továbbfejlődéséhez nem kevéssel „járulnak hozzá" ezek a társaságok. Ezt nem csupán az általuk monopolizált termelési ágak árucikkei árainak felsrófolásával segítik elő, hanem azzal is, hogy egyik vagy másik országot „forró pénzzel" árasztják el. A multinacionális vállalkozások fejlődése hozzájárul az infláció országról országra való átterjedéséhez, és ezt a folyamatot gyakorlatilag ellenőrizhetetlenné teszi. A fejlődő országok nyersanyag- és energiatermelő ágazataiban tevékenykedő nemzetközi monopóliumok rablópolitikája mélyreható szerkezeti aránytalanságokat idéz elő a tőkés világgazdaságban.

Az egyes monopóliumok tulajdona által egyesített és egy szűk finánctőkés csoport érdekében egy központból irányított óriási nemzetközi gazdasági komplexumok már régen túlnőtték azoknak a szabályozási lehetőségeknek a szűk korlátait, amelyekkel az állammonopolista kapitalizmus nemzeti szervei rendelkeznek. A multinacionális társaságok jelentős manőverezési szabadságuk révén tevékenységükkel objektíve aláássák az egyes államok nemzeti szuverenitását és gyengítik a társadalmi újratermelés nemzeti állammonopolista szabályozásának hatékonyságát. Ez is, az is megingatja a gazdasági élet stabilitását, kedvező talajt teremt az éles válsághelyzetek kialakulására, és nem csupán az egyes országok keretében, hanem az egész tőkés világgazdaság szintjén is gyengíti a tőkés rendszert. A nemzetközi monopóliumok növekvő gazdasági hatalma – hangsúlyozta az SZKP Központi Bi-

* Vlijanyije mnogonacionalnih korporacij na proceszsz razvityija i mezsdunarodnije otnosenyija. OON, New York 1974. 14. old.

zottságának a XXV. kongresszushoz intézett beszámolója – még kíméletlenebbé tette a konkurrenciaharcot.

A multinacionális monopóliumok nemzetközi méretekben gyorsítják meg a termelés további társadalmasodását, és ily módon meggyorsítják az elavult tőkés termelési viszonyok szocialista termelési viszonyokkal való forradalmi felváltása anyagi előfeltételeinek érlelődését. „A népek egyre világosabban látják, mennyire természetellenes az a helyzet, hogy termelési komplexumok – amelyek olykor nem is csupán egy országot látnak el – egy maroknyi milliomos és milliárdos magántulajdonában maradnak. A tőkés termelési viszonyoknak szocialista termelési viszonyokkal történő felváltása egyre sürgetőbb szükségszerűség."*

A mai tőkés világgazdaság ellentmondásai a nemzetközi monopóliumok tevékenységén túlmenően a tőkés gazdasági integrációval is összefüggnek. A továbbiakban erről lesz szó.

5. A tőkés regionális integráció és ellentmondásai

A kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése a tőkés rendszer általános válságának korszakában hívta életre a regionális gazdasági integrációt, amely elválaszthatatlanul összefügg az állammonopolista kapitalizmus meghatározott fejlődési formáival.**

A nemzetközi gazdasági integráció tendenciája objektív tényezőket fejez ki, amelyek végső soron a termelőerők jelenlegi fejlettségi színvonalával, az egész világon előrehaladó tudományos-technikai forradalommal függnek össze. A tőkés világban azonban az integrációs folyamat mozgatóereje mindenekelőtt a monopóliumok extraprofitra, uralmuk fokozására, a gazdasági növekedés ütemének gyorsítására való törekvése, a tagországok burzsoáziája politikai egységének gazdasági alapon való erősítése a szocialista világközösségnek és a harmadik világ nemzeti felszabadító harcának sikereivel, az egyes tőkésországok munkásmozgalmával szemben; a monopóliumok törekvése a szilárdabb pozíciók kivívására abban a harcban, amelyet az imperialis-

* A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása, Moszkva 1969. 118. old.

** Lásd Polityicseszkaja ekonomija szovremennovo monopolisztyicseszkovo kapitalizma. 2. köt. 135–136. old.

ták egymással folytatnak a felvevő piacok és a befolyási övezetek újrafelosztásáért. Az Európai Gazdasági Közösség (az EGK vagy más néven a Közös Piac, amelyen belül a nemszocialista világban a legmesszebbre haladt előre az integrációs folyamat) létrehozásának és fejlesztésének egyik legfontosabb tényezője az Atlanti-óceán mindkét partján működő meghatározott köröknek az a törekvése volt és marad, hogy az objektíve szükségessé vált integrációs folyamatokat a nyugat-európai katonapolitikai blokk megszilárdítására használják fel.

A tőkés integráció kialakulása – mélyen ellentmondásos folyamat. A tőkés gazdaság magánvállalkozásokra épülő jellegéből adódóan ez a folyamat a nemzeti piacok összenövésével, a külgazdasági kapcsolatok állami ellenőrzésének és szabályozásának gyengülésével, az áruk, tőkék, szolgáltatások és a munkaerő nemzetközi áramlásának úgynevezett liberalizálásával kezdődik. Ezt az első lépést (jóllehet távolról sem teljesen) Nyugat-Európa összes integrációs szervezetében megtették. Az EGK-tagországok megszüntették az iparcikkimport korlátozásait, biztosították a mezőgazdasági cikkek és a munkaerő szabad áramlását, visszavonták az egyes szolgáltatások nyújtására vonatkozó korlátozásokat a közösség egész területén, és enyhítették azokat a korlátokat, amelyek korábban a kölcsöntőke nemzetközi áramlását akadályozták. Az egymás közötti kereskedelemben felállított vámsorompók felszámolását, valamint az ipari és mezőgazdasági cikkeknek a külső világtól egységes vámsorompóval elhatárolt közös piaca (a „vámunió") megteremtését 1968-ban fejezték be.

Ennek következtében a spontán piaci mechanizmus ereje megnőtt, a külgazdasági folyamatok állami szabályozására szolgáló nemzeti eszközök jelentősége pedig gyengült. Ily módon a tőkés nemzetközi (adott esetben regionális) gazdasági mechanizmus szabályozása nem erősödött; ellenkezőleg: gyengült. Természetesen azok a kísérletek, hogy a termelés növekvő nemzetközi társadalmasodása és a társadalmi újratermelés szabályozása nemzeti állami kereteinek korlátozottsága közötti ellentmondást a szabályozás gyengítésével tüntessék el, semmiképpen nem vezethettek eredményre.

A külgazdasági folyamatok „liberalizálása" nyilvánosan megköveteli, hogy egyidejűleg a régión belül létrehozzák a piaci erők korrigálásának és a gazdasági folyamatok céltudatos szabályozásának nemzetek közötti vagy nemzetek fölötti mechanizmusát. Ez azt jelenti, hogy például a nemzeti hitelpolitika át kell, hogy adja a helyét a közös, nem-

zetek fölötti hitelpolitikának, a nemzeti adórendszereket az egész régió számára egységes nemzetek fölötti adórendszerrel kell felváltani stb.

A meglevő nemzeti gazdaságszabályozási mechanizmusok gyengítése és új, nemzetek fölötti mechanizmusok megteremtése azonban bonyolultságukat tekintve nem azonos feladatok. Az első bizonyos értelemben a múlthoz való visszatérést jelenti, amikor a kormányok még nem ellenőrizték szigorúan a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat; a második – az ismeretlen jövő felé való haladás. Az első, bár korlátozza a nemzeti szuverenitást, mégsem fosztja meg a nemzeti hatóságokat alapvető gazdaságbefolyásolási eszközeiktől: a hitel-, a költségvetési és adópolitikától, az árak és bérek szabályozásától stb. A második viszont megköveteli, hogy ezeket az igen fontos ösztönző eszközöket nemzetek fölötti intézményeknek adják át.

A nemzetek fölötti mechanizmus megteremtését célzó program kidolgozása a Közös Piacon belül nagy nehézségekbe ütközött. Csupán 1971 márciusában hagyták jóvá a „gazdasági és valutáris unió" szakaszonkénti létrehozásának programját, amely 1971–1980-ra egy sor kölcsönösen összefüggő intézkedést irányzott elő: a nemzeti valutaárfolyamok egymáshoz viszonyított ingadozási tartományának szűkítését; a nemzeti adórendszerek szoros összehangolását; a nemzetközi tőkepiac további „liberalizálását"; a tagállamok politikájának összehangolását a nemzetközi valutaproblémák terén; a nemzeti rövid távú gazdaságpolitikák hatékony egyeztetését, a többi között a tagállamok költségvetési politikájának koordinálását stb.

Sok gazdasági és valutáris unió megteremtését célzó intézkedés megvalósítása nagymértékben függ az egész tőkés világgazdaság állapotától. Ily módon a nemzeti valutaárfolyamok ingadozási határainak szűkítése avagy a tagállamok hitelpolitikájának egységesítése csupán a tőkés világrendszer valutáris stabilitása, mérsékelt ütemű infláció és a válság jellegű visszaesések hiánya esetén lehetséges. A valóságban viszont akkor, amikor a gazdasági és valutáris unió programját végre kidolgozták, a tőkés világgazdaság válságba jutott.

A gyakorlat azt is megmutatta, hogy a tőkésországok egymástól való fokozódó függése mellett a szűk regionális tömörülés keretei között létrejött gazdasági viszonyok egyes oldalainak integrálása vagy nem hatékony, vagy teljesen lehetetlen. Ebből ered az az objektív tendencia, hogy a regionális integrációk méreteit új országok bekapcsolódása révén kiszélesítsék. Minél több ország vesz azonban részt az integ-

rációban a maga sajátosságaival és érdekeivel, annál szélesebb az imperializmuson belüli ellentmondások sávja, annál nehezebb egységes álláspontra jutniuk és mindannyiuk számára elfogadható döntéseket kidolgozniuk. Ez teljesen nyilvánvalóvá vált a Közös Piacban azután, hogy 1973 januárjában Anglia, Dánia és Írország is belépett. Ezt követően gyakrabban alakultak ki válsághelyzetek az EGK-ban, a kompromisszumok elérése pedig hosszadalmas és kimerítő folyamat lett.

Mindezen körülmények folytán a gazdasági és valutáris unió programját nem tudják megvalósítani. A belső ellentmondások, kiváltképpen a Franciaország és a Német Szövetségi Köztársaság között számos kérdésben kialakult konfrontáció, a tőkés világgazdaság negatív jelenségei, végül a Közös Piac valamennyi országában zajló ciklikus válság oda vezetett, hogy 1974 közepére a gazdasági és valutáris unió kiépítése gyakorlatilag megakadt, egyes területeken pedig (a valutaárfolyamok kisebb ingadozása, az infláció elleni közös harc stb. kérdésében) még a korábban elért pontokról is visszavonulnak.

Ebben a helyzetben a külgazdasági folyamatok nemzeti szabályozási mechanizmusai már valamelyes mértékben meggyengültek, de egy egységes nemzetközi szabályozó mechanizmus még nem jött létre (és hogy egyáltalán létre fog-e jönni, az is bizonytalan). A gazdasági és valutáris unió mechanizmusa veszélyes módon eltorzult. Ebben a mechanizmusban a piaci erők a nemzetek fölötti vagy nemzetek közötti állami gazdaságszabályozási rendszer formájában nem kapták meg a szükséges ellensúlyt.

Ilyen körülmények között fokozódik a piaci spontaneitás: a fizetési mérlegek egyensúlya bizonytalanabbá, az infláció országról országra terjedése erőteljesebbé válik, a gazdasági visszaesés gyorsan és könnyen túllépi a nemzeti határokat. Emellett a tagállamoknak nehezebb betartaniuk a vámunió szabályait, amelyek előírják, hogy nem akadályozhatják a határaikon keresztül haladó áruk szabad áramlását. 1974 májusában Olaszország, kísérletet téve fizetésimérleg-hiánya katasztrofális növekedésének megállítására, különleges korlátozásokat léptetett életbe mintegy 400 ipari és mezőgazdasági árucikk importjára. Ez lényegében azt jelentette, hogy Olaszország a vámunióban való részvételét részben megszüntette. Olaszország után Dánia hozott hasonló intézkedéseket. Bár 1975 márciusában az említett országok hatálytalanították rendkívüli intézkedéseiket, pusztán az intézkedések bevezetésének a ténye elvi jelentőségű.

A piac spontán, pusztító erőinek egyensúlyozására a Közös Piacnak nyilván két útja van: vagy erőlteti a gazdasági és valutáris unió kiépítését, azaz sürgősen megszilárdítja az államközi vagy államok fölötti szabályozó mechanizmust, vagy pedig megerősíti a külgazdasági szabályozás nemzeti mechanizmusait, azaz, ha részlegesen is, de visszaállítja a vámunió kiépítésének kezdete előtt létező rendszert, leépítve a már létrehozott integrációs mechanizmuselemek egy részét. Ez a dilemma annál élesebbé válik, minél tovább húzódik a stagnálás és bizonytalanság állapota.

Abban a válságállapotban azonban, amelyben az egész tőkés világgazdaság van, aligha várható a Közös Piacon belüli helyzet megjavulása és lényeges előrehaladás az integrációs mechanizmus fejlesztésében. És minél tovább tart ez a pangás, annál erőteljesebben fognak hatni a Közös Piacon belüli centrifugális erők, annál mélyebbre hatolhat az EGK befejezetlen épülete fokozatos összeomlásának folyamata.

A regionális integrációs folyamat nem ad lehetőséget a mai kapitalizmusnak arra, hogy ismét lélegzethez jusson, nem szabadítja meg belső fogyatékosságaitól és ellentmondásaitól.

A valutáris rendszer válsága

A tőkés világgazdasági rendszer fokozódó ingatagsága a valutáris szférában is tükröződik. A hatvanas évek vége óta súlyos válságba jutott a kapitalizmus valutáris rendszere. Szétzilálódott a nemzetközi elszámolások mechanizmusa, amely a gazdasági kapcsolatok kiszolgálására hivatott a tőkés világban.

A valutáris válság napjainkban az infláció soha nem tapasztalt lendülete, az energetikai és nyersanyag-problémák kiéleződése, a gazdasági struktúrák aránytalanságainak fokozódása közepette bontakozik ki, amikor a nemzetközi gazdasági kapcsolatok szférájában növekednek az imperializmuson belüli ellentmondások. Ezek a folyamatok kölcsönösen összefüggnek a valutáris-pénzügyi kapcsolatokkal. Egyrészt kiélezik a valutáris válságot, másrészt pedig fokozódnak annak befolyása alatt. A súlyos gazdasági válságot, amely a tőkés világot 1974–1975-ben hatalmába kerítette, kiélezte „a valutáris-pénzügyi mechanizmus ziláltsága, a tőkés valutákkal szemben megingott bizalom"* – hangsúlyozta előadói beszédében Koszigin az SZKP XXV. kongresszusán. A valutáris-pénzügyi megrázkódtatások világos és jellegzetes kifejeződései annak, hogy az állammonopolista kapitalizmus képtelen kiküszöbölni a burzsoá társadalmi rend alapvető fogyatékosságait.

A valutáris válságok gyújtópontként összpontosítják magukban napjaink kapitalizmusának gazdasági, politikai, társadalmi és katonai-stratégiai ellentmondásait. A kapitalizmus valutáris rendszerének jelenlegi válsága és annak átszervezésével kapcsolatos tervek körül folyó harc a tőkésországok politikai és üzleti körei figyelmének középpontjában áll.

* Az SZKP XXV. kongresszusa 127. old.

1. A válság okai és kiterjedése

A válság fő megnyilvánulása a háború után kialakult nemzetközi valutáris rendszer (az úgynevezett Bretton Woods-i rendszer) megrendülése. Két fő elve – az amerikai dollár elismerése a rendszer alapjaként és a fix valutaparitások betartása – nem állta ki a megpróbáltatásokat.

A valutáris rendszer a kapitalizmus nemzetközi gazdasági kapcsolatai fejlődésének eredménye, e kapcsolatok szerkezetének tükröződése az adott fejlődési szakaszban. A tőkés világgazdasági struktúra változásával ez a rendszer elavul. A valutáris rendszer válsága azt fejezi ki, hogy ez a rendszer nem felel meg a tőkés világgazdaság megváltozott szerkezetének és az imperialista táboron belüli erőviszonyoknak.

A jelenlegi valutáris válság előfeltételei a háború utáni időszak folyamán fokozatosan alakultak ki. Az aranydeviza-rendszer meghatározott ideig lényegében megfelelt a nemzetközi csere szükségleteinek. A valutáris-pénzügyi szférában ismételten felmerült nehézségek, a többi között az egyes valuták válságai, le- és felértékelései folyamatos korrekció jellegűek voltak, és a tőkésországok együttes erőfeszítésével megoldódtak. Ezeket a válságokat a nemzetközi valutáris rendszer alapjainak fenntartását lehetővé tevő intézkedésekkel nagyjából sikerült elfojtani. A hatvanas évek közepétől azonban a valutáris pénzügyi kapcsolatok szférájában fellépő nehézségek állandósultak. Kialakult a fejlett tőkésországok tartós megoszlása hitelező és adós országokra, a tartalékvalutát forgalomba hozó országok (az Egyesült Államok és Anglia) fizetésimérleg-hiányai pedig krónikussá és jelentős méretűekké váltak. A valuta- és aranypiacokon állandóan lázas tevékenység folyik. Ennek a folyamatnak a csúcspontja az amerikai dollár válsága és leértékelése, a dollár arannyal való kapcsolatának megszakadása volt.

A Bretton Woods-i rendszer képtelennek bizonyult a mai nemzetközi munkamegosztás kiszolgálására. A különböző országok termelő- és finánctőkéjének összefonódása együtt jár a nemzetközi fizetési forgalom kiszélesedésével, az új nemzetközi hitelformák fejlődésével és volumenének állandó növekedésével. A nemzetközi elszámolások államközi szabályozásának kialakult rendszere nem volt képes biztosítani a stabilitást a mai gazdaság szülte lavinaszerű tőkeáramlás mellett.

A Bretton Woods-i rendszer másik feltételét, a fix paritásokat és árfolyamokat ugyancsak elsöpörte a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági fejlődése, a magántőkék átáramlása egyik országból a másikba, elsöpörték az egyes országok ama törekvései, hogy egyoldalú akciókkal megakadályozzák valutáris helyzetük romlását.

A kapitalizmus valutáris válságának fejlődését jelentős mértékben meghatározza a nemzetközi elszámolások állammonopolista szabályozása és a piaci anarchia közötti ellentmondás. A tőkésállamok különféle intézkedésekkel próbálják felszámolni a valutaválságot. A valutáris kapcsolatok azonban a piaci erők behatására újra és újra kikerülnek a szabályozhatóság köréből. A valutaárfolyamok és fizetési mérlegek állammonopolista szabályozásával szemben áll a magántőkék ellenőrizhetetlen mozgása, amelyek egyik országból a másikba vándorolnak abból a célból, hogy a monopóliumok a bankkamatlábak közötti különbségnek és az egyik vagy másik valuta várható fel- vagy leértékelésének kihasználásával profitra tegyenek szert. A jelenlegi valutaválság alapvető oka az, hogy az állammonopolista szabályozás nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt képtelen megbirkózni a magánmonopolista piac anarchiájával.

A kapitalizmus egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése oda vezetett, hogy az Egyesült Államok és ennek megfelelően az amerikai dollár is elvesztette a világgazdaságban és a nemzetközi valutáris rendszerben elfoglalt uralkodó pozícióit, és a nyugat-európai országok, valamint Japán (illetve valutáik) személyében komoly vetélytársakra talált. Az amerikai árucikkek csökkenő versenyképessége és az óriási külföldi katonai kiadások következtében az Egyesült Államok fizetési mérlege tartósan deficitessé vált, ami végső soron a tőkésországok valutatartalékainak és valutapiacainak dollárral való túltelítettségét eredményezte. Amíg az ötvenes években a tőkés rendszer nemzetközi likviditásának (nemzetközi monetáris tartalékainak) a növekedése összesen 12 milliárd dollár volt, a hatvanas években pedig mintegy 20 milliárd dollár, ez a növekedés csupán 1970–1975-ben 135 milliárd dollárra rúgott. A likviditás növekedése főként amerikai dollár felhalmozásának formájában valósult meg, az aranytartalékok viszont ebben az időszakban egyáltalán nem növekedtek. Minél magasabb volt azonban a dollárral való telítettség, annál inkább hanyatlott a dollárba vetett bizalom. A dollár aranytól való elszakítása és kétszeres le-

értékelése (1971-ben és 1973-ban) még jobban aláásta a dollárnak azt a képességét, hogy betöltse a világvaluta funkcióját.

A hetvenes évek eleje óta a tőkés világban átélt valutáris megrázkódtatások rendkívül élesek, és hatalmas méreteket öltenek. Az a tény, hogy a válságba belesodródott az összes fontos tőkés valuta, beleértve az amerikai dollárt is, indokolja, hogy a válságot az egész tőkés valutáris rendszer válságának tekintsük.

A válsággal összefüggésben végbement változások strukturális jellegűek, és a tőkés valutáris rendszer komoly átalakulásának a kezdetét jelzik. Ez az átalakulás már megkezdődött, és az imperialista országok közötti ellentétek erős kiéleződése mellett megy végbe. 1973–1975-ben több intézkedést hoztak, amelyek kirajzolták a kapitalizmus jövőbeli valutáris rendszerének körvonalait. Egy sor döntés az arany „demonetizálására", azaz pénzfunkcióitól való megfosztására irányult. Ide tartozik az aranyparitásokról való lemondás, a központi bankoknak adott engedély aranytartalékaik piaci ár alapján való átértékelésére, az amerikai aranytartalékok egy részének piaci áron való kiárusítása. Ezek az intézkedések az aranyat több, a szokásos árukra jellemző vonással ruházzák fel. Az a központi bankoknak adott engedély azonban, hogy az arannyal piaci árakon műveleteket folytassanak és joguk legyen azt a nemzetközi kölcsönök zálogaként felhasználni, lehetővé tette a központi aranytartalékok befagyasztásának feloldását és az arany mint fontos nemzetközi fizetési eszköz szerepének megszilárdítását.

Szabályokat dolgoztak ki továbbá a valutapiacokon való „beavatkozásra", és lépéseket tettek a nemzetközi pénzpiacok ellenőrzésének koordinálására. Ennek eredményeként gyakorlatilag olyan új struktúra alakult ki, amelynek jellemző vonása a legfontosabb valuták ellenőrzött „lebegtetése" és az aranyparitásokról való lemondás volt, aminek következtében a legfontosabb valuták értéke a többi fontos valuta értékéhez képest kilengéseket mutat.

Mindezeket a változtatásokat hivatalosan elismerték a tőkés valutáris rendszer reformtervezetének kidolgozására hivatott szerv, a Nemzetközi Valuta Alap (IMF) Ideiglenes Bizottságának határozataiban az 1976 januárjában Kingstonban megtartott ülésen. Ezek a határozatok a többi között előirányozzák a hivatalos aranyár érvénytelenítését, a Nemzetközi Valuta Alap aranytartalékainak kiárusítását és az arany egy részének visszatérítését a szervezet tagországainak. Törvé-

nyesítették a szabadon „lebegő" valutaárfolyamok mechanizmusát is. Az Ideiglenes Bizottság fenti ajánlásainak ratifikálása után megfelelő módosításokat kell eszközölni a Nemzetközi Valuta Alap működési szabályzatában.

A „lebegő" valutaárfolyamok a valutaszférába való állammonopolista beavatkozásnak a – fix paritások rendszeréhez képest – rugalmasabb módszereire való áttérést jelzik. A nyugati közgazdászok között a „lebegő" árfolyamoknak sok hívük van, akik úgy vélik, hogy ezek az árfolyamok több szempontból előnyösebbek. Olyan állásfoglalások is elhangzanak, hogy a szabadon lebegő árfolyamok megoldhatnák a tőkésországok fizetési mérlegei kiegyensúlyozatlanságának gondját, és más súlyos valutaproblémákat is, és hogy a „lebegő" árfolyamok bevezetése a nemzetközi valutáris rendszer reformjának fontos részét alkotja.

Ezek a remények azonban nem teljesültek. A súlyos valutáris zavarokat nem küszöbölték ki, és azok a valutatartalékokban bekövetkezett ugrásszerű változások helyett csupán a valutaárfolyamok erős ingadozásának formáját öltötték. Emellett egy kormány sem engedélyezhette valutájának teljesen szabad „lebegését": a központi bankok állandóan erőfeszítéseket tettek a rendkívül éles árfolyamingadozások megakadályozására.

Az infláció magas színvonala gyakorlatilag lehetetlenné teszi a stabil paritások és árfolyamok fenntartását, minthogy ezek stabilitása attól függ, hogy a valutaműveletek résztvevői szilárdan hisznek-e abban, hogy a meghatározott árfolyamarányok viszonylag hosszú időszakon át fennmaradnak. Az infláció azonban a valutapiacokon is a bizonytalanság légkörét teremti meg.

Az a tény, hogy az arany elvesztette az általános egyenértékes szerepét, hogy fokozatosan kiszorult a kapitalizmus valutáris rendszeréből, és papírpénzzel helyettesítették, nem véletlen vagy ideiglenes jelenség, hanem meghatározott objektív alapjai vannak. Ennek ellenére az arany világpénzfunkciójának korlátozása súlyos bizonytalansági elemet visz bele a tőkés valutáris rendszerbe, és megnehezíti a valutaválságból való kilábalást.

A valutáris szférában világosan megfigyelhető az a Lenin által feltárt két alapvető tendencia, amely a kapitalizmus rendszerében meghatározza a nemzetközi kapcsolatokat: a tőkés világgazdaság nemzetközivé válásának és az államilag elkülönült imperializmusok harcá-

nak a tendenciája.* Az előbbiből következnek azok a próbálkozások, hogy a valutáris kérdéseket nemzetközi, átfogó méretekben oldják meg, az utóbbiból pedig a valutáris tömörülések kialakulása és a „valutáris nacionalizmus" erősödése, azaz az a törekvés, hogy az egyes országok valutájukat más országok rovására, a „kollektív" érdekek figyelmen kívül hagyásával védjék meg. Más szóval, a valutáris szférában állandó harc folyik a centripetális és a centrifugális erők között. Az előbbiek objektív alapját a tőkés világrendszerben érvényesülő állammonopolista tendenciák jelentik, az utóbbiakét pedig a tőkésországok egyenlőtlen gazdasági és politikai fejlődése.

Az imperialista országok közötti versengés fő központjainak gazdasági és politikai erőviszonyaiban végbement változások kifejeződtek abban, hogy az Egyesült Államok részesedése a tőkés világ arany- és valutatartalékaiban az 1949. évi 50,7%-ról 1975-ben 7,3%-ra esett vissza. Ezzel szemben a Közös Piac országainak arany- és valutatartalékai ma csaknem 4,5-szeresen múlják felül az Egyesült Államok tartalékait, pedig 1948-ban az amerikai tartalékok egyötödét sem érték el. Japán arany- és valutatartalékai csaknem elérték az Egyesült Államok színvonalát. A kapitalizmus fő központjai közötti valutáris erőviszonyok megváltozásával összefüggésben a valutáris szféra az imperializmuson belül erősödő versengés küzdőterévé vált. A tőkés hatalmak gazdaságában és politikájában erősödik az a tendencia, hogy az „Amerika-centrizmust", amely a legkórosabb formákban a valutáris kapcsolatokban jelentkezett, fokozatosan „policentrizmussal" váltsák fel, tehát hogy elutasítsák a dollár hegemóniáján alapuló nemzetközi valutáris kapcsolatok sémáját. Ennek következtében a valutáris kapcsolatok az Egyesült Államok–Közös Piac–Japán háromszögön belüli imperialista vetélkedés egyre fontosabb területévé válnak. E három központ körül alakulnak ki a valutáris tömörülések, és a kapitalizmus valutáris rendszerének jövőjét jelentős mértékben a közöttük folyó harc kimenetele fogja meghatározni.

A valutaválság lökést adott az Egyesült Államok és a közöspiaci országok közötti ellentétek kiéleződéséhez. Megmutatta, hogy a nyugat-európai valuták alárendelt helyzete többé nem felel meg a reális erőviszonyoknak. A dollár privilegizált helyzete lényeges előnyöket nyújtott az Egyesült Államoknak a konkurrenciaharcban, lehetővé tet-

* Lásd *Lenin* Összes Művei. 27. köt. Kossuth Könyvkiadó 1971. 91. old.

te számára a tőkeexport finanszírozását és más külföldi kiadásainak a saját nemzeti valutájával való fedezését. A dollár tömeges beözönlése Nyugat-Európába kedvezőtlenül befolyásolta a pénzforgalmat, hozzájárult az infláció kifejlődéséhez. A dollár gyengesége veszélyezteti a nemzetközi valutáris rendszer normális működését, ami a nyugat-európai vállalkozók elégedetlenségét váltja ki. A nyugat-európai országok és elsősorban a közös piaci országok, kiváltképpen Franciaország ezért abban érdekeltek, hogy korlátozzák a dollárnak a tőkés valutarendszerben elfoglalt vezető szerepét.

Az Egyesült Államok és a Közös Piac közötti gazdasági kapcsolatoknak van még egy területe, ahol amerikaellenes tendenciák jelentkeznek: ez a tengerentúli tőkeinvázió Nyugat-Európába. Az amerikai társaságok az Egyesült Államokból történő tőkekivitelen és a profit újraberuházásán kívül az eurodollár-piacon kölcsönökhöz, a valutaárfolyamok különbségein alapuló spekulációkhoz folyamodnak. Nyugat-Európa vezető köreiben természetesen erősödik a valutáik védelmét célzó közös akciókra való hajlandóság. A köztük levő nézeteltérések azonban eddig megakadályozták őket abban, hogy érdemi döntésekre jussanak.

A valutáris ellentétek sorában különleges helyük van a tőkés világ két vezető gazdasági hatalma – az Egyesült Államok és Japán – közötti kapcsolatoknak. Japán erősen kötődik az amerikai piachoz: összes exportjából 30%-kal részesedik az Egyesült Államok. Likvid tartalékainak szerkezete Japánt rendkívül erős függésben tartja az amerikai dollártól, mivel a Japán arany- és dollártartalékai közötti arány jelentősen rosszabb, mint más vezető hatalmak esetében. Amíg Japán az arany- és valutatartalékok teljes értékét tekintve a Német Szövetségi Köztársaság, az Egyesült Államok és Szaúd-Arábia után a negyedik helyre került a tőkés világban, aranytartalékait tekintve a nyolcadik helyen áll a fejlett tőkésországok között. 1974 végére Japán 13,5 milliárd dollár értékű arany- és valutatartalékából 11,6 milliárd volt a dollár részesedése.

Az 1971-ben a dollár megmentésére tett rendkívüli amerikai intézkedéseket az egész világon mindenekelőtt a Japánhoz intézett nyílt kihívásnak tekintették. „Senki számára nem titok, sem Tokióban, sem pedig Washingtonban, hogy a Nixon által augusztus 15-én meghirdetett védelmi intézkedések mindenekelőtt Japán ellen irányultak, bár

formálisan az összes országra kiterjednek"* – ismerte el a *US News and World Report*. Japán ily módon „a fiatalabb partnerből" erős vetélytárssá vált, mégpedig az Egyesült Államok állítása szerint „olyan vetélytárssá, amely tisztességtelen fegyvert alkalmaz" – a jen aláértékelt árfolyamát. Az Egyesült Államok a jen felértékelése révén a két ország „versenyképességének kiegyenlítésére" kezdett törekedni. Az Egyesült Államok erős nyomására 1971 decemberében Japán a több mint húsz éve változatlan árfolyamú jen 16,9%-os felértékelésére kényszerült. Ilyen jelentős paritásváltoztatást egyetlen más nyugati ország valutája sem szenvedett el.

Az Egyesült Államok és legfontosabb európai és ázsiai partnerei közötti valutáris-pénzügyi ellentétek kritikus kiéleződése arra készteti az amerikai uralkodó köröket, hogy új kapcsolatformákat keressenek az egymással versengő szövetségesek között. A kapitalizmus valutáris rendszerében azonban a hetvenes évek első felében számos új nehézség merült fel.

2. *A kőolaj és a valutáris probléma: a válság új szakasza*

A valutaválság ma szorosan összefonódott az energiaválsággal, amely gyökeres változásokat idézett elő a nemzetközi valutáris helyzet több alapvető tényezőjének fejlődésében. A nemzetközi fizetések kiegyensúlyozatlanságának problémája még tovább éleződött és bonyolódott, ami lehetetlenné tette, hogy a megjelölt időre és irányban végrehajtsák a nemzetközi tőkés valutarendszer reformját. A kőolajexportból származó valutabevételek növekedése és a kis számú olajtermelő országban, elsősorban az arab országokban való összpontosulásuk szülte az „olajpénz" felhasználásának újabb problémáját. A kőolajexportból származó jövedelmek növekedése az említett országok arany- és valutatartalékainak jelentős növekedését eredményezte. A Nemzetközi Valuta Alap adatai szerint 1974-ben az olajtermelő országok tartalékai legalább 25 milliárd dollárral nőttek, és az év végére meghaladták a 40 milliárd dollárt, illetve a világtartalékok 19%-át, míg 1973 végén csupán 6%-ot tettek ki. 1975-ben ez a folyamat, ha nem is oly intenzíven, de tovább folytatódott (lásd a 13. táblázatot).

* US. News and World Report, 1971. augusztus 30. 36. old.

13. táblázat A tőkésországok részaránya az arany- és valutatartalékokból *(százalékban)*

Megnevezés	1970	1971	1972	1973	1974	1975
Iparilag fejlett országok	71,2	72,2	66,9	63,3	55,0	54,4
ebből: Egyesült Államok	15,7	10,1	8,3	7,3	7,4	7,3
NSZK	14,7	14,3	15,0	18,2	14,9	17,7
Franciaország	5,4	6,3	6,3	4,7	4,1	4,4
Svájc	5,6	5,3	4,7	4,1	4,1	3,7
Japán	5,2	11,8	11,6	6,7	6,2	6,4
Olajtermelő fejlődő országok	3,2	4,0	4,4	5,9	18,6	22,6
ebből: Irán	0,2	0,5	0,6	0,7	3,8	4,3
Szaud-Arábia	0,7	1,1	1,6	2,1	6,6	9,0
Venezuela	0,1	1,2	1,1	1,3	3,0	3,7
Nigéria	0,2	0,3	0,2	0,3	2,6	2,9
Nem-olajtermelő fejlődő országok	16,3	13,6	15,3	17,5	16,6	14,1

Forrás: International Financial Statistics, 1976. március.

A polgári sajtó célzatosan az arab országokat vádolja azzal, hogy az olajárak emelésével és a valutaspekulációkban való részvételükkel a tőkés valutáris rendszer ingatagságát idézik elő. Azért vádaskodnak, hogy elleplezzék a valutaválság valódi okait, és hogy a közvéleményt a fejlődő országok ellen hangolják. Ezzel elködösítik a tőkés valutarendszer valóban kiélezett nehézségeit.

A jövőbeli valutáris rendszer szempontjából nagy jelentősége van az arab tőkék elhelyezésének. Ezeket a tőkéket eddig a nyugat-európai és amerikai pénzpiacokra és tőkepiacokra helyezték át, ahol a valuták válságaitól, leértékeléseitől, az inflációtól veszteségeket szenvedtek. Az Európai Gazdasági Közösség Bizottságának 1974. évi becslései szerint az olajtermelő országok külföldön – főként a nyugat-európai országokban és az Egyesült Államokban – mintegy 70 milliárd dollárt ruháztak be.

Az OPEC-tagországok intézkedéseket tesznek a gazdaságuk fejlesztési szükségleteire fordított olajbevételek arányának növelésére, és fokozzák erőfeszítéseiket saját tőkepiacuk és regionális pénzügyi és hitelintézményeik kialakítására. Ezeknek a központoknak a megteremtése idővel csökkenteni fogja az olajtermelő országok közvetítőktől való függését a nemzetközi pénzügyi központokban. Az olajexportból szár-

mazó valutabevételek egy részét a gyengén fejlett országoknak nyújtandó segítség finanszírozására fogják fordítani, amelyek csak nehezen jutnak kölcsönhöz a nemzetközi tőkepiacokon. Ebből a célból különleges pénzügyi és hitelintézményeket létesítenek, és más segítségnyújtási programokat is megvalósítanak az ázsiai, afrikai és latin-amerikai országok fejlesztésére.

Az olajtermelő országok érdeklődnek az iparilag fejlett országokba történő közvetlen beruházások iránt. Tőkéik befektetésének legnyereségesebb és legveszélytelenebb területeit keresik, hangsúlyozottan igénylik, hogy nyújtsanak lehetőségeket számukra a termelőszférába való beruházásokra és arra, hogy tőkéiket szabadon elhelyezzék az iparilag fejlett országokban.

Ezek a szándékok kettős fogadtatásra találnak a fejlett tőkésországban. Egyrészt érdekeltséget mutatnak az olajexportáló országokból származó tőkék bevonásában. Arra számítanak, hogy ily módon finanszírozhatják veszélyesen nagyra nőtt fizetésimérleg-hiányaikat.* Másrészt a nyugati uralkodó köröket megrémíti az a perspektíva, hogy a harmadik világból származó tőkék esetleg tömegesen behatolnának gazdaságukba. A deficitek fedezéséhez szükséges eszközök kiválasztására azonban a Nyugatnak rendkívül korlátozott lehetőségei vannak, és ma minden eszközzel igyekeznek bevonni a „petrodollárokat". A tőkésországok lépéseket tesznek mind az OPEC-országokkal való kétoldalú kapcsolatok létesítésére, mind pedig az olajexportáló országok tőkéinek átcsoportosításához szükséges különböző nemzetközi alapok megteremtése érdekében. Az olajdeficitek finanszírozására szintén széleskörűen felhasználják a nemzetközi tőkepiacokat. A tőkésországok között fellángol a konkurrenciaharc az olajexportáló országok tőkéinek felhasználásáért.

A kialakult válságos helyzet a tőkésállamokat arra ösztönzi, hogy a kiutat a nemzetközi együttműködésben keressék, ami mindig igen nehéz és fájdalmas folyamat volt. Az új nemzetközi finanszírozási csatornák megszervezése az olajtőkék „visszaáramoltatását" a saját ellenőrzése alá helyezni akaró Egyesült Államok és az erre a célra a Nemzetközi Valutaalapot felhasználni akaró nyugat-európai országok közötti éles harcban folyik. Az Egyesült Államok az olajfogyasztó ország-

* 1974-ben az OECD-tagországok folyó műveletekkel kapcsolatos fizetésimérleg-deficitje mintegy 33 milliárd dollárt tett ki az 1973. évi 2,5 milliárd dolláros aktívummal szemben.

gok „szolidaritására" helyezi a hangsúlyt, más szóval az olajtermelő országok elleni blokk megteremtésére. Nyugat-Európában, sőt az Egyesült Államokban is – különösen azután, hogy H. Kissinger célzott rá, hogy nem zárja ki katonai erő alkalmazásának lehetőségét sem a Perzsa-öböl körzetében – egyre inkább bírálják Washingtonnak az olajtermelő országokkal való konfrontáció fokozására irányuló politikáját. Az Egyesült Államok és partnerei között súlyos nézeteltérések feszülnek azzal kapcsolatban is, milyen úton-módon lehetne bevonni az olajtermelő országok felhalmozódó valutáit a Nyugat gazdasági és pénzügyi nehézségeinek leküzdésébe.

Az óriási tömegű olajtőke beáramlásának perspektívája nyugtalanságot vált ki az iparilag fejlett országok monopolista köreiben. „Nem ruházhatják be Európában az összes várható 500 milliárd dollárt, ha nem vagyunk hajlandók arra, hogy gyarmatosítsanak bennünket"* – jelentette ki a *Times*nak adott interjújában a „Banque de Paris et des Pays Bas, S. A." francia bank elnöke.

A nyugati országok tanulmányozzák egy óriási beruházási részvénytársaság alakításának lehetőségét, amelynek közvetítésével az olajtermelő országok hatalmas összegeket fektethetnének be az amerikai és nyugat-európai kereskedelmi és iparvállalatokba anélkül, hogy az egyes vállalatok az arab országok közvetlen ellenőrzése alá kerülnének. A nyugati hatalmaknak az a szándéka azonban, hogy az olajjövedelmeket a saját ellenőrzésük alá vonják, az olajtermelő országok ellenállásába ütközik.

Nem csupán a fejlett tőkésországok, hanem a harmadik világ sok állama is szemben találta magát az olajdeficitek finanszírozásának gondjával. Az olajimportáló fejlődő országok fizetésimérleg-hiánya 1974-ben mintegy 22 milliárd dollárra rúgott. Ezeknek az országoknak tehát külföldi segítséget kell nyújtani „olajállandóságuk" kiegyenlítésére. Ugyanakkor a fejlett tőkésországok kormányai, amelyek nyugtalankodnak a saját energiagazdaságukban kialakult helyzet miatt, nagyon nem szívesen egyeznek bele abba, hogy újabb pénzeszközöket fordítsanak a fejlődő országok megsegítésére. Sőt mi több, a harmadik világ országainak megosztására, a viszály szítására törekednek közöttük, hogy megnehezítsék a teljes gazdasági és politikai függetlenségért vívott harcukat.

* The Times, 1974. november 14.

A valutaválság kiéleződése megrendíti a tőkésországok pénzforgalmát, fokozza a társadalmi ellentéteket. Az árfolyamok ingatagsága a valutaválság körülményei között óriási likvid eszközök időszakos beáramlását idézi elő az éppen legerősebb valutával rendelkező országokba, ami erősen megnöveli ezen országok pénztömegét, felgyorsítva ezzel az inflációt. Az államkincstárak és a központi bankok nem képesek megküzdeni ezzel az „importált inflációval", minthogy a szabad eszközeiket az egyik országból a másikba áthelyező nemzetközi monopóliumok pénzügyi forrásai többszörösen felülmúlják a tőkésországok összes központi bankjának valutatartalékait. A pénzromlás viszont alássa a tőkés valutákba vetett bizalmat, ösztönzi a pénzaktívumok reálértékekbe való átmenekülését, árukereslet-növekedést váltva ki. Ezek a folyamatok hozzájárulnak az infláció további elmélyüléséhez. A valutáris válság az energiaválsággal, az inflációval és más kiélezett problémákkal társulva megrendíti a tőkés világgazdaság tartópilléreit.

A kapitalizmus képtelen megoldani korunk égető problémáit

Az emberiség, belépve a XX. század utolsó negyedébe, a szocializmus pozícióinak további erősödését, nemzetközi tekintélyének növekedését tapasztalja. A szocializmus eszméinek befolyása egyre erősebbé válik, ahogyan lelepleződik a tőkés rendszer képtelensége arra, hogy megoldja azokat a legsúlyosabb problémákat, amelyek ma az emberiség előtt állnak, azokat a problémákat, amelyektől az emberiség jövője függ. Napjainkban, amikor a tőkés világban erősödik a gazdasági ingatagság, és kiéleződnek a társadalmi-politikai ellentétek, a kapitalizmus csődje ezen a létfontosságú területen különös erővel nyilvánul meg.

„A szocializmus vonzóereje még tovább nőtt a tőkésországokban pusztító válság következtében"* – mondotta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán.

1. A kapitalizmus gúzsba köti a termelőerőket

Marx és Engels a „Kommunista Kiáltvány"-ban, rámutatva a termelőerőkben bekövetkezett forradalmi átalakulásra, ezt írták: „A polgári termelési és érintkezési viszonyok, a polgári tulajdonviszonyok, a modern polgári társadalom, amely oly hatalmas termelési és érintkezési eszközöket varázsolt elő, ahhoz a boszorkánymesterhez hasonlít, aki nem ura többé az általa felidézett földalatti hatalmaknak."**

Annak a korszaknak a termelőerői, amelyre ezek a szavak vonatkoztak, a XVIII. század végén és a XIX. század első felében lezajló

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 35. old.

** *Marx–Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 446. old.

ipari forradalom során alakultak ki. Legfejlettebb formáikat az élenjáró országok egyes iparágainak gépesített termelésében, a vasutakban és gőzhajókban, a kémia eredményeinek ipari és mezőgazdasági alkalmazásában stb. érték el. Az ágazatok és országok túlnyomó részében azonban még mindig a kézi munka uralkodott, az alkalmazott gépek kezdetlegesek és kis teljesítményűek voltak – ha egyáltalán voltak.

Bár a tudomány és a technika az ezt követő évtizedekben nagyot haladt előre, fejlődését egyre inkább gúzsba kötötte a kapitalizmus hatása. Lenin 1913-ban a „Civilizált barbárság" című cikkében írta: „Bárhová tekintünk – lépten-nyomon olyan feladatokkal találkozunk, amelyeket az emberiség feltétlenül képes *azonnal* megoldani. Ennek a kapitalizmus állja útját. Igen bonyolult technikai problémákat oldott meg – és a technikai eredmények gyakorlati megvalósítását megakadályozta a lakosság millióinak szegénysége és tudatlansága, egy maroknyi milliomos ostoba zsugorisága folytán.

A civilizáció, a szabadság és a gazdagság a kapitalizmusban arra a gazdag emberre emlékeztet, aki teletömi a bendőjét, elevenen elrothad, s nem engedi élni azt, ami fiatal."*

Megjegyezzük, hogy e cikk közvetlen indítékául az Anglia és Franciaország között a La Manche-csatorna alatt javasolt alagút építési tervének kudarca szolgált. Technikailag a terv már akkor megvalósítható volt, de az „óvatos" katonák és a tőkések, akiknek önző érdekeit a tervezet veszélyeztette, azt ismét elvetették. Azóta több mint hatvan év telt el: az emberiség óriási tapasztalatot szerzett a nagyméretű föld alatti közlekedési építkezésekben, de az alagút terve ma sem jutott előbbre! Bár a hetvenes években az alagút nyomvonalán már kiemelték az első néhány köbméter földet, de az építkezést leállították, és bizonytalan időre elhalasztották. Kiderült, hogy az az Anglia, amely évente mintegy 3,5 milliárd font sterlinget költ katonai célokra, túlságosan szegény ahhoz, hogy a saját költséghányadának finanszírozását vállalja, amely hányad kilenc év alatt kevesebb mint 500 millió font sterlinget tenne ki!

A La Manche-csatorna alatti alagút építése ma már viszonylag egyszerű feladat az emberiség előtt álló óriási feladatokhoz és azokhoz a hallatlan lehetőségekhez képest, amelyeket e feladatok megoldására a

* *Lenin* Összes Művei. 24. köt. Kossuth Könyvkiadó 1970. 18. old.

tudományos-technikai forradalom kínál. Az atomenergia és a géntechnika, a világűr és a világóceán meghódításának korszakában azonban a megváltozott dimenziók a kapitalizmus által teremtett veszélyekké is váltak az egész emberiség számára.

A kommunista és munkáspártok 1969. évi nemzetközi tanácskozásán Brezsnyev ezt mondta: „Ha azokra a példátlan lehetőségekre gondolunk, amelyeket a tudomány és a technika mai fejlődése feltár, különösen világossá válik, hogy az imperializmus képtelen megszabadítani a társadalmat a nyomortól és a nélkülözéstől, nem tudja megszüntetni a munkanélküliséget, biztosítani a dolgozók és a kistulajdonosok megélhetését úgy, hogy ne kelljen rettegniük a holnaptól . . .

A monopóliumok a termelés, a tudomány és a technika megnövekedett lehetőségeit önző céljaik érdekében használják fel, hogy fokozzák a tömegek kizsákmányolását, erősítsék az erőszak-apparátust, a katonai agresszió és kalandok gépezetét."*

Az imperializmus katonai gépezete ma az embernek mint biológiai lénynek a létét fenyegeti. Az emberek egészségét és életét fenyegető szörnyű és még távolról sem ismert következményekkel járhat a természeti erőforrások ellenőrzés nélküli és tervszerűtlen felhasználása, ami jóvátehetetlen változásokat idéz elő a természeti környezetben.

Ezekkel a csapásokkal szemben, amelyek csupán a tudományos-technikai forradalom korszakában merültek fel, az éhínség problémája olyan régi, mint maga a világ. Az éhezés és az éhhalál minden korban sok millió ember osztályrésze volt bolygónkon. Napjainkban azonban az emberiségnek megvan az elvi lehetősége arra, hogy a tudományos-technikai vívmányok mezőgazdaságban való meghonosítása és más intézkedések révén megszüntesse az éhezést. Az a tény, hogy az éhezés számos ország súlyos gondja, mutatja, hogy ebben a csapásban a fő vétkes a tőkés társadalmi rendszer.

A kapitalizmus számára a munkanélküliség problémája sem új, de napjainkban új módon vetődik fel. A szocializmus, amely felszámolta ezt a bajt, a gyakorlatban mutatta meg, hogy a munkanélküliség mélyen társadalmi jellegű (nem pedig biológiai természetű, amint azt a malthusiánusok állítják). A munkanélküliség a kapitalizmus számára ma nem csupán igen súlyos társadalmi-gazdasági, hanem erkölcsi-po-

* A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása, Moszkva 1969. 119. old.

litikai kérdés is. A dolgozó tömegek munkanélküliséggel szembeni „türelmetlensége" sokkal fokozottabbá vált. De az is egyre nyilvánvalóbb, hogy a kapitalizmusban nem lehet kiküszöbölni a munkanélküliséget; 1973–1975-ben a teljesen munkanélküliek száma a fejlett tőkésországokban még a hivatalos adatok szerint is megkétszereződött, és meghaladta a 15 millió főt. Az emberek szociális, lelki és szellemi elégedetlensége a tőkés életformával szemben a tudományos-technikai forradalommal összefüggésben erősödik, és ez is aláássa a kapitalizmus pilléreit.

Mind újabb és újabb tények bizonyítják, hogy korunk tudományos-technikai forradalma és a tőkés rendszer végső soron ugyanúgy összeegyeztethetetlen, mint ahogyan az ipari forradalom is összeegyeztethetetlennek bizonyult a feudalizmussal. Ez a forradalom teljességgel csak a szocialista társadalomban bontakozhat ki, és tárhatja fel gyümölcsöző társadalmi lehetőségeit.

A tudomány közvetlen termelőerővé válása a társadalmi fejlődés meghatározott szakaszának objektív törvényszerűsége. A kapitalizmusban azonban a tudomány idegen és ellenséges erőknek van alárendelve – a tőke profithajszájának, a monopóliumok kizsákmányoló tevékenységének. A tudomány tőkének való alárendelése nem új, de ma egyre tűrhetetlenebbé és veszélyesebbé válik. Emellett a kapitalizmus akadályokat állít a tudományos-technikai forradalom kibontakozása elé, lényegesen korlátozza az ebben a forradalomban a haladásra és az emberek életének megjavítására kínálkozó lehetőségeket. Ezek az ellentmondások a kapitalizmus keretében nem oldhatók meg.

Több mint két évszázaddal ezelőtt Jean-Jacques Rousseau könyvet írt a tudományoknak az erkölcsökre gyakorolt hatásáról, amelyben megpróbálta bebizonyítani, hogy a tudománynak, a kultúrának és a művészetnek nemcsak, hogy semmi haszna nincsen, de tönkre is teszi az embert. Ezzel összefüggésben éles kritikának vetette alá kora civilizációját, amely a feudális és burzsoá vonásokat egyesítette magában. A nagy gondolkodó – elvont, a történelmi szemléletet nélkülöző és ezért hibás kérdésfelvetése ellenére is – éleslátásával rávilágított arra, milyen elfajult vonásokat ölt a tudomány és a kultúra fejlődése egy olyan társadalomban, ahol az egyik ember kizsákmányolja és elnyomja a másikat. Azóta sokan elgondolkodtak azon, milyen társadalmi következményekkel jár a polgári társadalomban a tudomány fejlődése. Már a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után, 1922-ben V. I. Vernadsz-

kij, előre látva a tudomány útját a következő évtizedekben, ezt írta: „A nem is oly távoli jövőben az ember birtokába veszi az atomenergiát, azt az erőforrást, amely lehetővé teszi számára, hogy életét tetszés szerint építse fel. Ez megtörténhet a legközelebbi években, de megtörténhet 100 év múltán is. Az azonban bizonyos, hogy ennek be kell következnie. Képes lesz-e az ember élni ezzel az energiával, jóra fordítani és nem pedig önnön megsemmisítésére felhasználni? Megérett-e már arra, hogy felhasználja azt az energiát, amelyet a tudomány elkerülhetetlenül a kezébe ad? A tudósok nem hunyhatnak szemet tudományos tevékenységük, a tudományos haladás lehetséges következményei fölött. Felelőseknek kell érezniük magukat felfedezéseik következményeiért. Munkájukat az egész emberiség legjobb megszervezésével kell összekapcsolniuk."*

A tudós itt a legsúlyosabb kérdéseket veti fel, amelyeknek jelentősége teljes mértékben csupán a második világháború után tárult fel. E kérdések megoldásának kulcsát – jogosan – a társadalmi rendszer világméretű átalakításában látja.

Nem csupán az atomenergia birtokba vétele, hanem az utóbbi évtizedek felfedezéseinek, találmányainak és technikai vívmányainak egész rendszere is gyorsan növekvő ipari és tudományos-technikai potenciált hozott létre. E potenciál további növekedése azonban ellentétben áll a kapitalizmus termelési viszonyainak alapjaival, gazdasági ingatagságával, spontán és egyenlőtlen fejlődésével. A tudományos-technikai haladással szorosan összefüggő tényezők – a gazdasági rendszer méreteinek kiterjedése és bonyolulttá válása, legfontosabb láncszemei központi irányításának szükségessége – objektíve kiváltják az állam funkcióinak és szerepének kibővítését. A burzsoá állam azonban, amelyben napjainkban megtestesül a monopoltőke politikai uralma, ezt az ellentétet a tőkés társadalmi rendszerek fenntartása és megszilárdítása alapján próbálja feloldani. Az utóbbi évtized tapasztalatai különösen világosan mutatják, hogy ezek a próbálkozások végső soron kudarcra vannak ítélve. Ráadásul a tőkésállam egy sor funkciójának továbbfejlesztése komoly veszélyekkel fenyegeti az emberiséget.

A legkomolyabb veszély: a militarizmus erősödése, a tudományos-technikai vívmányok katonai célokra való felhasználása. Ha a mili-

* Voproszi Filoszofii, 1974. 6. sz. 5. old.

tarizmus napjainkban válságban van, ha a kormányoknak és a hadiipari komplexumoknak egyre nehezebb a népekre ráerőszakolniuk a fegyverkezési hajszát, akkor ez döntő mértékben a szocialista világrendszer befolyásával, a Szovjetunió és a többi szocialista ország békepolitikájával és a nemzetközi feszültség enyhítésére irányuló politikájával magyarázható. Amíg azonban az imperializmus fennáll – mutatott rá Lenin –, addig nem lehet szó a militarizmusnak és a háborúk kirobbanása veszélyének teljes kiküszöböléséről. A militarizmussal folytatott harc távlatait végső soron a világforradalmi folyamat fejlődése határozza meg. Csupán a szocializmus képes véglegesen megszabadítani az emberiséget ettől a bajtól.

A közvetlen háborús veszélyen kívül a militarizmus a legfontosabb akadály azoknak az egyetemes, globális problémáknak a megoldása felé való bármely előrehaladás útján is, amelyek az utóbbi évtizedben vetődtek fel az emberiség előtt. Ilyen problémák az energia-, nyersanyag- és élelmiszerforrások elégtelensége, a környezet rosszabbodása, a felszabadult országok elmaradottságának leküzdése.

Az utóbbi időben az imperialista országokban, különösen az Egyesült Államokban fokozódott a militaristáknak, az enyhülés ellenzőinek a tevékenysége. Erre indítékul szolgált az amerikai politika csődje Indokínában, a NATO meggyengülése a portugáliai, görögországi, törökországi és ciprusi eseményekkel összefüggésben. Az Egyesült Államok kormánya a katonai költségvetés példa nélkül álló növelését kéri a Kongresszustól. A reakciós körök a helsinki értekezlet záróokmánya szellemének eltorzítására és háborúellenes jelentőségének lebecsülésére törekednek. Ilyen körülmények között különösen fontosak a Szovjetuniónak és a többi szocialista országnak a fegyverkezési hajsza megfékezésére és a leszerelés terén teendő reális lépések előkészítésére irányuló új erőfeszítése. A Szovjetunió új, fontos kezdeményezést tett, amikor javasolta, hogy kössenek szerződést az atomfegyver-kísérletek teljes és általános megtiltásáról.

A kapitalizmus akadállyá vált a világgazdaság fejlődésének útján, zavarja az egész emberiség gazdasági problémáinak megoldását. A világpiac a tőkés termelési módnak egyidejűleg volt előfeltétele és eredménye. A kapitalizmus fejlődésének monopolista szakaszában a nemzetek gazdasági közeledésének és a gazdasági élet internacionalizálódásának tendenciája újabb hatalmas lendületet kapott. Az emberiség további haladása a nemzetközi gazdasági, tudományos-technikai,

kulturális együttműködés új, hatékony formáit igényli. A kapitalizmus azonban nem képes kifejleszteni ezeket a formákat.

A tőkés gazdaság spontán módon szülte azt az intézményt, amely a gazdasági élet nemzetközivé válását tükrözi magánmonopolista szinten. Ezt az intézményt a mai nemzetközi társaságok jelentik.

Ma már a polgári közgazdászok is felhívják a figyelmet a nemzetközi társaságok negatív oldalaira, rámutatnak azok expanziójának veszélyes gazdasági és politikai következményeire. Egy amerikai könyv szerzőinek megállapítása szerint „a társaságok kivándorlása Amerika gazdasági és társadalmi betegségének kórtünete"*.

Ez a jelenség és következményei arra emlékeztetnek, hogy a múlt század végén és századunk elején az Angliából kiáramló nagy tőkekivitel volt az egyik fő oka annak, hogy gazdaságában kibontakoztak a rothadási elemek, és Anglia elmaradt a többi imperialista országtól. Az Egyesült Államok olyan éles társadalmi-gazdasági problémái, mint a tömeges munkanélküliség, a városok és vasutak rekonstrukciójának égető szükségessége, az energiamérleg kiegyensúlyozása és ésszerű struktúrájának kialakítása, továbbra is megoldatlanok, ugyanakkor az amerikai monopóliumok külföldön tíz- és tízmilliárd dollárt ruháznak be. A nemzetközi monopóliumok fokozzák a tőkés világgazdaság ingatagságát.

A nemzetközi társaságok fejlődésében jelentkezik az a tendencia, amelyik olyan erős benyomást gyakorolt a II. Internacionálé ideológusaira, hogy ellentétektől mentes „ultraimperializmusról" kezdtek beszélni. Ezt a koncepciót Lenin leplezte le. A tőkék nemzetközi egyesülésében ő mindenekelőtt a szocializmus anyagi előkészítésének legfontosabb oldalát látta. Mint Lenin írta, „a fejlődés egyetlenegy, kivétel nélkül minden vállalatot és kivétel nélkül minden államot felölelő világtröszt *irányában* halad. De a fejlődés e felé olyan viszonyok között, olyan ütemben, olyan... ellentmondások, konfliktusok és megrázkódtatások közepette megy végbe, hogy az imperializmusnak, *még mielőtt* egyetlenegy világtröszt kialakulna, még mielőtt a nemzeti finánctőkék »ultraimperialista« világegyesülése létre jönne, óhatat-

* *D. Calleo–B. Rowland:* America and the World Political Economy. Bloomington and London 1973. 179. old.

lanul össze kell roppannia, a kapitalizmusnak a saját ellentétébe kell átcsapnia."*

Állammonopolista szinten is továbbfejlődik a tőkésországok gazdasági összefonódásának objektív tendenciája. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy a nyugat-európai Közös Piac az e téren elért legnagyobb eredmény volt és marad, világos, hogy a kapitalizmus így sem képes elérni a tőkésállamok valóságos gazdasági egyesülését. A jelenlegi gazdasági válság különös erővel tárta fel az állammonopolista szabályozás nemzetközi formáinak mélyen ellentmondásos jellegét és távlatoktól való megfosztottságát. Kiéleződtek az ellentmondások az imperializmus három központja között és a nyugat-európai központon belül is. Ez nagy erővel mutatkozott meg az 1975 végén megtartott fontos nemzetközi gazdasági tanácskozásokon: a hat vezető tőkésország állam- és kormányfőinek novemberi találkozóján, valamint az olajtermelő és -fogyasztó országok decemberi értekezletén. A Közös Piac országai ma semmivel sem állnak közelebb a valódi gazdasági unióhoz, mint öt-hat éve.

2. *Az emberiség egyetemes problémái*

A környezetvédelemmel és az éhínség elleni harccal, a világűr meghódításával és a világóceán erőforrásainak hasznosításával összefüggő feladatok természetüket tekintve az egész világot, az egész emberiséget érintik. Teljes értékű és sokoldalú nemzetközi együttműködés esetén megnyílnának a lehetőségek azoknak a problémáknak a megoldására, amelyekről eddig csupán a tudományos-fantasztikus művekben olvashattunk. Ennek azonban – Lenin mondatát ismételve – a kapitalizmus állja útját.

Világgazdasági méretekben gyorsan nő a szocialista világ befolyása, ami jelentős hatást gyakorol a nemzetközi küzdőtéren kialakult viszonyok jellegére. A tőkés és a fejlődő országokban élő emberek számára példát nyújtanak a szocialista országok közösségén belüli, a szocialista és a fejlődő országok közötti valóban egyenjogú, tartós és gyorsan fejlődő gazdasági kapcsolatok. A szocializmus a nemzetközi gazdasági kapcsolatok új formáit hozza létre a fejlett tőkésországok és a szocia-

* *Lenin* Összes Művei. 27. köt. 93. old.

lista rendszer között is. A Szovjetunió és más szocialista országok kezdeményezésére számos, a nemzetközi gyakorlatban korábban ismeretlen együttműködési elvet rögzítettek az európai biztonsági és együttműködési értekezlet záróokmányában.

Az emberi társadalom és a bioszféra közötti kapcsolatok problémája az utóbbi években erősen kiéleződött. Ennek a problémának a tőkés világban három fő aspektusa van:

– a nem megújítható természeti erőforrások, különösen az ásványkincsek (és mindenekelőtt a kőolaj) ésszerűtlen, rablógazdálkodásszerű kiaknázása;

– a modern tudomány és technika által nyújtott potenciális élelmiszer-termelési lehetőségek nem kellő kihasználása;

– az ökológiai egyensúly megsértése és helyrehozhatatlan vagy nehezen helyrehozható károk okozása a természeti környezetnek.

A gazdálkodás anarchikus, magántőkés mechanizmusa alapjában sohasem volt képes megoldani ezeket a feladatokat. A monopóliumok uralma annyira kiélezte az emberi társadalom és a természet közötti konfliktust, hogy az állam bizonyos lépések megtételére kényszerült. Elég, ha emlékeztetünk a legfontosabb tőkésországok kormányai által támogatott és finanszírozott „zöld forradalomra", az Egyesült Államok „energetikai függetlenségének" programjára, az Egyesült Államokban, Japánban és a nyugat-európai országokban elfogadott nagyszámú természetvédelmi törvényre. A természeti problémák állammonopolista módszerekkel való megoldása azonban legyőzhetetlen akadályokba ütközik. Ezek a módszerek állandóan ellentétbe kerülnek a gazdaság magántőkés alapjaival, a monopóliumok érdekeivel.

Az ökológiai problémák rendkívüli technikai bonyolultsága és a megoldásukhoz szükséges igen nagy anyagi és pénzügyi források ellenére a mai kapitalizmusnak elvben megvannak a lehetőségei és erőforrásai a megoldásra. Nem az emberiség létezésével és életterével összefüggő feladatok megoldásának abszolút nehézsége, hanem a kapitalizmusnak mint társadalmi-gazdasági rendszernek a természete áll a haladás útjában. A nyersanyag- és ökológiai problémák újabb mélységes ellentmondásokat szülnek a tőkés világban.

A civilizáció korábbi szakaszaiban az ember gazdasági tevékenysége viszonylag jelentéktelen változásokat idézett elő a környezetben. A környezet helyreállítása lényegében nem tartozott a termelés keretei közé, és spontán módon ment végbe. Ma a helyzet más. A kör-

nyezetnek mint az ember életét átfogó módon biztosító rendszernek a megóvása és helyreállítása termelési feladattá válik. A környezetben végbemenő változási folyamatokat a tervezésben éppúgy figyelembe kell venni, mint a vállalati termelési folyamatokat, csupán összehasonlíthatatlanul tágabb méretekben. Ebben a szférában olyan hosszú távú tervezési rendszert kell kialakítani, amely feltétlenül az egész társadalom érdekeit tartja szem előtt. Egyre világosabb, hogy ezzel a feladattal a kapitalizmus nem képes megbirkózni.

A tudományos-technikai haladás irányvétele azokra a területekre, amelyek gyors tőkemegtérülést és maximális profitot biztosítanak, megnehezíti azoknak a technikai eszközöknek és technológiai rendszereknek a kifejlesztését, amelyek a környezet megkárosítása nélküli gazdasági növekedésre adnak lehetőséget.

A tőkés gazdálkodási rendszernek a természeti környezethez való tékozló viszonya főképpen abban nyilvánul meg, hogy mértéktelenül nő azoknak a termelési hulladékoknak a volumene, amelyek veszélyesen szennyezik a környezetet, pusztítják a tájat és az ökológiai rendszereket sok más formában károsítják. A hetvenes évek elejére az Egyesült Államokban a szennyező anyagok és hulladékok évi mennyisége meghaladta a 8 milliárd tonnát, ebből a legfontosabb gáznemű szennyező anyagok mennyisége 4531 millió tonna volt, a légkörbe juttatott szilárd anyagrészecskék mennyisége 56 millió tonna, a szilárd hulladékoké 1730 millió tonna, a szénhidrogéneké 28 millió tonna, a szerves hulladékoké (mezőgazdasági és kulturális-jóléti hulladékok) 1712 millió tonna. Ehhez még hozzá kell adni 1443 millió tonna környezetbe juttatott szennyvizet.* Az amerikai feldolgozó ipar hulladékaibaan egy év alatt 3 millió tonna vas, 950 ezer tonna alumínium, 400 ezer tonna réz és még sok más hasznos anyag maradt. A természeti anyagi források másodlagos felhasználása az egész amerikai gazdaságban átlagosan mindössze 25% volt (az 1967-re vonatkozó becslések szerint).**

Az a mély ellentmondás, amely a tőkés felhalmozás növekvő mértéke, valamint a környezet minőségének gyenge ellenőrzése és a természeti erőforrások újratermelése között kialakult, súlyosan rontja

* Lásd *S. Brubaker:* To live on Earth. Man and His Environment in Perspecitve. Baltimore and London 1972. 44. old.

** Lásd Ohrana prirodi i racionalnoje iszpolzovanyije prirodnih reszurszov. Geografija, VINITI 1974. 8. sz. 30. old.

a tőkés gazdaság egyes ágainak helyzetét. Az utóbbi években egyre gyakoribb jelenség, hogy az ökológiai nehézségekkel összefüggésben vállalatokat zárnak be, befagyasztják vagy hatályon kívül helyezik ipari és műszaki létesítmények már elfogadott építési terveit.

Az ökológiai válságban a mai kapitalizmusnak az a vonása tükröződött, hogy fejlődése együtt jár azzal az egyre fokozódó aránytalansággal, amely egyrészt a társadalom növekvő anyagi és szellemi potenciálja, másrészt ennek a potenciálnak általános emberi feladatok, nehéz gazdasági, tudományos-technikai és társadalmi problémák megoldása érdekében való felhasználásának alacsony színvonala között fennáll.

Az ökológiai egyensúly megsértése fokozza a jövő iránti bizonytalanságot és félelmet, amely oly jellemző a tőkés társadalomra. Sok esetben az emberek életét és egészségét fenyegető közvetlen veszély alakul ki. „Amikor a tőkés termelési mód monopolista szakaszában – írja Carlo M. Santoro haladó olasz közgazdász – magának az embernek mint élőlénynek a fennmaradását veszélyezteti, a kapitalizmus és a szocializmus közötti, azaz a kizsákmányolás és a felszabadulás közötti alternatíva egy még »robbanásveszélyesebb« alternatíva – a halál és az élet közötti választás formáját ölti."*

A környezetvédelem feladatának átfogó, az egész világra kiterjedő jellege van. Megoldása csupán az államok sokoldalú nemzetközi együttműködése alapján lehetséges. A szocialista országok nagy jelentőséget tulajdonítanak a különböző társadalmi rendszerű államok nemzetközi együttműködésének, együttes tevékenységének ezen a területen.

Az olyan elvek, hogy bolygónk természetvilágát céltudatosan kell megóvni és átalakítani, mégpedig nem csupán a mai, hanem a jövendő nemzedékek számára is, a szocializmushoz közel állnak, és természetéből fakadnak. E tény tudatosításának a tőkés és a fejlődő országokban már most jelentős szerepe van, és a jövőben még nagyobb szerepe lesz a szocializmus vonzerejének növelése szempontjából.

Hogy pártunk milyen nagy jelentőséget tulajdonít a természet és az ember közötti helyes viszony problémáinak, azt kifejezi Brezsnyevnek az SZKP XXV. kongresszusán elmondott beszámolójából vett alábbi részlet: „A szovjet tudósoknak nem szabad figyelmen kívül hagyniuk

* Recherches internationales à la lumière du marxisme, 1974. 77–78. sz. 141. old.

a környezettel és a népesedéssel kapcsolatban az utóbbi időben kiéleződött problémákat. A természet- és a társadalomtudományok komplexumának fontos feladata a természet szocialista kiaknázásának javítása és a hatékony demográfiai politika kidolgozása."*

Korunk egyik legfontosabb problémája a gyarmati elnyomás alól felszabadult, gazdaságilag elmaradott országok fejlődésének meggyorsítása. Ezekben az országokban él a Föld népességének több mint a fele. Az imperializmus arra számít, hogy a maga oldalán tarthatja a fejlődő országokat, és azok a fejlődés tőkés útján haladnak majd. Ennek a stratégiának a kudarca azonban újból és újból megmutatkozik. Ez nem az imperialisták rossz számításával és hibáival magyarázható, hanem a társadalmi fejlődés objektív logikájával. Amint azt Brezsnyev az SZKP XXIV. kongresszusán mondta: *„a lényeg az, hogy a nemzeti felszabadulásért vívott harc sok országban gyakorlatilag mind a hűbéri, mind pedig a tőkés kizsákmányolási viszonyok elleni harccá kezd átalakulni"***.

Egyre világosabbá válik: a harmadik világ országai előtt álló, a modern termelőerők megteremtésével összefüggő problémák jellege olyan, hogy a kapitalizmus nem tud azokkal megbirkózni. Azokban az esetekben, amikor a termelési ágak fejlesztésének, az új technológiák meghonosításának stb. konkrét feladatait tőkés módszerekkel oldják meg, ennek gyümölcseit a lakosság többsége nem élvezi.

Az egy főre jutó termelésben a fejlett és a fejlődő országok között meglevő jelentős különbség nemcsak fennmarad, hanem még tovább nő. Ez a szakadék a tudomány, az oktatás, a kultúra terén is jelentős.

A nemzeti burzsoázia mindenütt megmutatta, hogy képtelen radikális, valóban demokratikus agrárreformok megvalósítására, pedig enélkül eredményes gazdasági fejlődés elképzelhetetlen. A szocialista orientációjú országokon kívül sehol sem vezették be a külföldi tőke hatékony ellenőrzését, tevékenységét nem rendelték alá komoly mértékben a nemzetgazdaság fejlesztési feladatainak. Meghaladja a kapitalizmus erejét az olyan jelentős népgazdasági probléma, mint a nemzetgazdaság tervszerű átalakítása: agrár- és nyersanyagjellegének gyengítése, az anyagi termelés és az infrastruktúra legfontosabb területei kiegyensúlyozott fejlesztése. A tőkés fejlődés útján lehetetlen átszer-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 90. old.
** Az SZKP XXIV. kongresszusa. 23–24. old.

vezni a nemzetközi gazdasági kapcsolatokat, minthogy ez elkerülhetetlenül összefügg a monopoltőke és a neokolonializmus elleni harccal. Végül, a tőkés termelési viszonyok a fejlődő országokban a fejlett országoknál is nagyobb mértékben akadályozzák a tudomány és a technika fejlődését, vívmányainak a termelésben való hasznosítását.

A fejlődő országok számára komoly nehézséget okoz a „demográfiai robbanás" és a munkaképes lakosság foglalkoztatottságának csökkenése. Ha a demográfiai növekedés háború utáni üteme folytatódik, a fejlődő országok lakossága a legközelebbi harminc évben újból megkétszereződik. Hogyan teremtsenek újabb munkahelyeket e néptömegek számára? A Világbank 1970. évi becslése szerint „a városok nyomortanyáin, a falvak kalyibáiban élő, a puszta létükért küzdő »felesleges« nyomorgó emberek száma valószínűleg meghaladja a félmilliárdot. 1980-ra számuk már több mint 1 milliárd, 1990-re pedig 2 milliárd lesz"*.

Micsoda perspektíva! A polgári ideológusok elgondolására ráveti árnyékát Malthus, aki a XVIII. század végén azt írta: „Az ember már egy lefoglalt világba született... a társadalomnak nincs szüksége a munkájára, nincs *joga* semmiféle ennivalóra; lényegében fölösleges a Földön. Ebben a nagy földi dínomdánomban nincs számára hely. A természet visszaparancsolja őt, és nem késlekedik ítéletének végrehajtásával."** Egyszóval ezek a felesleges emberek éhhalálra, betegségektől, háborúktól stb. való halálra vannak ítélve.

A mai malthusianusok nem engedhetnek meg maguknak ilyen nyílt recepteket. A probléma valamelyes enyhítésének (de távolról sem megoldásának!) az útját a születésszám csökkenésében látják, a fejlődő országok társadalmi-gazdasági rendszerének lényegbevágó átalakítása nélkül. Végső esetben csekély burzsoá reformokat javasolnak.

A valóságban az új típusú népességreprodukció nem felszíni reformokat és intézkedéseket, hanem mélyreható változtatásokat igényelne magának a lakosságnak a létfeltételeiben. Ilyen változások viszont csupán a tudományos-technikai haladással társuló alapvető társadalmi-gazdasági átalakulások esetén lehetségesek. Csupán a szocialista jellegű átalakulás és a fejlődés nem kapitalista útja nyitja meg a reális lehetőséget a gazdasági elmaradottság felszámolására és a lakosság foglal-

* Razvivajuscsijeszja sztrani: nauka, tyehnyika, ekonomicseszkij roszt. Moszkva 1975. 143. old.

** Idézve *J. M. Keynes:* Essays and Sketches in Biography. New York 1956. 26. old.

koztatottságának biztosítására; emellett aktív demográfiai politika is megvalósítható – beleértve a születésszám korlátozását is –, ha ezt az adott ország szükségesnek látja.

A szocialista társadalmi rendszer, megteremtve a feltételeket az anyagi javak termelésének hallatlanul gyors növekedése és igazságos elosztása számára, egyúttal jólétet, igazi egyenjogúságot nyújt az embereknek, lehetővé teszi számukra a kulturális színvonal emelését, az egészségügyi szolgáltatások igénybevételét. Mindez együttesen megnyitja az utat a lakosság számának ésszerű és humánus szabályozásához.

A szocialista világrendszer befolyásának óriási jelentősége van a fejlődő országok számára. A hasonló típusú társadalmi-gazdasági feladatok eredményes megoldásának példája a Szovjetunió korábban elmaradott körzeteiben, Mongóliában és más szocialista országokban közvetlenül érzékelhető valóság az emberek milliói számára Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában. Hatalmas szerepe van a szocialista országok és a fejlődő országok közötti egyenjogú, kölcsönösen előnyös gazdasági kapcsolatok gyors fejlődésének, a fejlődő országok számára nyújtott gazdasági segítségnek, érdekeik támogatásának a nemzetközi szervezetekben.

A gazdasági ingatagság erősödése, amely egyszersmind munkanélküliséggel és rohamos inflációval párosult, a hetvenes években kiélezte az élet minőségének problémáját a fejlett tőkésországokban. Ez a probléma még lényegében a hatvanas évek „prosperitásának" időszakában keletkezett, de természetesen összefügg a gazdaság állapotával. Másszóval: a polgári életmód válságáról van szó. Ezt az életmódot az anyagi javak termelésének módja határozza meg, de kiterjed a társadalom és az egyén élettevékenységének minden oldalára. „A termelésnek ezt a módját nem szabad pusztán abból a szempontból néznünk, hogy ez az egyének fizikai létezésének újratermelése. Hanem ez már ezen egyének tevékenységének meghatározott miként je, életük megnyilvánításának egy meghatározott miként je, egy meghatározott *életmódjuk*. Ahogyan az egyének életüket megnyilvánítják, olyanok ők maguk."*

Az emberek felháborodása a polgári civilizáció által erőszakolt pénz-, fogyasztás- és sikerkultusz miatt természetesen nem új jelenség.

* *Marx–Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1976. 21. old.

Hosszú időn át ez a felháborodás egyesek vagy szűk utópista csoportok osztályrésze volt. Csupán a marxizmus adta meg a polgári életmód tudományos elemzését és kritikáját. Ma viszont a polgári civilizáció miatti elégedetlenség kiterjedt a lakosság széles rétegeire, különösen a fiatalságra, a nemzeti és faji kisebbségekre. Tiltakozásuk kapcsolatot keres és talál a szervezett munkásmozgalommal. Ez különösen kiélezte azokat a társadalmi-politikai válságokat, amelyek az utóbbi években az összes nyugati országokban lezajlanak.

Az életmód magában foglalja az életszínvonalat, azaz az élelem, ruházat, lakás, közlekedés stb. iránt jelentkező, elsődleges anyagi szükségletek kielégítését. De a társadalmi viszonyok fejlődésével, ma pedig a tudományos-technikai forradalom előrehaladásával az ember igényei mindinkább túllépik ezeket a kereteket. A magasabb szintű szükségleteknek szintén megvan a maguk hierarchiája. Az oktatás, a szolgáltatások, az egészségügy, a sport, a pihenési feltételek, az utazási lehetőségek, az elemi szórakozások – a magasabb szintű szükségleteknek mintegy az első fokát képezik. Egyre nagyobb jelentőségre tesz szert azonban a „második fok": a munkával való megelégedettség, a munka alkotó jellege, a társadalmi aktivitás, a különböző szintű gazdasági és politikai döntésekben való részvétel, a magasabb kulturális értékek elérhetősége, az emberi méltóság és a személyiség szabadsága, végső soron – az élet igazi értelmének megtalálása.*

A polgári életmód fontos és elválaszthatatlan ismérve széles dolgozó rétegek, mindenekelőtt az öregek anyagi ellátatlansága. Egyrészt a demográfiai változások, másrészt az infláció, amely elértékteleníti a nyugdíjakat és az egyéb fix jövedelmeket, kiélezik az emberhez méltó öregség biztosításának problémáját. A fejlett tőkésországokban az 55 éves és ennél idősebb korú emberek aránya 1950-ben az egész népességnek mintegy 17%-a volt, 1970-ben pedig több mint 20%-a.** Ez a mutató egyre emelkedik. A polgári társadalom gazdasági, szociális és szellemi értelemben kegyetlenül viszonyul az idős emberekhez. A szocialista országokban az idősebb korúak szociális ellátása és az erejükhez mért munka- és normális élettevékenység feltételeinek biztosítása terén elért eredmények különösen jelentősek, és hozzájárulnak ahhoz,

* Lásd *Sz. G. Sztrumilin–E. J. Piszarenko:* Szocialisztyicseszkij obraz zsiznyi: metodologija iszszledovanyija. Voproszi Filoszofii, 1974. 2. sz.

** Lásd Mirovaja Ekonomika i Mezsdunarodnije Otnosenyija, 1975. 7. sz. 151. old.

hogy növekedjen a tőkésországok dolgozóinak a szocializmus iránt táplált rokonszenve.

Az élet minőségének kérdése szorosan összefügg a kapitalizmus tarthatatlanságának összes fent kiemelt aspektusával, de különösen a környezet romlásával. A nagyvárosokban az életfeltételek romlása sok területen tapasztalható: az építkezések tervszerűtlenségében, a közúti közlekedés rossz működésében, a nyomortanyák fennmaradásában stb. Minthogy a fejlett országokban a lakosság nagyobb és növekvő része a nagyvárosokban és a városi agglomerációkban összpontosul, a városi civilizáció hanyatlása erősen hozzájárul az élet minőségének romlásához. Bizonyára a gyermekek azok, akik a lakosságon belül a legtöbbet szenvednek. Az élet minősége problémájának még sok más aspektusa van: a bűnözés és kábítószer-fogyasztás növekedése, az erkölcstelenség, a kultúra elkorcsosulása, a munka butító jellege, a nemzedékek közötti szellemi szakadék stb. Ezek a problémák állandóan éleződnek a tőkésországokban.

E kérdések tanulmányozásának nagy figyelmet szentelnek a polgári szociológusok, filozófusok, közgazdászok, de a kormányok és a nemzetközi szervezetek is. Abban a tanulmányban, amelyet a hetvenes évek elején gazdaságmatematikai modellek és számítástechnika alkalmazásával készítettek az amerikai MIT (Massachusetts Institute of Technology) tudósainak vezetésével, azt a következtetést vonták le, ha az évszázad végéig a világ ipari termelése évente 7%-kal fog növekedni, bolygónkon az élet elviselhetetlenné válik a környezet pusztulása és a városok óriási méreteket öltő felduzzadása miatt. Minthogy sok tudós és politikus abból indul ki, hogy a kapitalizmus a gazdasági növekedés eme következményeinek semlegesítésére nem képes, magának a növekedésnek a leállítását javasolják. Az ilyen tervezetek reakciós és utopisztikus jellegűek, de a kapitalizmus alapvető fogyatékosságának súlyosságát bizonyítják. Mit is bizonyíthatna, ha nem e rendszer csődjét az, hogy életképességének megőrzésére „orvosai" a gazdasági és a tudományos-technikai haladás mesterséges leállítását írják elő?

A burzsoá ideológia arra törekszik, hogy az élet minőségének a kapitalizmusban bekövetkezett romlásával összefüggő tényezők társadalmi jellegének kérdését felcserélje bolygónk népessége és az ember gazdasági tevékenysége abszolút „növekedési határainak" kérdésével. Érthető, hogy egy túlhaladott társadalmi rendszer képviselőinél apokalip-

tikus látomások jelentkeznek, de ezek teljesen idegenek a jövőt megtestesítő társadalmi erőktől. Ezekre az erőkre a történelmi optimizmus a jellemző.

A dolgozók, a kommunista és munkáspártok, a baloldali erők a tőkésországokban azt követelik, hogy az élet minőségének problémáját ne a növekedés lelassításával, hanem radikális társadalmi reformok útján oldják meg. Korunk tudományos-technikai forradalma lehetővé teszi az emberiség megvédését a gazdasági növekedés káros következményeitől, de e lehetőségek valóra váltása elé a kapitalizmus emel gátat. Az élet minőségének területén a szocialista rendszer előnyei különösen nyilvánvalóak. Amíg az egy főre jutó termelés tekintetében a legfejlettebb tőkésországok még az élen járnak, a becsületes emberek még Nyugaton sem vitatják azt a tényt, hogy az olyan igen fontos ismérveket tekintve, mint az anyagi ellátottság, a jövőbe vetett hit, a személyes biztonság, az oktatás-képzés elérhetősége, az egészségügy, a kultúra és sport, a munka iránti érdeklődés, a fiatalság erkölcsi egészsége, a szocialista országok összehasonlíthatatlanul magasabban állnak.

A mai kapitalizmus a társadalmi élet és a nemzetközi kapcsolatok összes fontos területén az emberiség haladását akadályozó, a széles dolgozó tömegekkel szemben ellenséges erő. A kapitalizmus új világhelyzethez való alkalmazkodásának lehetőségeit korlátozzák lényegi fogyatékosságai és ellentmondásai. Az élet azt mutatja, hogy a kapitalizmus végső soron fékezi a tudományos-technikai forradalom előrehaladását.

A monopol-, illetve az állammonopolista kapitalizmus a munka és a termelés óriási méretekben megvalósult társadalmasodását hozta létre, amelyben a tőkés termelési viszonyok a haladás kerékkötőivé váltak. Annak a ténynek, hogy a kapitalizmus méhében kialakulnak az új társadalmi rendbe való átmenet egyre nyilvánvalóbb előfeltételei, óriási jelentősége van a világforradalmi folyamat fejlődése szempontjából.

Harmadik rész

A társadalmi-politikai labilitás fokozódása

A gazdasági fejlődés fokozódó ingatagsága, a tőkés gazdaság válsága nem csupán gazdasági, hanem társadalmi-politikai téren is súlyos károkat okozott a mai kapitalizmusnak.

Mély történelmi értelme van annak a ténynek, hogy a tőkés gazdaság különböző szféráit – az anyagi termelést, a valutáris-pénzügyi, a világgazdasági és más szférákat – sújtotta válság hulláma olyan körülmények között szökött fel, amikor egyrészt új, minőségi változás következett be a reálisan létező szocializmus gazdasági hatalmának, politikai befolyásának és vonzerejének fejlődésében, másrészt gyakorlatilag teljesen felszámolták az imperializmus gyarmati rendszerét. A tőkésországokban kitört válság ténye növeli a szocializmus vonzerejét. E tény társadalmi-politikai jelentősége még inkább megnő, ha figyelembe vesszük, hogy a mai burzsoázia minden módot és eszközt megragad arra, hogy alkalmazkodjon az új világhelyzethez azért, hogy gyengíthesse, elfojthassa, háttérbe szoríthassa társadalmi rendjének legélesebb és legveszélyesebb antagonizmusait. A hatvanas évek végén, a hetvenes évek első felében jelentkező válság a legmeggyőzőbb módon mutatta, hogy a kapitalizmus lehetőségei a stabilizálás elérésére, az események kritikus kifejlődésének megakadályozására lényegesen elmaradnak saját ellentmondásainak erejétől. „A kapitalizmus ingatagsága mind nyilvánvalóbbá válik."*

A kapitalizmus erősödő gazdasági ingatagsága ezekben az években összefonódott a társadalmi-politikai szféra ingatagságának fokozódásával. A dolgozók állandóan növekvő lendületű, a gazdasági érdekek mellett a politikai jogokért is folytatott sztrájkharca, tömegtüntetései, a gyakori kormányválságok, a polgári politikai pártok és intézmények

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 36. old.

szervezetében végbemenő jelentős változások – mindez azt bizonyítja, hogy a burzsoázia egyre kevésbé képes a társadalom irányítására, hegemóniája megrendül, hiábavaló az a társadalmi-politikai próbálkozása, hogy a tömegeket eszmei és politikai ellenőrzése alatt tartsa és megakadályozza az osztályharc forradalmi tömegmozgalomba való átnövését.

A tőkés világ uralkodó osztályának társadalmi-politikai stratégiájában a háborút követő időszakban végbement változásokat elsősorban és főképpen a világforradalmi mozgalom sikerei idézték elő, amelyek egy sor megsemmisítő csapást mértek a nemzetközi burzsoáziára. A hangsúlyt a tőkések a dolgozók kizsákmányolásának és elnyomásának burkoltabb formáira, a részleges reformok fokozottabb alkalmazására helyezték.

A burzsoá stratégák arra építették számításaikat, hogy a tudományos-technikai forradalom fejlődésével és az állammonopolista folyamatokkal összefüggésben majd újabb tartalékokhoz jutnak. Az állammonopolista mechanizmus lehetőségeire és a burzsoá társadalom gazdasági folyamataira, valamint a társadalmi viszonyokra is kiterjedő állami beavatkozás céljai, módszerei azon az illuzorikus elgondolásokon alapultak, hogy a gazdasági növekedés meggyorsulása, a tudományos-technikai forradalom önmagában, automatikusan biztosítani fogja az alapvető társadalmi problémák megoldását, a társadalmi feszültségek enyhülését.

A tudományos-technikai forradalomba és a gazdasági növekedés felgyorsulásába vetett remények arra késztették a fejlett tőkésországok monopolista burzsoáziájának ideológusait és politikusait, hogy terveiket a szegénységnek, a nyomornak és a munkanélküliségnek, és a tömegek társadalmi elégedetlensége más okainak a tőke számára „fájdalommentes" kiküszöbölésére, a tőke és a dolgozók érdekeinek „összeegyeztethetőségére", illetve ennek alapján a „jóléti társadalom" megteremtésére alapozzák.

Újabb agyafúrt módszerek alkalmazásával a munka tőkének való alárendelését, a kibékíthetetlen osztályellentétek „elsimítását", az osztályharc gyengítését, tehát a fentiekkel azonos célok elérését kellett szolgálnia tulajdonképpen a szociálpolitikának is, amelyben központi szerepet szántak a „jövedelempolitikának". Az volt a szándékuk, hogy az állami gazdaság- és szociálpolitika terén ajánlásokat kidolgozó, egyik-másik konkrét ágazati vagy országos szervhez javaslatokat elő-

készítő, különböző tanácsadó szervekbe bevonják a szakszervezeteket (másodrangú szerepekben), és ily módon a szakszervezeteket az állammonopolista intézményrendszer szerves részévé teszik. Ettől nem csupán az állammonopolista szabályozás osztályjellegének elkenését várták, hanem a „társadalmi légkör megjavulását", a szakszervezetek osztályegyüttműködő szervekké válását is. L. Amon, tekintélyes gaulle-ista ideológus, 1966-ban nyíltan kijelentette, hogy a tervek együttes kimunkálása láthatóan ugyanolyan kedvező hatást gyakorol a munkásosztály képviselőire, mint azoknak a szocialista parlamenti képviselőknek a megválasztása a XIX. század végén, akik „harcias elszántsággal" kezdték és fokozatosan teljes „elpolgáriasodással" végezték pályafutásukat.*

A dolgozók „elpolgáriasításában" fontos szerepet szántak a személyi fogyasztás kultuszának. Az anyagi szükségletek túlhangsúlyozása és szembeállítása a szociális szükségletekkel, a látszólagos szükségletek felszítása a reklám segítségével, a tartós fogyasztási cikkek mesterséges reklámozása, amelyek birtoklását a boldogulás mércéjévé emelték – mindennek azt kellett volna eredményeznie, hogy a munkásokat kispolgárokká változtatja, környezetükben versengést támaszt, megkönnyíti a burzsoá ideológiai befolyás kiterjesztését a munkásokra, és ily módon kiszélesíti a tőke hatalmának tömegbázisát.

A tőkésországok felső vezető rétege ennek megfelelően alakította ki belpolitikai számításait is. Az uralkodó osztálynak számolnia kellett egyrészt a tömegeknek a demokratikus alapelvekhez való ragaszkodásával, amely lényegesen megerősödött az antifasiszta harcban, másrészt azzal a ténnyel, hogy a demokrácia nyílt elnyomása meggyengítené a kapitalizmus hadállásait a szocializmussal folytatott harcában. Úgy vélte, hogy a polgári demokratikus intézményekkel a nyílt diktatúránál rugalmasabb és szilárdabb ellenőrzést valósíthat meg a tömegek felett. „Sokkal ésszerűbb – mondotta 1949-ben Adenauer – egy állandóan működő ellenzék a parlamentben, mint egy olyan helyzet . . ., amikor a parlamentben komoly ellenzék nem létezik, és az ellenzék kísérleteket tesz arra, hogy befolyását a parlament falain kívül erősítse meg, nem ellenőrizhető tevékenységgel."** A parlamenti demokrácia látszatra demokratikus formáinak kellett volna biztosítania a fennálló

* Lásd Tendance et volunté de la société francaise. Párizs 1966. 210. old.

** *K. Adenauer:* Leben und Werk. Olten und Lausanne 1961. 54. old.

rendszer számára azt a szükséges „törvényességi" díszletet és egyben a manőverezési és alkalmazkodási képességnek azt a fokát, amely nélkül nem képes állni a szocialista világrendszerrel folytatott versenyt. A társadalmi téren megnyilvánuló korlátozott burzsoá reformizmusnak ily módon politikai vonatkozásban a demokratikus intézmények ugyancsak önzően korlátolt és kényszerű elismerése felelt meg.

Nagy reményeket fűztek a pártpolitikai mechanizmus tökéletesítéséhez, a többi között a polgári tömegpártok széles körben való elterjesztéséhez, amelyek átvették a munkáspártok némely szervezeti elveit: a szabatosabb szervezeti felépítést, a pártfegyelem megkövetelését, a párthoz közel álló tömegszervezetek (ifjúsági, nőszervezetek stb.) kiépítését. Több országban az egyes régi, hagyományos polgári pártokat tömegjellegűvé akarták tenni, amikor befolyásuk alá vonták a dolgozók legpasszívabb, nem eléggé öntudatos részét.

Az uralkodó osztály politikai stratégiájában egyben nem kis szerepet szántak a szociáldemokráciának. Az uralkodó körök arra számítottak, hogy a kispolgári, fogyasztói beállítottság, a reformista ábrándok széles körű elterjesztésének eredményeképpen a szociáldemokrácia teljesen átáll az osztályegyüttműködés platformjára, végérvényesen a kapitalizmus keretei között tevékenykedő mozgalommá változik. Ezáltal következetesen betöltheti „hasznos" funkcióját a tőkés osztályuralom politikai mechanizmusában, szükség esetén helyettesítve a polgári pártot és koalíciót, végrehajtva azokat az állammonopolista reformokat, amelyekre politikai vetélytársai konzervativizmusuk miatt nem tudják elszánni magukat.

A fejlett tőkésországok monopolista burzsoáziája a fennálló rendszer politikai híveinek összpontosítására, a tőkés tábor rendkívüli szétforgácsoltságának, a pártok sokaságának és a vezető körökben veszélyesen kiéleződött ellentéteknek a felszámolására törekedett. Ezért különös jelentőséget tulajdonított a kétpártrendszer megszilárdításának. Ebben a rendszerben egy és ugyanazon tábor két szárnya – a mérsékelten reformista és a mérsékelten konzervatív szárny – egymást rendszeresen váltva van hatalmon.

A szociális manőverezés fejlesztése révén tehát a monopoltőke arra törekedett, hogy enyhítse a társadalmi ellentéteket, megteremtse osztályuralmának szilárdabb bázisát, fokozza a politikai stabilitást, amelyet a gazdasági fejlődéshez fűződő érdekein kívül a szocialista világgal való szembenállása is megkövetelt tőle. De szándéka volt emellett

az is, hogy a kapitalizmust a gyarmati függőség alól felszabadult fejlődő országokban való társadalmi-politikai meghonosítása révén „megfiatalítsa".

Az imperialista stratégák és a harmadik világban velük egy nézetet vallók abból indultak ki, hogy ezek az országok társadalmi-politikai fejlődésükben elvben ugyanazokat a történelmi szakaszokat fogják megismételni, amelyeken a tőkés Nyugat keresztülhaladt, és ily módon a gyarmati függőségtől való megszabadulás után ott is a kapitalizmus alakul ki.

A burzsoá stratégák arra építették számításaikat, hogy a gyarmati rendszer felszámolása megtisztítja a talajt a tőkés viszonyok széles körű fejlődése számára, és az afrikai, valamint ázsiai országokban a magántőkés vállalkozók életképes osztályának gyorsabb kialakulását eredményezi, amely azután a tőkés társadalmi rend szilárd alapjává, a „nyugati úton" való fejlődés zálogává válik. Emellett abban reménykednek, hogy a tőkésosztály és a tőkés viszonyok megszilárdulása megfelelő politikai változásokkal fog együtt járni, és a fejlődő országokban elterjed a polgári „demokrácia", ami végső soron ezeket az országokat a kapitalizmus szilárd tartalékává fogja változtatni.

Mindezek a stratégiai számítások azonban történelmietlenségük folytán illúzióknak bizonyultak, éles csapást mért rájuk a tőkés világ társadalmi-politikai ingatagságának a hatvanas évek végén, a hetvenes évek első felében bekövetkezett jelentős fokozódása. Az új feltételekhez való alkalmazkodás egyáltalán nem jelentette a kapitalizmusnak mint rendszernek a stabilizálódását. A kapitalizmus általános válsága tovább mélyült.

Miben bizonyultak a burzsoá stratégák számításai tarthatatlanoknak? Milyen szerepet játszottak a dolgozó tömegek, valamint osztály- és politikai szervezeteik a burzsoázia hegemóniájának megingásában, amely igen markánsan nyilvánult meg a vizsgált időszakban?

A szociális manőverezés politikájának kudarcai

A fejlett tőkésországokban hatalmon levő monopolista burzsoáziának az osztályviszonyok „harmonizálásával" és a tőkés társadalmi rendszer stabilizálásával összefüggő tervei jelentős mértékben a társadalmi viszonyok szférájába való aktív állami beavatkozással függnek össze. Ezek a remények azonban nem válhattak valóra. A kapitalizmus hagyományos társadalmi problémáinak: a munkanélküliség, az anyagi helyzet bizonytalansága stb. megoldására gyakorolt állammonopolista befolyásolás formái és módszerei tartalmukban a tőkés termelési viszonyok megszilárdítását célozták; nem érintették a dolgozók rosszabbodó helyzetének alapvető okait, és önmagukban semmiképpen sem biztosíthatták a társadalmi stabilitást. E befolyásolás tarthatatlanságát kétségbevonhatatlanná tették a gazdasági megrázkódtatások.

1. A dolgozók helyzetének romlása

A szociális manőverezési politikára a legsúlyosabb csapást az állammonopolista kapitalizmus gazdasági csődje mérte. A tőkés gazdaság helyzetének jelentős és tartós rosszabbodása a hetvenes évek közepére megmutatta, hogy a kapitalizmus a háború utáni időszakban foganatosított összes intézkedés ellenére sem képes azt a stabil gazdasági növekedést garantálni, amelynek az uralkodó körök elgondolásai szerint meg kellett volna könnyítenie a társadalmi problémák megoldását, és meg kellett volna szüntetnie a társadalmi feszültséget. „A kapitalizmus »meggyógyítására«, »az általános jólét társadalmának« létrehozására tett ígéretek látványos kudarcba fulladtak."*

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 63. old.

Az állammonopolista kapitalizmus gazdasági ellentmondásainak válságszerű robbanása súlyosan érintette a néptömegek létfeltételeit. A gazdasági válság minden terhét rájuk hárították. A világháborút követő egész időszakban első ízben következett be a dolgozók helyzetének olyan jelentős romlása, amelyet nem rejthettek el sem a hivatalos statisztikák, sem a polgári sajtó, sem pedig a tőkés világban érlelődő társadalmi viharoktól gondterhelt politikusok.

A válság erősen felduzzasztotta a munkanélküliek seregét. 1971-ben a fejlett tőkésországokban hivatalosan mintegy 9 millió teljesen munkanélkülit tartottak nyilván, 1975 őszén számuk már körülbelül 15 millió volt. A polgári statisztika azonban nem mindig veszi számba a munkanélküliek összes kategóriáját. A foglalkoztatottság kérdéseivel foglalkozó különböző szervek más-más képet adnak a munkanélküliség terén uralkodó állapotokról. Így például az olasz munkaügyi minisztérium adatai szerint a munkanélküliek száma nem 660 ezer, amint azt a nemzeti statisztikai intézet közölte, hanem több mint 1 200 ezer fő. Ráadásul a válság erősen megnövelte a részleges munkanélküliséget, és hatására egész sor iparágban áttértek a rövidített munkahétre. Olaszországban a részleges munkanélküliség okozta veszteségek 1975 januárjában több mint 30 millió munkaórára, 1975 áprilisában pedig több mint 38 millió munkaórára rúgtak.*

A Német Szövetségi Köztársaságban az 1975. év a rövidített heti munkaidőben foglalkoztatott dolgozók számát tekintve rekordév volt.**

Az Egyesült Államokban a munkanélküliség különös erővel sújtotta a fiatalokat, a vendégmunkásokat, a négereket és a portorikóiakat. Közöttük a munkanélküliek aránya kétszer-háromszor magasabb, mint az országos átlag. Az Egyesült Államokban a fiatal néger munkások egyharmadának nincs munkája.*** A munkanélküliek zömét, mint eddig is, a fizikai dolgozók és főképpen a szakképzetlen munkások teszik ki, de az utóbbi időben emelkedik a munkanélküliek aránya a „fehérgallérosok" – mérnökök, technikusok, tudományos dolgozók, hivatalnokok – között is.

A termelés visszaesése, a rövidített munkahét bevezetése, a mun-

* Lásd L'Unità, 1975. május 28.
** Lásd Béke és Szocializmus, 1975. 4. sz. 42. old.
*** Lásd ugyanott, 51. old.

kaközvetítő hivatalokban sorbanállók hosszú sora nyomasztólag hat a dolgozókra, megrendíti jövőbe vetett bizalmukat. A dolgozók gyakran hosszú ideig kénytelenek eltartani a munkanélküli családtagjaikat vagy rokonaikat.

Mesébe illő kitalálás azt állítani, hogy a tőkésországokban „teljes foglalkoztatottság" van, hiszen a munka elvesztésének réme még a „jobb években" is ijesztgeti a munkást. Az ott élő dolgozóknak akaratlanul is össze kell hasonlítaniuk helyzetüket a szocialista országokban élő dolgozókéval, amelyre az állandóan növekvő munkaerőkereslet a jellemző. A szocializmus példája segíti a tőkésországok dolgozóit abban, hogy tudatosítsák annak az egyedüli forradalmi útnak a szükségszerűségét, amely elvezet a „munkához való jog" jelszó valóra válásához.

„Munkát akarunk, nem segélyt" – követelik a különböző tőkésországok milliós munkanélküli tömegei. A gazdasági válság társadalmi következményei újra kiélezték az osztályellentéteket, növelték a tömegek elégedetlenségét és az osztályharc hevességét, fokozták az egyszerű emberek ellenzéki beállítottságát, az uralkodó körök, a fennálló rendszer iránti bizalmatlanságukat.

A létbizonytalanság érzetét a termelés csökkenésén, az elbocsátásokon, a rövidített munkahétre való átálláson kívül a rohamos ütemű áremelkedések is táplálják.

Könyvünk VII. fejezetében már közöltünk adatokat a tőkésországokban zajló inflációs folyamatok mértékéről. Itt megjegyezzük, hogy az infláció első csapását a dolgozók reáljövedelmére méri. Így például a dolgozók reálbére már 1974 őszén 1%-kal volt alacsonyabb Franciaországban, 3%-kal a Német Szövetségi Köztársaságban, 4%-kal Nagy-Britanniában és Olaszországban, mint 1973 őszén.* A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Világgazdasági Intézete konjunktúrakutató osztályának adatai szerint az Egyesült Államokban 1975 áprilisában a heti keresetek (reálértékben számítva) az 1974 októberi színvonalhoz viszonyítva 19,2%-kal csökkentek. Franciaországban 1974 októbere és 1975 áprilisa között a reálbérek 5–6%-kal csökkentek az építőiparban, a textiliparban és más iparágban is.

A gazdasági válság különös élességgel hangsúlyozta a kapitalizmus kiküszöbölhetetlen, ősi fogyatékosságait, amilyenek az embernek em-

* Lásd Béke és Szocializmus, 1975. 2. sz. 50. old.

ber általi kizsákmányolása, a munkanélküliség, a tömegek rossz anyagi helyzete, a jövedelem és fogyasztás tekintetében az osztályok között meglevő szakadék. A „nadrágszíj meghúzására" felszólító újabb felhívások, amelyektől hemzsegnek a kormányfők nyilatkozatai és a polgári lapok, még jobban kihangsúlyozták azt a hatalmas különbséget, amely a dolgozó tömegek zömének és a profitját a válságban is tovább növelő monopolista uralkodó rétegnek a helyzete között fennáll.

Az állammonopolista kapitalizmus társadalmi stratégiája azonban távolról sem a gazdasági válság következtében mondott csődöt. A mai kapitalizmus egyik sajátossága az, hogy szociális ellentmondásainak kiéleződése gazdasági válság és fellendülés idején egyaránt végbemegy. Még a termelés viszonylag gyors növekedése, amely megteremt bizonyos feltételeket a monopolista burzsoázia szociális manőverezéséhez, sem biztosítja a dolgozók társadalmi és személyes szükségleteinek a kielégítését, ami fokozza bennük a kielégítetlenség, az elégedetlenség és felháborodás érzését.

Így például az ötvenes-hatvanas évek gazdasági növekedésének gyors üteme lehetővé tette, hogy a munkásosztály, főként a két rendszer versenyének hatására, lényeges béremelkedést érjen el. Az Egyesült Államokban a reálbér a hatvanas években 15,9%-kal emelkedett, Angliában 24,9%, a Német Szövetségi Köztársaságban 70,4, Franciaországban 57,4%-kal.* Ez a béremelkedés azonban a munkaerő magasabb újratermelési költségeinek, a munka bonyolultsága és intenzitása növekedésének kompenzálására szolgált.

A bérek általában jelentősen lassabban nőttek, mint a munkatermelékenység, ami hozzájárult ahhoz, hogy a profitok lényegesen gyorsabb ütemben növekedjenk. A Német Szövetségi Köztársaságban 1966–1970 között a feldolgozóipari munkatermelékenység 27,2%-os növekedése mellett a reálbér-növekedés sokkal szerényebb (17%-os) volt, míg a legnagyobb vállalatok profitja 60%-kal emelkedett.**

* Lásd Yearbook of Labour Statistics 1965. 484–489., 610–612. old.; Monthly Bulletin of Statistics, 1972. november. 148., 176–184. old.; Szocialno-ekonomicseszkije problemi trugyascsihszja kapitalisztyicseszkih sztran (zanyatoszty, zarabotnaja plata, potreblenyije). Moszkva 1974. 156–157. old.

** Lásd DWI Berichte, 1972. 1. sz. 28. old.; Yearbook of Labour Statistics 1971. 537. old.

Nagy-Britanniában a profitok évi átlagos növekedése 1960–1969 között elérte a 4,25%-ot, a reálbér pedig évente átlagosan 2,15%-kal nőtt.*

A gazdasági növekedés tehát egyben hozzájárult a társadalmi és vagyoni egyenlőtlenség növekedéséhez is. P. Passell és N. L. Ross „Meghátrálás a gazdagság elől. A gazdaság és ellenségei" című, az Egyesült Államokban megjelent könyvükben elismerik annak az óriási szakadéknak a létezését, amely a jövedelemszínvonal tekintetében a burzsoá felső réteg és a munkások között tátong. „Amerika – írják a szerzők – nagyon jó ország a néhány millió válogatott szakember, vállalkozó szellemű üzletember és vezető számára, akik évente legalább 20 ezer dollárt vagy annál is többet keresnek." Ami viszont az átlagos munkáskeresetet illeti, az – a szerzők beismerése szerint – csupán arra elegendő, hogy „a szükség ne kopogjon otthonuk ajtaján"**.

A különböző osztályok közötti jelentős jövedelemkülönbségek növekedése a dolgozók fokozódó felháborodását váltja ki. Angliában 1974 elején a megkérdezett munkásoknak mintegy 80%-a úgy vélte, hogy túlságosan nagyok a jövedelemkülönbségek a különböző emberek között. A megkérdezetteknek több mint 70%-a nem értett egyet azzal a megfogalmazással, hogy „a rosszul megfizetett munkások csupán önmagukat okolhatják helyzetükért"***. „Vannak nyugdíjasok – mondotta a megkérdezés alkalmával egy bányászszakszervezeti aktivista –, akik, bár egész életükben dolgoztak, kénytelenek segélykiegészítést kérni. De vannak emberek, akik nem dolgoznak, mégis millióik vannak. Mondhatja valaki, hogy ez igazságos társadalom?"°

A felháborodás másik forrása az, hogy a reklámozott „prosperitás" ellenére a lakosság elég jelentős része továbbra is alacsony jövedelemből kénytelen megélni, és nyomorog. Az Egyesült Államokban, a világ leggazdagabb tőkésországában 1969-ben 24,3 millió ember (a lakosság 12,1%-a) élt a létminimumot jelentő jövedelemszint alatt. A „színesbőrűek" körében a legszegényebb lakosság aránya elérte a

* Annual Abstract of Statistics 1971. adatai alapján számítva.

** *P. Passel–L. Ross.:* The Retreat from Riches. Affluency and Enemies. New York 1973. 7. old.

*** New Society, 1974. február 7. 312., 316. old.

° Observer, 1974. február 24.

31,3%-ot.* Angliában 1972-ben 5 millió ember volt kénytelen úgynevezett kiegészítő segélyekért folyamodni (a korábbi szegénységi segélyeket most ezzel a névvel álcázzák, ami háromszorosa e népességi kategória ötvenes évek második felében volt létszámának).**

A bérnövekedés nagyon egyenlőtlenül oszlott meg, továbbra is indokolatlanul nagyok voltak a különböző munkáskategóriák közötti bérkülönbségek. A tőke nem mulasztotta el az alkalmat, hogy profitját a nők, a fiatalok, a vendégmunkások, a nemzeti kisebbségek bérezésében érvényesített hátrányos megkülönböztetések útján növelje. 1971-ben az Egyesült Államokban a nők bére csupán 59,5%-a volt a férfiak bérének.*** Angliában ez a mutató 59%, Olaszországban 75%, Franciaországban 77%, a Német Szövetségi Köztársaságban pedig 70% volt.°

Az Egyesült Államokban a feketék hátrányos megkülönböztetése miatt folytatott harc széles körű kibontakozása ellenére a fekete proletariátus óriási többsége továbbra is az amerikai népesség legrosszabbul megfizetett rétegéhez tartozik. Az északi városok néger gettóinak lakói számára – írja a *New York Times* – „a rendszer keretében való létezés még mindig és főképpen a szociális segélyekért és élelmiszerjegyekért való sorban állásokra korlátozódik... Világuk a mélységes nyomor, a reménytelenség és a gazdasági függőség"∞.

A tömegek nyomására foganatosított társadalombiztosítási és szociális ellátási intézkedések korlátozottsága hozzájárult ahhoz, hogy a dolgozók többségében továbbra is megmaradt a bizonytalan jövő érzése. A munkásosztály elégedetlensége azonban nem csupán a továbbra is rossz anyagi helyzetéből táplálkozott. A reálbéreknek, az életszínvonalnak az az emelkedése, amelyet a dolgozóknak szívós harccal mégis sikerült kivívniuk, nem kárpótolta azt a többletmunkát, amelyet a munkásnak a termelési folyamatban kellett kifejtenie. A monopoltőke a tudományos-technikai forradalmat mindenekelőtt a munkásosztály kizsákmányolásának fokozására használta fel.

Az automatizálás csökkenti a munkaerő fizikai igénybevételét, de egyúttal az idegi-pszichikai terhelés jelentős megnövekedését ered-

* Lásd Statistical Abstract of the United States 1974. 322. old
** Lásd New Society, 1974. február 21. 444. old.
*** Lásd Economic Report of the President, 1973. január. 104. old.
° Lásd Béke és Szocializmus, 1974. 5. sz. 128–129. old.
∞ New York Times, 1973. augusztus 26.

ményezi. Emellett növeli a munkások felelősségét a munkaműveletek minőségéért, a drága gépek épségéért. A fokozottabb idegi igénybevétel következtében a munkások körében egyre gyakoribbak az idegi-pszichikai, valamint a szív- és érrendszeri megbetegedések. A munka növekvő intenzitása nem csupán a munkásokat érinti, hanem az anyagi termelésben dolgozó mérnököket és technikusokat, a hivataloknak, kereskedelmi vállalatoknak és a szolgáltatási szféra más vállalatainak alkalmazottait is.

Ily módon a kapitalizmus, amely a gazdasági növekedés időszakában nem tudott megszabadulni a természetéből eredő éles szociális problémáktól, hogyan is szabadulhatna meg ezektől a válságok és gazdasági visszaesések idején. Eme problémák megoldásában nem nyújthat hathatós segítséget az állammonopolista szabályozási mechanizmus sem, amely újratermeli szülőjének, a tőkés termelési módnak a munkásellenességét és ellentmondásosságát.

Így például az Egyesült Államok uralkodó körei kénytelenek voltak beismerni, hogy semmire sem jutnak a társadalmi-gazdasági problémák megoldására alkalmazott „funkcionális" vagy „programszemléletű" megközelítésükkel, amely abban áll, hogy a kormányzat egyes, jelentőségüket és céljaikat tekintve korlátozott feladatok között forgácsolja szét erőit. Elegendő megemlíteni, hogy „a szegénység elleni harcra" 116 (!) szövetségi programot állítottak össze. Ezek végrehajtását különböző főhatóságok és minisztériumok ellenőrzik, ami zűrzavart, párhuzamosságokat idéz elő, és a hivatali gépezet kóros elburjánzására vezet. A hetvenes évek elején összesen mintegy 1400 szövetségi program volt érvényben (segélyek, orvosi szolgáltatások nyújtására, munkaerő-átképzésre stb.). Hogy pontosan hány ilyen program létezik, azt még az Egyesült Államok Kongresszusa sem tudja számba venni.

A vezető réteg ebből a helyzetből úgy próbál kiutat találni, hogy ismét átszervezi a hivatali gépezetet: a célnak alárendelten újjászervezi a végrehajtó hatalom igazgatási szerveit, több olyan „szakminisztériumot" alakít, amelyek teljes felelősséget viselnek a rájuk bízott problémákért, beleértve a szociális problémákat is. Így például a gazdasági minisztérium és a területfejlesztési minisztérium mellett létre akarják hozni az emberi erőforrások minisztériumát is.

A tőkésországok uralkodó köreinek számos képviselője tudatában van annak, hogy csupán az „eszköztár" módosítása nem elegendő, és

valamiképpen változtatni kell a szociálpolitika módszerein, tartalmán. „El kell fogadnunk a liberális társadalomhoz intézett kihívást"* – írta az 1968. májusi események után L. Devos, a francia gyárosok ismert vezetője.

A szociális folyamatok állammonopolista szabályozásának határai és ellentmondásai a legteljesebben minden bizonnyal a „jövedelempolitikában" és azokban a kísérletekben nyilvánultak meg, amelyek arra irányultak, hogy a szakszervezeteket e szabályozási mechanizmus szerves részévé tegyék.

2. Ellentmondások a „jövedelempolitikában" és a szakszervezeteknek az állammonopolista szabályozási rendszerbe való egyesítésére irányuló kísérletekben

„A jövedelempolitikát" és a szakszervezetek bevonását (másodrangú szerepekben) az állammonopolista szervek rendszerébe az uralkodó körök olyan eszköznek tekintették, amellyel ellenőrzést gyakorolhatnak az osztályharc fölött, és azt olyan korlátok közé szoríthatják, hogy ne sértse komolyan a monopoltőke érdekeit, és ne fenyegethesse a fennálló rendszer stabilitását.

A „jövedelempolitika", amely minden formájában lényegében a bérnövekedés valamilyen korlátozását jelentette, gerince volt a burzsoá állam társadalmi viszonyokba való közvetlen beavatkozásának, amelynek ki kellett egészítenie e viszonyoknak a gazdasági szférán keresztül történő közvetett szabályozását. Az uralkodó osztály növekvő elégedetlensége, amelyet az államnak a veszélyes osztálykonfliktusokkal terhes, irányíthatatlan társadalmi folyamatokkal szembeni erőtlensége váltott ki, magyarázza azt a tényt, hogy ebbe a „mentőövbe" még akkor is bele próbáltak kapaszkodni, amikor ez látszólag ellentmondott valamely ország vagy kormányzó párt minden tradíciójának.

Az uralkodó körök „pálfordulására", a hagyományos értékek kényszerű átértékelésére jellemző példa az a fordulat, amely Nixonnak, az Egyesült Államok elnökének belpolitikájában a hetvenes évek elején következett be.

* L'Humanité – Dimanche, 1972. október 25–31. 10. old.

Nixon, még elnökségének elején (a negyvenes-ötvenes években elfoglalt politikai állásfoglalásainak megfelelően) kijelentette, hogy „nem foglalkozik a bér- és árellenőrzés bevezetésével kapcsolatos kérdéssel"*. 1971 augusztusában azonban az elnöknek a gazdasági helyzet rosszabbodása miatt tennie kellett valamit. Ezzel összefüggésben Theodore White, az ismert amerikai politológus azt írta, hogy „a bérek és árak kormányellenőrzésére vonatkozó javaslata szakítás volt egész korábbi republikánus filozófiájával"**.

A társadalmi viszonyokba való ilyen közvetlen beavatkozás azonban csupán azt eredményezi, hogy a központi társadalmi-gazdasági szabályozás és ellenőrzés mechanizmusának a gazdaság magántőkés formájából, az osztályviszonyok antagonisztikus jellegéből adódó belső ellentmondásossága különösen éles formát ölt. A burzsoá állam mélyebb és közvetlenebb behatolása a társadalmi viszonyok szférájába közvetlenül érinti az osztályérdekeket, és ezért nehéz olyan „elfogulatlan" és „pártatlan" közvetítésként bemutatni, mint a korábbi közvetett szabályozást. Itt ismét az derül ki, hogy a „társadalmi" érdeket, azaz gyakorlatilag a dolgozók érdekeit alárendelik a „gazdasági" érdekeknek, azaz a gazdaságot ellenőrző monopoltőke érdekeinek. Ennek következtében az osztályviszonyok „szabályozását" célul kitűző politika az, ami ezeket a viszonyokat kiélezi.

Ugyanakkor a kormány, minthogy a „jövedelempolitikával" magára vállalta a munkaügyi viszonyokért való felelősséget, maga ellen fordítja a kritika tüzét. „A jövedelempolitika – írta D. Mitchell amerikai közgazdász – természeténél fogva »politizálja« a jövedelemelosztást. Az, amit korábban a »láthatatlan kéz« cselekvése eredményének tekintettek, a nemzeti politika kérdésévé válik."***

Akármelyik országról legyen is szó, ez a kiélezett ellentmondásosság jellemző a „jövedelempolitika" megvalósítására. Ez világosan látható például Franciaországban. A helyzet sajátossága itt azzal függ össze, hogy a francia magántőke rendszeresen szabotálta a szakszervezetekkel való tárgyalásokat, fékezett bármilyen szociális reformra irányuló kísérletet. Ennek következtében a munkaügyi viszonyok területén és általában a szociális szférában a burzsoá állam Franciaországban arra kényszerült, hogy jelentősen nagyobb kezdeményezést vál-

* *J. Voorhis:* The Strange Case of R. M. Nixon. New York 1972. 125. old.
** *T. White:* The Making of the President, 1972. New York 1973. 69. old.
*** Industrial and Labor Relations Review, 1972. április. 325. old.

lajon magára, mint más jelentősebb tőkésországokban. A munkaügyi viszonyoknak ehhez hasonló rendszere azonban állandóan társadalmi robbanásokkal volt terhes. A francia szociológusok ezt írták: „A társadalmi konfliktusok gyógyítása Franciaországban gyakran két időszakon halad keresztül: egy rejtett időszakon, amikor az elégedetlenség fokozódik, és a nehézségek halmozódnak anélkül, hogy megoldást találnának, valamint a válság időszakán, amikor egy csapásra és sürgős ütemben megtesznek minden szükséges szabályozást."* A „jövedelempolitika" (a bérek befagyasztása az állami szektorban, garantált minimumok növekedésének korlátozása) egyik közvetlen oka volt azoknak az eseményeknek, amelyek Franciaországban 1968 májusában–júniusában bekövetkeztek.

Az osztályharc felrobbantja a burzsoá „jövedelempolitikát", meghiúsítja az állam arra irányuló kísérleteit, hogy szigorú ellenőrzés alá vonja a bérek alakulását. A Német Szövetségi Köztársaságban az úgynevezett „összehangolt tevékenységi mechanizmus", amelyet 1967-ben hoztak létre a szociálpolitikai kérdésekben a kormány, a vállalkozók és a szakszervezetek közötti tárgyalásokra, nem tudta megelőzni az állami alkalmazottak 1974 februárjában bekövetkezett nagyszabású sztrájkját. Ezt követően a kormány arra kényszerült, hogy az állami költségvetés szociális kiadásainak korábban már „egyeztetett" tételeit újból felülvizsgálja. Olaszországban a kormány a hatalmas és harcos szakszervezetekkel szintén nem tudott megegyezésre jutni, bár több ízben is bizonytalan kísérletet tett arra, hogy hozzálásson egy valamennyire is megfogalmazott „jövedelempolitika" megvalósításához. Hollandiában a „jövedelempolitika" már a hatvanas évek elején kudarcba fulladt.

Különösen jellemző annak a „jövedelempolitikának" a sorsa, amelyet a hetvenes évek elején Angliában határoztak el. A konzervatív kormány, miután a bérek növekedésének korlátozását egész szociális és gazdasági politikájának alapjává tette, 1971-ben elérte az „ipari viszonyok törvényének" elfogadását, amely jelentősen leszűkítette a szakszervezetek sztrájkjogát. Az új törvény azonban már a Nagy-Britannia társadalmi-politikai realitásával való első komoly összeütközése során a hetvenes évek elején nem állta ki a megpróbáltatáso-

* *J. D. Reynand–S. Dassa–P. Maclouf:* Les événement de mai et juin 1968, et la système de relations professionelles. Sociologie du travail, 1971. 1. sz. 78–79. old.

kat, és nem tudta megakadályozni a szakszervezeteket követeléseik érvényesítésében. Az angol munkásosztály politikai és sztrájktevékenységének erőteljes fellendülése 1972-ben, azoknak az új törvény alapján alakított szerveknek a bojkottja a szakszervezetek részéről, amelyek fő célja a szakszervezetek és az állam „érdemi együttműködésének" elérése és a dolgozók követeléseinek az uralkodó körök számára elfogadható keretekre való korlátozása volt – mindez oda vezetett, hogy az új törvény elfogadása homlokegyenest ellenkező hatással volt, mint amelyre kezdeményezői számítottak.

B. Ramelsonnak, Nagy-Britannia Kommunista Pártja Politikai Bizottsága tagjának szavai szerint az uralkodó osztály, miközben akadályozza a szakszervezeteket legfontosabb feladatuk teljesítésében – a munkások helyzetének megjavításáért vívott mindennapos harc folytatásában –, tulajdonképpen olyan körülményeket teremtett, amelyek között a szakszervezeti tagok mind jobban bekapcsolódnak a politikai harcba; „az uralkodó osztály az ipari csatákat politikai csatákká alakítja át"*.

Valóban: a szakszervezetek – egyszerű tagjaik nyomására – harcos álláspontot foglaltak el, és kereken elutasították az „ipari viszonyok törvényének" végrehajtását. A két fél engesztelhetetlensége a konfliktusban, az a tény, hogy tulajdonképpen a szociál- és gazdaságpolitika két, egymással homlokegyenest ellenkező megközelítéséről volt szó, a küzdelemnek éles politikai jelleget adott. A kibontakozott harcban, bár ösztönös és nem tudatosult módon, de felvetődött a nagytőke mindenhatósága korlátozásának kérdése.

A kialakult válság politikai jellegét csupán erősítette az a körülmény, hogy 1974-ben a kormány idő előtti választásokat írt ki, és azokon a konzervatívok vereséget szenvedtek. A munkáspárti kormány a munkások számára gyűlöletes törvényt hatályon kívül helyezte. Az uralkodó körök a gazdasági válságra hivatkozva még a munkáspárt kormányzása idején sem hagytak fel azzal a kísérlettel, hogy a szakszervezetek jobboldali vezetői révén valamiféle újabb „jövedelempolitikai" variánst erőszakoljanak rá a munkásokra; de minden ilyen kísérlet elkerülhetetlenül erősen kiélezi az osztályellentéteket.

Nem váltak valóra azok a nagy remények sem, amelyeket az ural-

* Comment, 1974. február 9.

kodó körök a szakszervezetek különböző jellegű konzervatív szervekbe való bevonásához fűztek. Ilyen központi jellegű szerv volt Franciaországban a Gazdasági és Szociális Tanács, Angliában a Nemzeti Gazdaságfejlesztési Tanács, az Egyesült Államokban a Bér- és Ártanács, Olaszországban a Nemzeti Gazdasági és Munkaügyi Bizottság. Ilyen szervek voltak továbbá a minisztériumokban, főhatóságokban és az államapparátus más szintjein működő körzeti, ágazati, szakosított konzultatív intézmények is. Ezzel a művelettel nem tudtak kedvező „szociális légkört" teremteni, és nem tudták a munkásság olyan fontos tömegszervezeteit, mint a szakszervezetek a társadalom fölött gyakorolt állammonopolista ellenőrzés mechanizmusának szerves részévé tenni.

Gyakran megtörténik, hogy a szakszervezetek teljesen lemondanak a konzultatív szervek rendszerében való lojális részvételről, mert ezek a szervek nyíltan nem demokratikus felépítésűek. Még a burzsoázia legrafináltabb védelmezői sem képesek elleplezni ezeknek a rendszerint „funkcionális képviseleti" rendszernek nevezett intézményeknek antidemokratikus, bürokratikus jellegét. A hagyományos képviseleti intézményektől eltérően, ahol a különböző politikai áramlatok és szervezetek közötti erőviszonyokat a választások során határozzák meg, a „funkcionális képviselet" rendszerében az erőviszonyokat felülről, több évre előre megszabják. Az országos, körzeti vagy más konzultatív szervek és központok üléseit rendszerint titokban tartják, és oda még a polgári sajtó képviselőit sem engedik be.

Ha az uralkodó osztály néha tesz is nem lényeges engedményeket, egészében a „funkcionális képviseleti" rendszer felépítése olyan, hogy gyakorlatilag kizárja a monopóliumok és az állam képviselői számára hátrányos döntések meghozatalának lehetőségét. Így például a Német Szövetségi Köztársaság kancellárja mellett megalakított Szociális Változások Bizottságában a szakszervezeteknek csupán tanácskozási joguk van. A francia Gazdasági és Szociális Tanács 200 tagja közül mindössze 45 képviseli a szakszervezeteket. A Tanács szekcióiban a szakszervezetek képviselete még alacsonyabb (16%-os). A rendelkezésre álló adatok szerint a szakszervezetek állásfoglalása csupán a megtárgyalt esetek 22%-ában volt döntő. A korszerűsítési bizottságokban a tagsági helyek 40%-át az üzleti élet képviselőinek tartják fenn, míg a szakszervezetek a tagsági helyeknek csupán 10–15%-ával rendelkeznek. A monopóliumok és az állam képviselőinek túlsúlyát

azonban nem csupán számbeli fölényükkel érik el, hanem a kezükben összpontosuló politikai és gazdasági hatalommal is. Ugyanakkor a konzultatív szervekben elfogadott ajánlások nem kötelező jellegűek az államigazgatási szervek számára, ami lehetőséget nyújt arra, hogy meglehetősen önkényesen értelmezzék azokat, különösen akkor, amikor a szakszervezeteknek vagy a dolgozók más szervezeteinek a befolyását tükrözik.

Mindez még a jobboldali, reformista szakszervezeteknek a „funkcionális képviseleti" szervekben való részvételéhez való viszonyát sem teszi fenntartás nélkülivé, ahogyan azt az uralkodó körök szeretnék. Emellett a hatalmon levők sem szívesen vállalkoznak a radikális, harcos szakszervezeteknek az ilyen mechanizmusba való bevonására. Hiszen az ilyen szakszervezeteknek a részvétele az államgépezet közvetlen elágazását jelentő szervekben bizonyos feltételek között (az osztályellentétek kiéleződése, a szakszervezeti mozgalom egészének balratolódása esetén) elősegítheti az osztályharc erősödését. A baloldali szakszervezetek ugyanakkor gyakran fellépnek egy olyan szervben való aktív részvétel ellen, amelynek célja az, hogy korlátozza a dolgozók harcát és a „békés" tárgyalások medrébe terelje elégedetlenségüket. Olyan esetekben, amikor ezekbe a szervekbe elküldik képviselőiket, céljuk a konzultatív intézmények felhasználása a munkásosztály érdekeinek megvédésére, e szervek átalakítása a monopóliumok hatalmának korlátozásáért folytatott harc eszközévé.

Még a reformista szakszervezetekben is nő az ellenállás azokkal a kísérletekkel szemben, amelyek arra irányulnak, hogy a szakszervezeteket bevonják az állam bürokratikus gépezetébe. Az osztályharc fokozódásának hatására vezetőik egyre élesebben reagálnak a szakszervezetek jogainak és érdekeinek megnyírbálására. A CFDT képviselői például hangsúlyozzák, hogy „részvételüket inkább érdekeik megvédésére irányuló kísérletnek kell tekinteni, nem pedig támogatásuk bizonyítékának".* A szakszervezetek követelik: a munkásszervezetek küldötteinek adjanak döntési jogokat arra, hogy a társadalmi-gazdasági programozási szervekben „mélyebben beavatkozhassanak a magánvállalkozás ügyeibe".**

* Revue International de travail, 1966. április. 385. old.
** Handelsblatt, 1972. szeptember 29–30.

Az osztályharc fellendülésével a munkaviszonyok problémáit egyre gyakrabban nem a tárgyalóasztal mellett döntik el, hanem a munkások sztrájkjaival, üzemek elfoglalásával és az érdekeiket védő dolgozók más megmozdulási formáival. Ugyanakkor a szakszervezetek arra tett kísérletei, hogy a konzultatív szerveket felhasználják az országos társadalmi-gazdasági kérdések megoldásában való tényleges részvételre, a vállalkozókat arra késztették, hogy fokozottabban törekedjenek a munkások képviseletének szűkítésére és erősítsék a konzultatív intézmények antidemokratikus jellegét.

Így például a Német Szövetségi Köztársaság monopolista burzsoáziája az utóbbi években határozottan fellépett az ellen, hogy a szakszervezeteket bevonják a fő társadalom- és gazdaságpolitikai irányok kimunkálásába. A monopóliumok képviselői mind gyakrabban bojkottálták azoknak a szerveknek a tevékenységét, amelyekbe a szakszervezeteket korábban bevonták. A Szövetségi Munkaügyi Minisztérium mellett megalakított Szakképzési Tanács tevékenysége a monopóliumok makacs ellenállásába ütközött. Azok a monopóliumok, amelyek abban érdekeltek, hogy a szakiskolák tevékenységét szűk gazdasági érdekeiknek rendeljék alá, arra törekedtek, hogy a szakszervezeteket megbénítsák, illetve teljesen kizárják e problémák megoldásából.*

Az olasz kormány is kísérleteket tesz arra, hogy a szakszervezetek képviselőivel megtárgyalandó problémákat a munkások anyagi helyzetével közvetlenül összefüggő kérdésekre korlátozza. Angliában és más országokban is hallani olyan panaszokat, hogy a „szakszervezetek visszaélnek hatalmukkal", és felhívások hangzanak el, hogy alkalmazzanak velük szemben „kemény" magatartást.

Ily módon a „szociális harmóniát" nem sikerült elérni sem a „jövedelempolitikával", sem pedig azokkal a kísérletekkel, hogy a szakszervezeteket bevonják a társadalmi-gazdasági kérdéseknek az üzleti élet és a burzsoá állam képviselőivel együtt történő megvitatásába. Az éles osztályellentétek miatt rendszerint vajmi kevés eredménnyel járnak mindazok a kísérletek, hogy a szakszervezeteket az állammonopolista szervezetekbe integrálják.

* Lásd Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1975. január 13., 1975. január 18.; Handelsblatt, 1975. január 10.

A kapitalizmusnak nem sikerült „kezesbáránnyá tenni" a munkásosztályt, de nem sikerült neki az sem, hogy a társadalom átalakításának eszméit, a szocialista ideálokat felcserélje a fogyasztás burzsoá „ideáljaival". A fogyasztói beállítottság természetesen ideig-óráig befolyást gyakorolt a dolgozókra, különösen az olyan országokban, mint az Egyesült Államok, a Német Szövetségi Köztársaság és néhány kisebb ország. De a mai kapitalizmus ideológiai fegyvertárában fontos helyre állított személyes fogyasztásba vetett remények sok szempontból hamarosan szertefoszlottak.

Mindenekelőtt az uralkodó osztály manőverezési területe az anyagi javak terén nem bizonyult időben szélesnek, és a gazdasági válság kifejlődésével még jobban beszűkült. A burzsoá társadalom továbbra is magas korlátokat állít a tömegek anyagi szükségleteinek kielégítése elé. Ugyanakkor a dolgozók saját helyzetüket egyre nagyobb mértékben nem csupán abszolút mutatókkal vagy a múlttal való összehasonlítással értékelték, hanem a gazdasági fejlődés nyújtotta lehetőségek, valamint a lakosság „felső rétegeinek" életszínvonalával való összehasonlítás szempontjából is. Ennek eredményeként még azoknak a munkásrétegeknek a tömegharcban felvetett követelései is jelentősen fokozódtak, amelyek anyagi helyzete elég hosszú időn át javulóban volt.

W. Ranseman tekintélyes angol szociológus szerint a munkások helyzetében az utóbbi tíz-tizenöt év alatt végbement általános változás úgy jellemezhető, hogy az „a reményektől a várakozások felé, a várakozásoktól a követelések felé való haladás". „Valószínű – mondja –, hogy egyre több család alapvető jogának fogja tekinteni tényleges életszínvonalának rendszeres javulását."* Ehhez a dolgozók tudatában bekövetkezett változáshoz hozzájárultak azok az információk, amelyek, ha eltorzult formában is, de eljutottak hozzájuk a szocialista országok fejlődésének eredményeiről; hozzájárult ehhez a változáshoz a munkásszervezetek pozícióinak erősödése is magában a tőkés társadalomban.

Fontos egy másik tény is: a kapitalizmusnak általában nem sikerült a munkásosztály látókörét az anyagi helyzetre leszűkítenie, nem

* New Society, 1974. május 23. 435–436. old.

sikerült a dolgozókat bezárnia a kispolgári illúziók világába. Ebben nem csupán a tőkés termelés és társadalom általános feltételei játszottak közre, amelyek lépten-nyomon az osztályharc tanulságait nyújtják a munkásoknak, nem csupán a proletariátus harcos hagyományai nyilatkoztak meg, hanem azok a mélyreható változások is, amelyek ma a munkásosztály szükségleteinek rendszerében végbemennek. A tudományos-technikai forradalomnak, a dolgozók osztályharcának, a két társadalmi rendszer versenyének hatására olyan új társadalmi feltételek alakultak ki, amelyek sok tekintetben módosították a munkásosztály társadalmi és pszichológiai arculatát, olyan új munkástípus létrejöttét eredményezték, amely egészében műveltebb és szakképzettebb, szélesebb látókörű és amelynek szükségletei megnövekedtek. Még akkor is, amikor anyagi követelésekről volt szó, ezek felvetésekor egyre gyakrabban – ha nem is elég tudatosan és sok tekintetben ösztönösen, de – jelentkezett a munkásnak az a törekvése, hogy társadalmi elismerését fokozza, hogy a társadalmi viszonyok rendszerében betöltött helyét emelje. Az elsődleges anyagi szükségletek részleges kielégítésének mértékében figyelmét a korábbinál sokkal inkább fordította arra a kérdésre, milyen árat kell fizetnie az anyagi színvonalnak a kapitalizmusban elért emelkedéséért.

A munkások követeléseikben a szabadidő problémája mellett mind nagyobb súllyal vetették fel a munkafeltételek kérdését, a munkaszervezés javításával és a munkásokat megizzasztó és „lojalitásra" késztető tőkés „racionalizálási" formák, a tőke számára előnyös elszámolási és bérezési formák elleni harccal összefüggő problémákat is. Egyben nagyobb hangsúlyt kapott az a törekvésük, hogy stabil és garantált anyagi helyzetet és munkahelyet biztosítsanak maguknak.

Az Egyesült Államokban végzett vizsgálatok rámutattak arra, hogy a szélesebb általános képzésben részesült munkások új nemzedéke a beállítottságát tekintve sokban különbözik az előző nemzedékektől. Az új nemzedékre lényegesen nagyobb mértékben jellemző a munkájával, életmódjával, helyzetével való elégedetlenség. „Paradox módon – írták H. Johnson és N. Kotz, az egyik vizsgálat szerzői – a fiatal munkás kevesebbet is, többet is igényel. Fizetésemelést akar, de azonnal. A bérkiegészítések számára már nem oly fontosak. De szabad időt is akar, és egy új életmódra törekszik. Az anyagi javak megszer-

zése számára még nem minden."* A D. Yankelovits szociológus által megkérdezett fiatal munkások 74%-a úgy nyilatkozott, hogy számukra a pénz nem elsőrendű.** A polgári szerzőket leginkább a fiatalok munkával való elégedetlensége nyugtalanítja.

A mai tőkés termelésben rendkívül magas a széttagolt, részleges, egyhangú és tartalmatlan munka részaránya. A munkások képzettségének, általános kulturáltságának emelkedésével az ilyen jellegű munka számukra egyre nehezebbé válik. A munka alkotó tartalmának elvesztését nem kárpótolja az a tudat, hogy közös ügyben vesznek részt, és hogy érdekeltek a termelés eredményeiben. A termelési mechanizmus egyre inkább idegen elemként áll szemben a munkással, a munka számára mindinkább csupán a megélhetéséhez szükséges eszközök forrását jelenti.

H. Sheppard és N. Herrick, az amerikai munkások beállítottságáról készült tanulmány szerzői hangsúlyozzák, hogy sem a magas munkabér, sem a bérkiegészítések és nyugdíjak, sem pedig a jól felszerelt üzemi helyiségek nem elegendőek ahhoz, hogy a munka vonzóvá váljék az amerikai munkások számára.*** Munkájukkal legkevésbé azon termelési ágak munkásai vannak megelégedve, ahol különösen magas a részleges, egyhangú munka részaránya. Például a gépkocsiiparban a munkájukkal megelégedettek aránya mindössze 16%-ot tett ki.

„A munka Amerikában" című tanulmány adatai szerint a fizikai dolgozók 76%-a elégedetlen munkájával. Az elégedetlenség motívumai: a túlzott munkaintenzitás (a munkaműveletek száma percenként a 100-at is eléri), a munka egyhangúsága, a szigorú fegyelem, az, hogy a dolgozónak nincs lehetősége kezdeményezésre.° Az elégedetlenség érzése nem csupán a fizikai munkásokra (a „kékgallérosokra") terjed ki, hanem egyre nagyobb számú „fehérgallérosra" (alkalmazottra) is. Az említett tanulmány adatai szerint a „fehérgallérosok" 57%-a nincs megelégedve munkájával.°° Ennek okaiként olyan tényezőket neveznek meg, amelyek a „kékgallérosok" által mondott ténye-

* Washington Post, 1972. április 10.

** New York Times, 1974. május 22

*** Lásd *H. L. Sheppard–N. Q. Herrik:* Where have All the Robots Gone? W. E. Upjohn Institute for Employment Research 1972.

° Lásd Economist, 1973. május 26. 55. old.

°° Lásd Newsweek, 1973. 1. sz.

zőkhöz közeliek: a munka egyhangúsága, kimerítő volta, a kilátástalanság. „Bár munkájuk fizikailag kevésbé fárasztó – írja S. Levitan és R. Taggart –, állandó szellemi feszültségben vannak, ami nem kevésbé kimerítő."* Ahogy a tudományos-technikai forradalom hatására nő a kis- és középalkalmazottak száma, munkájuk és társadalmi helyzetük pedig mind közelebb kerül a munkásokéhoz, egyre halványabbá válnak a hivatali szamárlétrán való előrejutásba vetett remények, mind kevésbé érzik magukat a termelésben és a társadalomban kiváltságokat élvező csoportnak.

A munkások egyre gyakrabban törekednek a munkában az önmegvalósításra, a nagyobb önállóságra és alkotó tevékenységre a termelésben. D. Yankelovits megjegyzi: hogy számos fiatal munkás kifejezte „erős törekvését arra, hogy képzését valamilyen formában folytassa", de kevés a lehetőségük arra, hogy ezt a törekvésüket megvalósítsák, és arra is, hogy eljussanak az „önkifejezésig" és a megelégedettségig. Abban az esetben, ha ezeket a törekvéseket nem elégítik ki – mutat rá D. Yankelovits –, ennek súlyos következményei lesznek a legközelebbi években.**

A munkások elégedetlensége a széttagolt munka és elsősorban a futószalagon végzett részműveletek miatt, a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az uralkodó osztály aggodalmát kiváltó méreteket öltött. Ez az elégedetlenség tömeges munkaerő-vándorlást idézett elő a Ford üzemekben és az Egyesült Államok valamint más országok gépkocsigyáraiban. Jelentősen megnőtt a munkából igazolatlanul távollevők száma. A napi igazolatlan mulasztások százaléka a FIAT torinói gyáraiban az 1960. évi 4%-ról 1970-ben 8%-ra emelkedett, és 1972-ben megközelítette a 15%-ot. Torinóban nap mint nap 13 000–15 000 munkás nem jelent meg a munkahelyén, és ez néha napi 200 gépkocsival egyenlő termeléskiesést okozott.*** A munkásosztály széles körű elégedetlenségének lecsillapítására tett egyes korlátozott „humanizálási" kísérletek (például a munkaműveletek túlzott felaprózásának megszüntetése) a tőkés konkurrencia és profithajsza merev korlátaiba ütköznek, és valójában a tőkések újabb fortélyát jelentik, amelynek célja a munkaerő „hozamának" növelése, a munkaerő rugalmasabb ellenőrzése mellett.

* Newsweek, 1971. 20. sz.

** Lásd New York Times, 1974. május 22.

*** Lásd Usine Nouvelle, 1973. január 1. 48. old

A tőkés kizsákmányolás elleni tiltakozás már nem korlátozódik a kizsákmányolás legdurvább, anyagi megnyilvánulásai elleni harcra, hanem behatol az osztályviszonyok mechanizmusának a lényegébe. A munkások egyre jobban megértik, hogy „az egész elmaradott, túlhaladott gazdasági rendszer a munkások ellen irányul", „a házigazdák itt nem mi vagyunk, mi csak kulik vagyunk", és „amíg nálunk kapitalizmus van, az automatizálásból a munkásnak csak kára származik, és semmiféle előnye nincsen".*

A tőkés világ munkásosztálya tehát, anyagi szükségleteinek növelése mellett, egyre aktívabban formálja szociális szükségleteit. Kiharcolva hagyományos, „történelmileg megszokott" követeléseik kielégítését – a bérek növelését, a munkaidő lerövidítését stb. –, a tőkésországok dolgozói egyre világosabban felismerik helyzetük legfontosabb vonatkozásainak nem kielégítő voltát – szociális megalázottságukat, tényleges jogegyenlőtlenségüket a termelésben és a társadalomban, lehetőségeik korlátozottságát az előrehaladásra, képességeik és szerzett képzettségük teljes értékű felhasználására stb.

A munkásosztály szükségleteinek növekedése az elégedetlenség okainak megsokszorozódását eredményezi, és az alacsony vagy nem kielégítő életszínvonal, a rossz munkafeltételek elleni tiltakozást az elnyomás egész rendszere, a tőkés társadalmi rendszertől elválaszthatatlan társadalmi egyenlőtlenség és igazságtalanság elleni tiltakozássá fokozza. L. Harris 1972 decemberében végzett kérdőíves felmérése rámutatott arra, hogy az amerikaiak 41%-a mélységesen elidegenedett azzal a rendszerrel szemben, amelyben él.**

A munkásosztály szükségleteiben végbement változások azonban nem alakítják ki automatikusan a forradalmi öntudatot. Sok tekintetben spontán módon alakulva, csupán az előfeltételeket teremtik meg a dolgozók élcsapatának eredményesebb tevékenységéhez, a munkásmozgalom forradalmi erejének bővüléséhez. De már így is rendkívül veszélyesek a kapitalizmus számára, mert a mindennapos osztályharcot túlvezetik a dolgozók anyagi létfeltételein, nagyban hozzájárulnak az uralkodó osztály számára amúgy is súlyos társadalmi problémák előtérbe kerüléséhez és erős kiéleződéséhez.

Az egyéni érdekek polgári társadalomban uralkodó rendszere az

* Szocialno-polityicseszkije szdvigi v sztranah razvitovo kapitalizma. Moszkva 1971. 92. old. alapján idézve.

** Lásd Daily World, 1973. január 6.

élet minden területét a pénznek, a tőkés profitnak rendeli alá, gátolja a lehetőségek kihasználását az olyan társadalmi jellegű szükségletek kielégítésében, mint amilyen a társadalom minden tagjára kiterjedő egészségvédelem, a normális ökológiai létfeltételek, az oktatás és képzés, a lakáshelyzet és a normális közlekedés stb. A burzsoá állam, amelynek politikáját teljes egészében a monopoltőke alapvető érdekei határozzák meg, ezeknek a szükségleteknek a kielégítését nem képes tevékenységének előterébe állítani. A szociális célú költségvetési ráfordításokat elsőnek nyirbálják meg, amikor a költségvetési deficitet csökkenteni kell, vagy növelni kell a katonai kiadásokat. A tőkésállamok abban a törekvésükben, hogy a gazdasági nehézségek terheit a dolgozókra hárítsák, mindenekelőtt a társadalom szociális igényeinek rovására érnek el „megtakarításokat". Így például az Egyesült Államok 1976. évi költségvetésében a katonai kiadások növelésekor egyben csökkentették számos szociális program költségvetési támogatását.*

A gazdasági megrázkódtatások azonban nem szülői, hanem csupán kegyetlenül őszinte feltárói voltak annak az általánosan nem kielégítő helyzetnek, amely mindezen társadalmi problémák megoldása terén a tőkés világban uralkodik. A nyugati országok dolgozói között nőtt az elégedetlenség a közoktatás terén tapasztalható állapotok miatt. A középiskolai tanulók számának növekedése és társadalmi összetételük változása ellenére a teljes középfokú végzettség a fiatalság jelentős része számára továbbra is elérhetetlen maradt. Franciaországban teljes középfokú végzettséget csupán a megfelelő korosztályba tartozó fiatalok 27%-a szerzett, a Német Szövetségi Köztársaságban 8,4%-uk, Svédországban, Olaszországban pedig 18,1%-uk.** Az osztálykorlátok erősen leszűkítik a proletár származású fiatalok tanulási lehetőségeit. A nyugat-európai tőkésországokban a hatvanas években a munkásgyermekek a felsőfokú tanintézmények diákjainak 5–25%-át tették ki, az Egyesült Államokban 26,6%-át.*** Azok a tanintézmények, amelyek a legteljesebb értékű végzettséget adták és megnyitották az utat a magasabb keresetek, beosztások vagy az önálló alkotótevé-

* Lásd The Budget of the US Government for Fiscal Year 1967. US Bureau of Budget. 7–8., 20. old.

** Lásd *N. P. Ivanov:* Naucsno-tyehnyicseszkaja revoljucija i voproszi podgotovki kadrov v razvitih sztranah kapitalizma. Moszkva 1971. 263–264. old.

*** Lásd Factual Background. Document on Acces to Higher Education. UNESCO.

kenység felé, rendszerint megőrizték zárt, kiváltságos jellegüket, és a munkásgyermekek számára gyakorlatilag elérhetetlenek voltak.

A végzettség megszerzésének fő akadályát továbbra is az anyagi nehézségek jelentik: a magas tandíjak, az a körülmény, hogy egy munkáscsalád nem tudja hosszú időn át egyik lehetséges kenyérkeresőjét sem nélkülözni, továbbá a szánalmasan csekély és nehezen megkapható ösztöndíjak. A Német Szövetségi Köztársaságban a diákoknak mindössze 18–20%-a részesült ösztöndíjban, emellett az ösztöndíjak még a létminimumot sem biztosították.* Az alacsony jövedelmű rétegekből származó diákok kénytelenek a munka mellett tanulni, sokan egyetemi tanulmányaik félbeszakítására kényszerülnek. Számos tőkésországban a dolgozó családokból származó diákoknak csupán csekély része fejezi be tanulmányait, és szerzi meg a diplomát.

A tudományos-technikai forradalom, amely lényegesen megváltoztatja a termelési folyamatot, megfelelő változtatásokat igényel a munkaerő szakmai jártasságában és ismereteiben. Az esetek többségében azonban a burzsoá oktatási rendszer a ráfordítható eszközök szűkössége, az oktatási programok és az oktatás tartalmának konzervativizmusa, az oktatók felkészületlensége miatt nem képes biztosítani a tudományos-technikai forradalom által támasztott új szükségletek kielégítését.

Rendkívül kiéleződött az egészségügyi ellátás problémája is. A dolgozók egészségét veszélyezteti az üzemi baleseteket szülő munkaintenzitás, az idegi-szellemi kimerülés, a városok zsúfoltsága, a természeti környezet romlása és az életritmus általános felgyorsulása. A szükségletek nyilvánvaló növekedése ellenére a tőkésországok egészségügyi rendszere nagyon lassan fejlődik. Számos országban a gyógykezelési költségeket a dolgozóknak továbbra is személyes jövedelmükből kell fedezniük. Ugyanakkor az orvosi szolgáltatások, gyógyszerek ára, a kórházi gyógykezelés költsége évről évre emelkedik. Az egészségügyi ellátásra fordított kiadások hányada a dolgozók költségvetésében megnőtt. A franciaországi munkáscsaládokban ez a hányad 5%-ról 7,6%-ra emelkedett.** Az Egyesült Államokban számos gyógyszer és egészségügyi szolgáltatás egyenesen káros a dolgozók számára. A hetvenes évek elején folytatott kérdőíves felmérések alkalmából az

* Lásd Stern, 1968. 46. sz. 15. old.

** Szocialno-ekonomicseszkije problemi trugyascsihszja kapitalisztyicseszkih sztran (zanyatoszty, zarabotnaja plata, potreblenyije). 315. old.

amerikaiaknak több mint 60%-a borúlátóan értékelte az egészségügyi ellátási kormányprogramok hatékonyságát.* „Huszonöt év telt el azóta, hogy Truman elnök fellépett a nemzeti egészségügyi programtervezettel – írta 1973-ban az amerikai *The Progressive* folyóirat –, de nemzetünk még mindig keresi a kiutat a súlyossá váló problémából: hogyan tehetnénk ... az orvosi ellátást minden egyes amerikai számára hozzáférhetővé?"**

Továbbra is súlyos a lakáshelyzet. A lakásépítés üteme az esetek többségében nem éri utol a városi lakosság növekedésének ütemét, a hatvanas évek végétől pedig az építkezések volumenét még csökkentették is. Emellett a bérek sok dolgozó számára nem teszik lehetővé, hogy új lakáshoz jussanak. Az összes fejlett tőkésországban a lakbér a dolgozók költségvetésének 20–30%-át teszi ki. Az építési telkekkel folytatott spekuláció a lakbérek további emelkedését idézi elő. Húsz év alatt (1950–1970 között) a lakbér Angliában, Svédországban és Belgiumban másfélszeresére növekedett, az Egyesült Államokban, Japánban, a Német Szövetségi Köztársaságban a kétszeresére, Olaszországban a négyszeresére. Az utóbbi években a lakbérek növekedési üteme még jobban meggyorsult.*** A lakbér gyorsabban nő, mint a megélhetés összköltsége. A drágaság következtében évek óta sok lakás és ház áll üresen a feszült lakáshelyzet ellenére. A hetvenes évek elején az Egyesült Államokban az összes lakás 2,4%-a lakatlan volt.° Rómában a rendőrségnek állandó összeütközései vannak olyan emberekkel, akik „törvénytelenül" foglalnak el üres lakásokat.

Az új, összkomfortos lakóépületek szomszédságában ott maradnak a düledező, az elemi komfortot is nélkülöző házak. Anglia konzervatív kormánya a hetvenes évek elején kénytelen volt elismerni, hogy „az angol állampolgárok milliói súlyos lakásgondokkal küzdenek, mert mintegy 2 millió lakás roskatag állapotban van, további 2 millió pedig minden komfortot nélkülöz"°°. Az *Economist* 1975-ben elismerte, hogy „Angliában minden hatodik lakás az elemi követelményeknek sem felel meg"°°°.

A városi építkezések zűrzavarossága, növekvő zsúfoltsága – amit a

* Lásd *W. Watts–L. Free:* The State of the Nation. New York 1973. 169. old.
** The Progressive, 1973. május. 17. old.
*** Lásd New York Times, 1976. január 2.
° Lásd Economic Report of the President. Washington 1973. 23. old.
°° Management Today, 1972. január. 77–78 old.
°°° Economist, 1975. július 12.

föld magántulajdona és a telekspekuláció idézett elő – a városok túlzsúfoltsága egyéni közlekedési eszközökkel, a fiziológiai normákat messze túllépő erősségű zaj – mindez elsősorban a dolgozók életfeltételeit rontja a mai tőkés városban.

Kiéleződött a közlekedés helyzete is. A tőkés „haladás" ezen a téren több évtizeden át az egyéni közlekedési eszközökre vett irányt; a gépkocsi az egyéni boldogulás és a „dinamikus" gazdaság sajátos jelképévé vált. Ennek az „irányvételnek" a következménye volt a tömegközlekedés hanyatlása, az improduktív energiaráfordítások növekedése, a levegő szennyezése a gépkocsik kipufogó gázával, a közlekedési útvonalakon keletkező dugók elszaporodása, az áthaladási idők meghosszabbodása. Az energiaválság nyilvánvalóvá tette a közlekedési probléma tőkés megközelítésének távlattalanságát, rámutatott arra, hogy a szenvedő fél itt is elsősorban a dolgozó ember.

A városépítés és a városi közlekedés kiéleződött gondjai összefonódtak a természeti környezet jelentős romlásának általános problémájával. Ez a probléma mindenekelőtt annak következtében állt elő, hogy a kapitalizmus barbár módon kizsákmányolja a természetet. A tőkésországok közvéleménye a közelmúltban riadót fújt azzal a szörnyű veszéllyel kapcsolatban, amelyet az ökológiai válság jelent az egész emberiség számára. E válság baljós szimptómái főképpen a legnagyobb városok munkáslakta ipari körzeteiben és negyedeiben alakulnak ki. Az Egyesült Államok nagyvárosaiban, a proletárok lakta kerületekben a levegőszennyeződés háromszor-négyszer nagyobb, mint a jobb módúak lakta negyedekben.* Ugyanez megy végbe a nyugat-európai országokban is.

A dolgozók kénytelenek azokban a kerületekben lakni, ahol a legtöbb iparvállalat települt. Ezek a legzsúfoltabb, a zöld növényzetet nélkülöző városnegyedek, távol a természettől. A munkásosztály valóban a legfájdalmasabban érzékelte, hogy véget kell vetni a víz és a levegő mérgezésének, a természeti erőforrások kimerítésének. Azokban az országokban, ahol az ökológiai válság különösen nyilvánvaló (például Japánban), a dolgozók a természeti környezet megvédéséért folytatott harc különböző formáit hívták életre.

A tőkésországok gazdasági helyzetének rosszabbodása még jobban kiélezte valamennyi szociális problémájukat. „Sok kérdésben – írta

* Lásd *P. G. Craig–E. Berlin:* The Air of Poverty. Environment. St. Louis 1971. 9. old.

egy befolyásos polgári újság – eljutottunk a végső határig: az idegbetegségek kialakulásáig a városokban, az inflációig, a foglalkoztatottságban bekövetkező ugrásszerű változásokig, a természet pusztulásáig... Kihívást intéztek a rendszerrel szemben."* Az egészségügyi szolgáltatások drágasága, a városi élet kényelmetlensége, a környezetszennyeződés kiegészül a kapitalizmus „hagyományos" problémáival, amilyen a tömegek rossz anyagi helyzete, a munkanélküliség, az infláció stb. Együtt alkotják a mai kapitalizmusra jellemző, „életminőségnek" nevezett szociális probléma-komplexumot. A burzsoá „életminőség" tarthatatlansága, elfogadhatatlansága nem csupán a tőkésországok dolgozó tömegei, hanem e rendszer meggyőződéses hívei, olyan tekintélyes ideológusai számára is nyilvánvalóbbá válik, mint J. K. Galbraith amerikai közgazdász. „Az egyenlőtlen fejlődés, az igazságtalanság különböző megnyilvánulásai, a haszontalan és képtelen újítások, a környezet egyensúlyának megsértése, az emberi személyiség iránti közömbösség, a nagyvállalatok nyomasztó befolyása az államra, az inflációs tendencia, a képtelenség arra, hogy egyáltalán valamilyen koordinációt biztosítsanak az iparágak tevékenységében – nyilatkozott Galbraith –, mindez jellemző a rendszerre, mint ahogy jellemző a mai élet valóságára is. Ezek nem csekély fogyatékosságok, amelyek kiderítésük után mindjárt kiküszöbölhetők, mint amikor beszorul egy fogaskerék, ezek a fogyatékosságok egy olyan rendszer elemei, amelyben a termelők, a hatalmat egyenlőtlenül gyakorolják: ezek a fogyatékosságok magából e hatalom természetéből következnek."**

Mindez arról tanúskodik, hogy mind a régi, mind pedig az új problémák kiéleződése következtében a kapitalizmusnak a „szociális világgal" kapcsolatos számításai tarthatatlanoknak bizonyultak. Nem a burzsoá társadalom egyes szociális nehézségeiről van szó, hanem arról a súlyos válságról, amely leleplezi, hogy a kapitalizmus képtelen megoldani az emberi társadalom legfontosabb problémáit.

Azok az állami beavatkozási formák, amelyekhez a tőkésországok uralkodó osztálya a háborút követő időszakban folyamodott, hogy megakadályozza az osztályharc forradalmi tömegmozgalomba való átnövését, nem tudták megmenteni őt az osztályellentétek újabb kiéleződésétől. Ez pedig kudarcra ítélte a belpolitikában alkalmazott stratégiáját. A szociális válságnak politikai válságba kellett átfejlődnie.

* Le Monde, 1971. február 25.

** Le Nouvel Observateur, 1974. december 2.

A burzsoázia politikai hegemóniájának megingása

Az állammonopolista mechanizmus zavarai, az uralkodó osztály szociálpolitikájának kudarcai együtt járnak a polgári pártok tekintélyének gyengülésével, az uralkodó osztályon belüli ellentétek erősödésével, a korrupció növekedésével, az éles társadalmi-politikai válságokkal hozzájárulnak a burzsoázia ideológiai és politikai hegemóniájának megrendüléséhez, a tőke hatalompolitikai gépezetének fokozatos felbomlásához. A társadalom súlyosbodó eszmei-politikai válsága behatol a hatalmi intézményekbe, a polgári politikai pártokba, fellazítja az elemi erkölcsi normákat.

1. Az uralkodó osztály politikai mechanizmusának gyengülése

Az uralkodó osztály, amely a megváltozott erőviszonyok közepette a politikai rendszer parlamenti demokratikus formáinak fenntartására kényszerült, arra számított, hogy ezek a formák megkönnyítik számára a tömegek rugalmasabb és egyben szilárdabb ellenőrzését és egy eléggé széles politikai tömegbázis megtartását. A társadalmi ellentétek robbanása azonban ezeket a számításait is meghiúsította.

Az uralkodó osztály gyengülő képességét tömegbázisának fenntartására mindenekelőtt a kormányzó pártok tekintélyének csökkenése, választói bázisuk szűkülése bizonyítja, ami jól érzékelhető például egy olyan „korszerűsített" és a polgári politológusok által hosszú időn át „mintaképnek" tekintett párt helyzetén, mint a gaulle-ista UDR-é Franciaországban. Ez a párt az 1973. évi parlamenti választásokon a kormányzó többség fő erejeként a szavazatoknk mindössze 31,3%-

át szerezte meg (1963-ban 46,4%-át),* az 1974. évi köztársasági elnökválasztáson pedig jelöltje, Chaban-Delmas még annyi szavazatot sem kapott, hogy eljusson a választások második fordulójáig. Főként az UDR munkásosztályra gyakorolt befolyása gyengült meg: a kérdőíves felmérések adatai szerint a munkások aránya e párt választói között az 1968. évi 28%-ról 21%-ra süllyedt, közvetlenül az elnökválasztások második fordulója előtt pedig csupán a munkások 17%-a nyilatkozott úgy, hogy az UDR által támogatott jelöltre szavaz majd.** Az elnöki tisztség elvesztése következtében az UDR elvesztette döntő fölényét más kormánypártok fölött, s a parlamenti többség egyik (bár a legerősebb) csoportjává vált, ami a jobboldal erőinek komoly átcsoportosulását jelenti.

Angliában a konzervatív párt az utóbbi négy parlamenti választáson háromszor szenvedett vereséget. Japán Liberális Demokrata Pártjának tömegbázisa is évről évre gyengül.

A Kereszténydemokrata Párt (DC) – amelynek képviselői harminc éve vezetik az olasz kormányokat – tekintélyének jelentős csökkenése oda vezetett, hogy az 1975. évi községi, megyei és kerületi választásokon súlyos vereséget szenvedett. A DC 1946 óta a szavazatok legalacsonyabb százalékát kapta, és csaknem elvesztette azt a pozícióját, amellyel mint a választók között a legerősebb befolyást élvező párt rendelkezik. A kereszténydemokraták egyik nagyvárosban sem tudták megtartani első helyüket, egy sor fontos pozíciót elvesztettek a helyi hatalmi szervekben. A választások eredményei belső válságot idéztek elő a pártban, a kudarcért felelős korábbi vezetést félreállították, erőteljesebben követelték a párt irányvonalának balra történő módosítását.

A pártok hatékonyságának csökkenése néha oda vezetett, hogy a politikai folyamat jelentős részben tőlük függetlenül alakult. Jól érzékelhető volt ez az Egyesült Államokban, ahol a köztársasági és a demokrata párt a hetvenes évek elejére mindenfajta csoport, áramlat, szekció laza konglomerátumává vált, és a pártgépezetet (amelynek alapját a pártbizottságok alkották) egyre inkább felcserélték az olyan típusú nem-hivatalos új csoportosulásokkal, mint a Kaliforniai Köztársasági Párt gyűlése, a Kaliforniai Demokrata Tanács, a különféle

* Lásd Kessing's Contemporary Archives. 1973. 25–848. old.
** Lásd Sondages, 1973. 1. sz. 15. old.; 1974. 1–2. sz. 55. old.

bizottságok „Függetlenek Nixonért", a „Jogászok Humphrey-ért" stb.). Annak ellenére, hogy az „elnökcsinálás" az amerikai pártok fő funkciója volt, a legutóbbi választási kampányokban nem ezek a pártok játszották a fő szerepet, hanem az úgynevezett jelölő bizottságok, amelyeket a pártok töredékeiből, a független pártfrakciókból, sőt néha egymással versenyező pártcsoportosulásokból alakítottak. Ennek következtében egyes amerikai politológusok még a pártok további működésének ésszerűségét is kétségbe vonták, azt állítván, hogy azok a XIX. század „atavizmusai" közé tartoznak.

Az uralkodó osztály természetesen nem tud lemondani arról a politikai szervezeti formáról, amelyet a párt jelent, mert az némi ellenőrzést biztosít neki a tömegek fölött, és garancia a számára fontos politikai kérdések megoldására. Arra kényszerül azonban, hogy megpróbálja korszerűsíteni, „megújítani" pártjait.

De ez a „korszerűsítés" is csupán csillapítószernek bizonyulhat. Valamely párt válsága, tekintélyének gyengülése csupán a tömegek általánosan növekvő bizalmatlanságának egyik megnyilvánulása azokkal a „játékszabályokkal" szemben, amelyeket a monopolista vezető réteg „törvényes" uralmát szentesítő politikai rendszerben elfogadtak.

A „választók zendülése" távolról sem csupán a már több évtizede megszakítás nélkül hatalmon levő pártokat érinti. A választók elvesztik bizalmukat azon pártok iránt is, amelyek miután felváltották versenytársaikat a hatalom kormányrúdjánál, nem tudtak valamennyire is hatékony politikai alternatívát javasolni. Az Egyesült Államokban megnőtt a „független" választók aránya, akik nem támogatják a legfontosabb polgári pártok egyikét sem: míg 1972-ben – a Gallup Intézet felmérése szerint – arányuk 29% volt, 1974-ben már az összes választók 33%-át tették ki.

Az elmúlt néhány évben Angliában is elég világosan megfigyelhető volt a két legfontosabb párt tömegbázisának szűkülése. Amíg a háborút követő időszak átlagában ezeket a pártokat az összes választók mintegy 70–75%-a támogatta, az 1970. évi választásokon arányuk már 64%-ra csökkent, az 1974. februári választásokon 59%-ra, az 1974. októberi választásokon 56%-ra. Egyszersmind jelentősen megnőtt azoknak a választóknak a száma, akik tartózkodtak a szavazástól és kiváltképpen azoké, akik az úgynevezett harmadik pártokra (a liberálisokra, a nacionalistákra) szavaznak. Amíg a háborút

követő összes választáson, beleértve az 1970. évi választásokat is, a harmadik pártokra leadott szavazatok aránya 3,3–12,5% között mozgott, az 1974. februári választásokon ez az arány 24,7%-ra emelkedett, 1974 októberében pedig 25%-ot tett ki.*

Ezek a folyamatok gyakorlatilag már homlokegyenest ellentétesek annak a kétpártrendszernek a „játékszabályaival", amelyhez oly sok reményt fűzött a burzsoázia. A kétpártrendszer válsága tapasztalható az Egyesült Államokban is, amiről tanúskodik a Wallace vezette reakciós „harmadik párt" megjelenése az 1968. évi választásokon; de ezt bizonyítják azok a viták is, amelyek a különböző baloldali csoportosulásokat egyesítő haladó párt megalakításának lehetőségéről folytak. Ezenkívül – és ez a legfontosabb – világossá vált, hogy a kétpártrendszer nem menti meg a tőkés rendszert az olyan éles politikai válságoktól, mint amilyen a „Watergate-ügy", amely érzékeny csapást mért az egész politikai rendszer tekintélyére, vagy az a konfliktus, amely Angliában 1974-ben a konzervatívok és a szakszervezetek között zajlott le.

Egyes országokban fény derült a kétpártrendszer „amortizációs effektusával" kapcsolatos számítások tarthatatlanságára. Más országokban, mint Franciaország vagy Olaszország, ahol a burzsoá tábor erőivel szemben befolyásos kommunista pártok állnak, vereséget szenvedtek a kétpártrendszer meghonosítására tett kísérletek. Arra számítottak, hogy a kétpártrendszer bevezetésével ezekben az országokban a szocialista pártokat végleg integrálják a polgári pártrendszerbe, egy széles körű balközép koalíció magjává változtathatják őket, amelynek a politikai vezetés „tartalékvariánsát" kellett biztosítania, és amelynek egyúttal a kommunisták elszigetelésének a szerepét is szánták.

Az osztályellentétek és az osztályharc kiéleződése, a nemzetközi helyzet megváltozása azonban mély befolyást gyakorolt a szociáldemokráciára, különösen azokban az országokban, ahol erős a kommunista párt. Franciaországban kudarcba fulladtak azok a kísérletek, amelyek arra irányultak, hogy a szocialista párt körül olyan blokkot alakítsanak ki, amely nem annyira a kormánykoalícióval, mint inkább a kommunista párttal áll szemben. Az 1969-es elnökválasztásokon a szocialisták jelöltje a szavazatoknak mindössze 5%-át kapta

* Lásd *D. Butter–M. Pintl Duschinsky:* The British General Election of 1970. London 1970.; The Times, 1974. március 3., 1974. október 14.

meg. Az újjászervezett Francia Szocialista Párt, bár nem teljesen következetesen, de rálépett a kommunista párttal való együttműködés útjára, aminek eredménye az 1972-ben megkötött megállapodás közös programjukról, a baloldali erők sikerei az 1973-as parlamenti és az 1974-es elnökválasztásokon.

Kudarcot vallott az olasz szocialistáknak az a kísérlete is, hogy rálépjenek az osztályegyüttműködés útjára; ez csupán a tömegek beléjük vetett bizalmát ingatta meg. Az olasz szocialista párt a hatvanas évek végétől újból balra tolódott, határozottabb antimonopolista politikát folytatott, és szorosabb kapcsolatot tartott a kommunistákkal. Az 1975-ös választások után a szocialisták erélyesen síkraszálltak a belpolitikai irányvonal gyökeres megváltoztatásáért, azért, hogy a kommunistákat vonják be a legfontosabb országos döntésekbe.

A szociáldemokrácia soraiban végbement eszmei-politikai differenciálódás nem korlátozódott e két párt balratolódására. Számos más szociáldemokrata és szocialista párt tömegbázisán belül, sőt még vezetőik között is nő az elégedetlenség az osztályegyüttműködés politikájával, a jobboldali vezetés antikommunista irányvonalával szemben, fokozódik az antimonopolista követelések népszerűsége, és egyre inkább arra törekednek, hogy az uralkodó körök politikájával demokratikus és szocialista alternatívát állítsanak szembe. A balratolódás bizonyos ismérvei jelentkeztek a hetvenes években az angol Munkáspártban, a Belga Szocialista Pártban és a Holland Munkáspártban is, aktivizálódott a Német Szociáldemokrata Párt balszárnya. A szociáldemokrata mozgalom jobboldali erői makacs ellenállást fejtenek ki ezzel a folyamattal szemben, arra törekednek, hogy a pártokat továbbra is kommunistaellenes állásfoglalásokra bírják és az új körülmények között is reformista, osztályegyüttműködési politikát folytassanak. Ma már azonban egyre nehezebb a szociáldemokráciára ráerőszakolni az állammonopolista politikai tartalékerejének szerepét, azt, hogy eszközül szolgáljon a munkásosztálynak és a dolgozó tömegeknek a fennálló rendszerbe való integrálásához.

Ennek következtében még a kétpártrendszer keretein belül is fokozódott a különbség az egymással vetélkedő pártok között, ami mintegy ellensúlyozta a konzervatívok, a munkáspártiak, a kereszténydemokraták, a szociáldemokraták politikai irányvonalának már említett közeledését. Ma már nem kell a politikában szakértőnek lenni ahhoz, hogy felfedezzük azt a különbséget, amely az angol konzervatívok és

munkáspártiak között a szakszervezetek követeléseinek megközelítésében, a Német Szövetségi Köztársaságban a CDU és az SPD között az ország politikai életének olyan alapvető kérdéseiben fennáll, mint a „keleti politika", az állami szabályozás, a társadalmi reformok. Ez a tény jelentős mértékben azokat a mélyreható változásokat tükrözi, amelyek a munkásosztály, a középrétegek egy részének beállítottságában végbementek. Ily módon nem csupán az uralkodó osztálynak a lakosság széles tömegei fölött gyakorolt politikai ellenőrzése lett kevésbé hatékony, hanem a munkásosztálynak és a dolgozók más rétegeinek a politikai életre gyakorolt befolyása is erősödött. Ennek következtében, amíg az ötvenes-hatvanas években a hatalom átkerülése egyik párttól vagy koalíciótól a másikhoz nagymértékben az uralkodó osztály belső ügye volt, és csupán valamelyes hangsúlyeltolódást jelentett politikájában, a hetvenes években már nem egészen ez a helyzet. Az a körülmény, hogy a polgári pártok elvesztették ellenőrzésüket a végrehajtó hatalom fölött, és az átkerült a szociáldemokrácia vagy más demokratikus tömegbázisú pártok kezébe, adott feltételek között lehetőséget teremthet arra, hogy a dolgozók fokozzák befolyásukat a politikai irányvonalra, amit természetesen az uralkodó körök nem akarnak.

Ezzel a monopoltőke számára aggasztó tünettel összefüggésben alakultak ki a hetvenes években oly gyakori „patt-helyzetek", azaz olyan erőegyensúlyi helyzetek, amelyekben egyik pártnak vagy pártszövetségnek sem sikerült legyőznie vetélytársát. A választótestület és a parlament két, hozzávetőlegesen egyenlő, egymással szembenálló részre szakadt, amelyeknek egyike sem volt elég erős ahhoz, hogy ráerőszakolja a másikra a maga politikai irányvonalát, de elég erős ahhoz, hogy komoly mértékben akadályozza a másikat. Ilyen helyzetek alakultak ki a hetvenes évek elején a Német Szövetségi Köztársaság parlamentjében, több skandináv országban, 1974-ben Angliában, valamint más országokban is, bizonyítva a polgári demokrácia „játékszabályainak" megsértését, azt, hogy a tőkésországok politikai életében távolról sem történik minden úgy ma, ahogyan azt az uralkodó osztály szeretné. Míg korábban ezekből a helyzetekből egy sor kérdésben viszonylag könnyen kiutat találhattak a „kétpártrendszer" vagy ideiglenes koalíciók útján, most, amikor a pártok közötti különbségek markánsabbak, ezt sokkal nehezebb megvalósítani. Különösen vonatkozik ez az olyan országokra (Franciaország, Japán, Olaszország),

ahol a kormánypárttal vagy pártkoalícióval szemben állnak a politikai irányvonal gyökeres felülvizsgálását, a társadalom átalakítását követelő erők. Ilyen viszonyok között az egymással küzdő erőknek az 1974–1975-ös választásokon megnyilvánult egyensúlya közvetlen fenyegetést jelent a monopoltőke politikai uralmára.

A burzsoázia politikai tömegellenőrzési mechanizmusának kifejlődő válsága az uralkodó osztályon belüli erősödő ellentétekkel együtt hozzájárul a politikai labilitás növekedéséhez a fejlett tőkésországokban.

2. *A politikai stabilitással kapcsolatos tervek meghiúsulása. Az uralkodó osztályon belüli ellentétek*

A politikai ingatagság külső megnyilvánulása volt a széles tömegbázisra támaszkodó stabil kormányok alakításának nehézsége, a gyakori kormányválság. „Az európai országok többségének – írta 1975 januárjában a francia üzleti körök orgánuma, a *L'Expansion* – ma kisebbségi kormánya van. Az állam, miután izomereje csökkent, elhájasodott. A válság csapása alá kerültek a politikailag legyengült társadalmak."*

Valóban, a fejlett tőkésországok közül az Egyesült Államoknak, Olaszországnak, Dániának, Svédországnak, Norvégiának 1975-ben olyan kormánya volt, amely a parlamentben nem támaszkodhatott saját többségre. Angliában és Japánban a kormány olyan pártok képviselőiből tevődött össze, amelyek a választásokon nem kapták meg a szavazatok abszolút többségét. Belgiumban Tindemans kormánya, miután néhány hónapig kisebbségi kormányként létezett, csak üggyelbajjal tudott magának elegendő parlamenti bázist összeszedni. A Német Szövetségi Köztársaságban a kormánypártok egy sor vereséget szenvedtek el a tartományi választásokon. Franciaországban az a többség, amelyre a kormány támaszkodik, 1%-ra csökkent.

Ilyen feltételek között a gyakori kormányválságok elkerülhetetlenek. Különösen gyakoriak a kifejezetten többpártrendszerű országokban (Olaszország, Belgium, Dánia stb.). Harminc év alatt Olaszországban 37 kormányváltozás volt. A miniszterek gyors változása az olasz mo-

* L'Expansion, 1975. január. 68. old.

nopolista burzsoázia politikai hatalmi mechanizmusának komoly gyengeségéről tanúskodik. Az utóbbi években ez a gyengeség még fokozódik is: csupán 1974 folyamán három kormányválság volt Olaszországban.

Az utóbbi időben azonban a stabil kormány megalakítása nemcsak azokban az országokban válik nehézzé, ahol rendszerint egyetlen párt sem képes az abszolút többség megszerzésére, hanem a kétpártrendszerű országokban is. 1974-ben Nagy-Britanniában a konzervatív kormány vereséget szenvedett és át kellett adnia a helyét a Munkáspártnak. De a munkáspárti kormány sem élt tovább hét hónapnál, mivel a parlamentben nem volt többsége. Az új választásokon a munkáspártiak végül rendkívül csekély (mindössze 3 mandátumos) parlamenti többséghez jutottak.

Az idő előtti parlamenti választások Angliában hagyományosak, de a parlamentet már régen nem oszlatták fel ennyivel korábban a meghatalmazások lejárta előtt és olyan drámai körülmények között (az országot megbénító sztrájk, rendkívüli állapot), mint 1974 februárjában. 1910 óta nem volt eset arra, hogy egy évben kétszer írtak volna ki idő előtti választásokat. A Német Szövetségi Köztársaságban és Olaszországban 1972-ben a parlamentet a háborút követő években először oszlatták fel idő előtt, ami a politikai labilitás növekedését bizonyította.

Nem véletlen az sem, hogy az összes nagyobb fejlett tőkésországban a politikai vezetés változása időben (1974) egybeesett, éspedig oly módon, hogy mindenütt a vezetőknek, illetve a kormánypártoknak nem a parlamenti mandátum határidejének lejártával összefüggő váltásáról volt szó. Jellemző továbbá, hogy ezek az események éppen azokban a hónapokban zajlottak le, amikor a tőkésországok gazdasági és társadalmi helyzete jelentősen romlani kezdett.

A politikai labilitás fokozódása aggasztja a monopoltőkét. Az uralkodó osztály soraiban nincs sem bizonyosság, sem pedig nézetegység a jelenlegi helyzetből való kilábalás útjának-módjának kérdésében. Éppen ellenkezőleg: az utóbbi években jelentősen kiéleződtek az általános politikai irányvonal meghatározása körüli belső ellentétek, ami viszont fokozza a politikai labilitást. Az ellentétnek számos oka van, például a burzsoá osztálynak és politikai elitjének társadalmi-politikai heterogenitása.

A burzsoázia egyéni és osztályérdekei közötti ellentétek, amelyek

időnként az egyes cégek és az állam közötti ellentétek formáját öltik, a „mindenkinek mindenki ellen" folytatott harca, a többi között a kis- és középvállalkozók és a monopolista burzsoázia között dúló konkurrenciaharc, a jobboldali elit politikai áramlatai és csoportosulásai, a polgári társadalmi és politikai eszmék ideológusai és teoretikusai közötti ellentétek – amelyeket a mindennapi élet és a hétköznapok elfojtanak – a társadalmi-politikai helyzet kiéleződésének időszakaiban felszínre kerülnek.

A hetvenes években a tőkésországok uralkodó osztályán belül kiéleződött a kialakult társadalmi, gazdasági, politikai helyzetből való kiút keresésével összefüggésben folyó harc. A különböző frakciók közötti erőviszonyok a gazdasági és politikai helyzettől és az osztályharc alakulásától függően változnak. Az erők csoportosulása néha egyszerű és egyértelmű, gyakrabban azonban rendkívül összekuszált és szövevényes: a különböző kérdésekben érvényesülő tendenciák szeszélyesen keresztezik egymást vagy összefonódnak. Korábban az uralkodó osztályon és a vezető rétegen belüli ellentétek és nézeteltérések a „normális" politikai fejlődés alapját képezték, ma ezek gyakran a kialakult normáktól való eltérésre vezetnek, általános bizonytalanságot idéznek elő. Ez nem csupán az ellentétek fokozott intenzitásával és mélységével függ össze, hanem azzal is, hogy a nézeteltérések magának a politikai hatalmi rendszernek és az állammonopolista szabályozási mechanizmusnak a fejlődésével összefüggő alapvető kérdésekben bontakoznak ki.

Az állam továbbra is az az alapvető eszköz, amelynek segítségétől a nagytőke azt reméli, hogy megoldhatja a társadalmi és gazdasági gondokat, és kiutat találhat a nehézségekből. Az állam feladatainak és cselekvési módszereinek értelmezését illetően azonban az uralkodó osztály különböző frakciói között igen nagyok a nézeteltérések. Így például Franciaországban a tőke konzervatív szárnya, amely szembenáll az úgynevezett pragmatikus szárnnyal – amelynek egészen a közelmúltig erős pozíciói voltak a francia üzleti élet vezető szervében, a gyáriparosok nemzeti tanácsában, és amelyet a középburzsoázia támogatott –, sürgette a gazdasági folyamatokba való közvetlen beavatkozás korlátozását. Az államnak – vélték – csupán az általános társadalmi-gazdasági irányt kell kitűznie, és az egyensúlyt kell támogatnia, minden egyebet a „szabad versenyre" bízva. Csupán azokon a te-

rületeken kell az államnak fellépnie, ahol a magánvállalkozás nem képes megbirkózni feladatával.

Az állam és a monopoltőke között súrlódások tapasztalhatók a Német Szövetségi Köztársaságban is. Az uralkodó osztály elégedetlen amiatt, hogy az államapparátus nem tanúsít kellő rugalmasságot és felkészültséget a gazdasági válság által felvetett problémák megoldásában. A nagyvállalatok menedzserei, a vállalkozói szövetségek vezetői, az állami-magán vegyes vállalatok képviselői a korporációk befolyásának növelésével arra törekednek, hogy a monopolista burzsoáziát még közvetlenebbül bevonják a politikába, hogy megteremtsék a feltételeket a komplex állammonopolista szabályozással kapcsolatos intézkedések végrehajtásához.

A monopoltőke politikai vezetésén belül a válsághelyzetben alkalmazandó irányítási módszerek kérdése körül folyó harc jellemző példája lett az a konfliktus, amely az Egyesült Államok végrehajtó és törvényhozó hatalma között (pontosabban az elnök és a Kongresszus között) kialakult. A konfliktus társadalmi-politikai alapját a végrehajtó hatalmi szerveknek, az elnök hatáskörének rendkívüli megerősödése képezte, ezzel összefüggésben az, hogy felborult az állami mechanizmus különböző részei közötti erőegyensúly, amit az uralkodó osztály megkísérelt helyreállítani. És ez, jóllehet a végrehajtó hatalom kiváltságainak erősítését az állammonopolista kapitalizmus fejlődési szükségletei követelték meg, végül is megfelel az uralkodó osztály céljainak.

Nyilvánvaló, hogy az amerikai társadalmi-politikai helyzetnek a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején bekövetkezett kiéleződése, valamint az elnöki hatáskör kiszélesítése között, amelyre éppen ebben a válságszakaszban került sor, közvetlen összefüggés fedezhető fel. Az elnöki hatalom megnövelése a társadalmi-politikai válság kiéleződésének a következménye és egyben e válság egyik megnyilvánulása lett. J. Hughes megjegyzése szerint a válsághelyzetben „a törvényhozók addig fontolgathatják döntéseiket, ameddig nekik tetszik, csak az elnöknek kell sietnie"*. Az elnök és végrehajtó szervei lényegében egy „rendkívüli válság elleni mechanizmus" szerepét töltik be az Egyesült Államokban. Az elnöki hatalom kritikája kettős jellegű volt: szemre-

* *J. Hughes:* The Living Presidency. The Resources and Dilemma of the American Presidential Office. New York 1973. 170. old.

hányást tettek az elnöknek amiatt, hogy „diktátori teljhatalommal rendelkezik, és . . . amiatt is, hogy képtelen valamit tenni."*

Nixon elnökségének éveiben az állami irányítás szerve az elnök legközelebbi munkatársainak szűk köre lett, amelynek tagjai még miniszteri tisztséggel sem mindig rendelkeztek. Ez az elnöki „vezérkar" megkettőzte az államirányítás alapvető sémáját, de összehasonlíthatatlanul operatívabb volt, mint a miniszteri hivatali gépezet, és ezért még a konkrét, szűkebb kérdésekben is gyorsan kiszorította azt a döntéshozatali folyamatból.

A hagyományok ennyire radikális megváltoztatása természetszerűen komoly ellenállást váltott ki mind az államigazgatási szervek, mind pedig – és főképpen – a Kongresszus részéről. Nixon helyzetét nemcsak az súlyosbította, hogy sok évtized után ő volt az első olyan elnök, akit a Kongresszus mindkét házában kisebbség képviselt. Az elnök és a Kongresszus közötti, rendkívül éles összeütközés kimenetele jól ismert. Nixon lemondatása után azonban hamarosan sor került az amerikai végrehajtók és törvényhozó hatalom közötti harc második „fordulójára". Bár a Watergate-ügy közvetlenül nem lépte túl az uralkodó osztályon belüli harc kereteit, a konfliktus élessége, jelentősége és az egész fennálló rendszerre háruló következményei utalnak arra, milyen komoly tételekről van szó abban a belpolitikai játékban, amelyet a monopolista burzsoázia a társadalmi-politikai problémák kiéleződése kapcsán folytat. A Watergate-ügyre jellemző még az is, hogy mutatja azoknak a tekintélyuralmi tendenciáknak az erejét, amelyeket a társadalmi élet rendezetlen kérdéseinek állammonopolista módszerekkel való megoldására tett kísérletek szültek.

A társadalmi-politikai labilitás fokozza azokat a tőkés uralkodó köröknél szokásos szándékokat, amelyek célja a végrehajtó hatalom erősítése, az elnyomási módszerek szélesebb körű alkalmazása, a „kemény kéz" politikájának bevezetése. A szakszervezeteket a tőkésországok többségében nem sikerült a politikai rendszerbe integrálni. Ez arra készteti az uralkodó osztály számos képviselőjét, hogy követeljék a munkásszervezetekkel folyó tárgyalások beszüntetését, e szervezetek szigorú ellenőrzésének bevezetését és a sztrájkmozgalom továbbterjedésének megakadályozását. A szakszervezetekkel szemben alkalma-

* *H. G. Nicolas:* The Insultation of the Presidency. Government and Opposition, 1973. 2. sz. 156. old.

zandó kemény politika hívei túlsúlyba kerültek Anglia, Olaszország és a Német Szövetségi Köztársaság nagytőkés köreiben, különösen azután, hogy megkezdődött a gazdasági válság.

Erősen elutasító álláspontra helyezkedtek például 1974–1975-ben a Német Szövetségi Köztársaság burzsoáziája valamennyi frakciójának képviselői a szakszervezetek béremelési követeléseivel szemben. A burzsoázia még nagyobb ellenállását váltotta ki, hogy a szakszervezetek követelték a magánberuházások társadalmi ellenőrzésének kiszélesítését, valamint a munkásszervezetek bevonását a nagyvállalatok felügyeleti tanácsainak munkájába. A nagytőke ilyen állásfoglalása jelentősen megnehezíti az állam társadalompolitikájának végrehajtását, amelynek célja a szakszervezetek „lojalitásának" elérése a válság által előidézett rendkívüli helyzetben. Egyes monopóliumok és ágazati szövetségek, a profitszerzési feltételek romlásától tartva, a kormány szociális programjának további csökkentését sürgetik. Így például a gépipari vállalkozók ágazati szövetségének elnöke, a Német Szövetségi Köztársaság gazdaságügyi miniszteréhez intézett levelében tiltakozott a „szociálpolitikai csomag" állandó növelése (azaz a közoktatás, az egészségügy, a földhasználat terén és más területeken megvalósítandó „költséges" szociális reformtervek ellen).* Ehhez hasonló hangokat nem csupán a Német Szövetségi Köztársaságban hallani.

Az állammonopolista szabályozást a gazdasági válság teremtette feszült helyzetben a Német Szövetségi Köztársaságban és Angliában is a szociálreformista pártok képviselőiből alakított kormány valósítja meg. A monopolista körök, együttműködve a kormánypárt politikusaival a kormányban és az államapparátusban, tudatára ébredtek annak, hogy a kormánypárt reformista szándékai korlátozottak, és vágyódnak egy „keményebb", a szakszervezetektől függetlenebb politikai hatalom után, amely lehetővé tenné számukra a saját társadalmi-gazdasági szabályozási variánsuk teljes megvalósítását. Az uralkodó osztály a fokozódó osztálykonfliktusok közepette távolról sem közömbös az érdekeinek „politikai biztosításával" összefüggő kérdésekkel szemben. Az ebben a kérdésben fennálló ellentétek az uralkodó táboron belüli harcnak újabb frontját nyitják meg a mérsékelt, reformista, valamint a tekintélyuralmi beállítottságú frakciók között.

A nyugatnémet tőkések körében tapasztalható elégedetlenséghez és

* Lásd Frankfurter Allgemeine Zeitung, 1974. február 28.

zavarhoz hozzájárult az a körülmény is, hogy a kormányon levő szociáldemokrata párt vetélytársa a CDU–CSU a tartományi választásokon elért sikerek ellenére sem képes a belső egységre, és az SPD-től eltérően nincsen részletes állammonopolista szabályozási programja. Ez megnehezíti az uralkodó osztály választását, gyengíti a jelenlegi politikai mechanizmus hibátlan működésébe vetett bizalmát, és felfokozza benne a rá amúgy is jellemző, nyíltan antidemokratikus tendenciákat. Minden alkalmat megragad arra, hogy forszírozza az államapparátus büntető szerveinek megerősítését. A szélsőjobboldali csoportosulások a Bundeswehrben is pozícióik erősítésére törekednek. Ismét megélénkült a nyugatnémet monopolista vezető réteg érdeklődése a fasizmus korszaka iránt. A polgári sajtó egyre gyakrabban és egyre szélesebb méretekben reklámozza a náci rendszer vezéreinek „személyes érdemeit", de ezen túlmenően szemérmetlenül arról is igyekszik meggyőzni olvasóit, hogy a fasizmus idején nagyobb rend volt, az állami szervek hatékonyabban működtek, és a legújabb szervezési módszereket alkalmazták, amelyek biztosították a kezdeményezés és a szigorú centralizálás egységét.*

Az egyik kérdőíves felmérés szerint a választók 56%-a úgy véli, hogy a „biztonság" és „rend" a Német Szövetségi Köztársaságban nincs kellőképpen biztosítva.** Ez arra mutat, hogy a jobboldal fékevesztett propagandája némi eredménnyel jár. Egy másik felmérés adatai szerint a „politikában az új utak", azaz mindenekelőtt a társadalmi reformok híveinek aránya az 1971. évi 58%-ról 1974-ben 45%-ra csökkent.***

A Német Szövetségi Köztársaság számára az ilyen jelenségek nem jelentenek valami alapvetően újat. A hetvenes években azonban az éles osztályharcnak és az uralkodó osztály bizonytalanságának viszonyai között a tekintélyuralmi tendenciák a polgári parlamentarizmusnak olyan klasszikus országában is megmutatkoznak, amilyen Nagy-Britannia. Ezt bizonyítja a legkülönbözőbb szélsőjobboldali szervezetek aktivizálódása és konszolidálódása, amelyek követelik a polgári demokratikus szabadságjogok megvonását és nyíltan tekintélyuralmi irányzatú rezsim bevezetését az országban; erről tanúskodnak azok a tervek, hogy mindenfajta „önkéntes" csapatot és csoportot alakíta-

* Lásd Kapital, 1974. március. 53–58. old.

** Lásd Der Spiegel, 1975. március 10.

*** Lásd Politische Meinung, 1975. 158. sz. 74. old.

nak a sztrájktörő és rendőri feladatok szükség szerinti ellátására, hogy ezáltal ellenállhassanak a dolgozók szervezett akcióinak.

Emellett egyre gyakrabban hallani olyan hangokat, amelyek a hadsereg közvetlen politikai szerepének jelentős növelését követelik. A sajtóközlemények szerint például 1974-ben a Lancasteri Egyetemen értekezletet tartottak, amelyen részt vettek a brit hadsereg és a haditengerészeti flotta tisztjei, akik a tudósokkal együtt megpróbáltak recepteket kidolgozni a hadseregnek a „törvényesség és rend" fenntartásában való aktív részvételére, abban az esetben, ha a belpolitikai helyzet kiéleződik. A „Monday Club" jobboldali konzervatív szervezet *Monday World* nevű sajtóorgánumában a hadsereg egyik tisztjének ez idő tájt (aláírás nélkül) közzétett cikkében azt írják, hogy az angol hadsereg szükség esetén kész sztrájktörő szervezetként működni, és ha kell, a hatalmon levő kormányt is mellőzni fogja.

A konzervatívoknak az 1974. évi választásokon elszenvedett veresége után az angol polgári sajtóban vita kezdődött a társadalompolitikai irányítási rendszer módosításával kapcsolatos tervekről. Voltak, akik az angol Munkáspárt kettészakadása mellett szálltak síkra, tehát azért hadakoztak, hogy a jobboldali „szociáldemokrata" erők elkülönüljenek a párt „marxista" balszárnyától és egyesüljenek a liberális párttal.

Olaszországban is a vezető körökön belüli különböző irányzatok éles összecsapása figyelhető meg az ország politikai jövőjének kérdésében. 1974-ben több vállalkozót hivatalosan felelősségre vontak azért, mert pénzügyi támogatást nyújtottak az államcsínyre törekvő neofasiszta szervezeteknek. Alkotmányellenes összeesküvés, illetve az azzal szemben tanúsított elnéző magatartás vádjával letartóztatták V. Micli és U. Ricci tábornokokat, valamint több magas rangú tisztet és hivatalnokot. Kétségtelenné vált, hogy egy szerteágazó összeesküvő hálózatról van szó, hogy az összeesküvésben bűnrészesek az uralkodó osztály és a vezető elit tekintélyes képviselői is.

A fasiszták, kihasználva a kis- és középburzsoázia egy részének a „hatalmi vákuummal" és a „vörös veszéllyel" szembeni félelmét, a deklasszált elemek ingatagságát és kétségbeesését, a bizonytalan és ingatag helyzet miatti kispolgári elégedetlenséget, valamint a baloldali erők bizonyos gyengeségeit és mulasztásait, maguk mögé tudták állítani a tömegek egy részét, különösen az ország déli részén. Csaknem megkettőzték parlamenti képviseletüket (az ország déli részének néhány városában rájuk szavazott a választók 30–35%-a), emellett si-

került néhány hónapig további zavargásokat szervezniük Reggio di Calabriában, nagyszámú terrorista akciót végrehajtaniuk, ami fokozta a feszültséget az országban.

A monopolista burzsoázia és politikai vezetői, megértve, hogy az ország munkás- és demokratikus mozgalmának erői komoly akadályt jelentenek bármilyen nyíltan antidemokratikus terv számára, nagy erőfeszítéssel kutatnak minden olyan terv után, amely alkalmasnak látszik arra, hogy a baloldali erőket kerülő úton megfosszák az ország politikai életében betöltött aktív szerepüktől, növeljék a végrehajtó hatalmat, megteremtsék a monopoltőkének megfelelő „rendet".

Az olasz burzsoázia politikai képviselőinek egy része viszont elveti az ilyen terveket, előnyben részesítve a meglevő alkotmányos struktúra keretei közötti párbeszéd keresését a munkásmozgalommal vagy legalábbis annak egy részével, hogy rugalmasabb, a megoldásra váró társadalmi-gazdasági problémáknak jobban megfelelő társadalomirányítási formákat hozzanak létre. Az új formák keresését ösztönzi, hogy a monopoltőke rendkívül elégedetlen azzal a nehézkes, lomha, korrumpált irányítási rendszerrel, amelyet a kereszténydemokrata párt közel három évtizedes monopolisztikus hatalombirtoklása során hozott létre. Nem véletlen, hogy G. Agnelli, az olasz monopóliumok igen tekintélyes képviselője, a Gyáriparosok Országos Szövetségének elnöke az amerikai *Newsweek*nek adott interjújában félreérthetetlenül bírálta a kereszténydemokrata pártot. „A katolikus párt – mondotta – már harminc éve megkapja a szavazatok 40%-át, és monopolizálja a hatalom 80%-át... ezt a gépezetet teljesen át kell építeni, ellenkező esetben szétesik."*

A tőkésországok legelőrelátóbb politikusai, közgazdászai, szociológusai felismerik a szakszervezetekkel való konfrontáció, a politikai kalandok, a jobboldali és neofasiszta „kísérletek" veszélyét, látják, hogy a fasizmus és a reakció elkerülhetetlen elutasítása végső soron a tömegek további balratolódására vezet. A tőkésországok vezető köreinek bizonyos erői úgy vélik, hogy a dolgozók szervezeteivel meg kell egyezni és arra törekednek, hogy az éles társadalmi feszültséget a burzsoá reformista politika újabb fejlesztésével enyhítsék. A szakszervezetekkel való megegyezésre szólítanak fel a gazdasági válság sújtotta nyugat-európai országokban olyan tekintélyes személyek, mint J. K. Galb-

* Newsweek, 1974. június 17. 43. old.

raith, vagy a VII. francia terv egyik bizottságának elnöke, akik ezzel összefüggésben elismerik, hogy egy ilyen megegyezés lehetetlen a nemzeti jövedelemnek a rosszul fizetett kategóriák javára történő bizonyos újraelosztása nélkül, szociális és politikai újítások nélkül.*

Az uralkodó osztály soraiban képviselt ennyire rugalmas állásfoglalások azonban inkább csak kivételeknek tekinthetők, amelyek az 1968. májusi megpróbáltatásokon átesett francia burzsoázián belül is a konzervatív szárny ellenállásába ütköznek. Igen jellemző az a harc, amely az angliai vezető körökön belül a szakszervezetekkel való kapcsolatok kérdésében folyik. A hetvenes évek elején a monopolista burzsoázia és a polgári sajtó eléggé egyhangúan támogatta (és lelkesítette) Heath kormányának munkásellenes és szakszervezet-ellenes tevékenységét. De már 1973 novemberében a Brit Ipari Szövetségnek – az ország legnagyobb vállalkozói szervezetének – a vezetősége nyilatkozatot adott ki, amelyben azt javasolta a kormánynak, hogy mondjon le a bérkorlátozási politikában tanúsított túlzottan merev, kompromisszumokat nélkülöző magatartásáról, és teremtsen „biztonsági szelepeket", amelyek sok tekintetben lehetővé tennék a törvényben előírt normák szigorú kereteinek túllépését.

A nagytőke képviselőinek egy része és a konzervatív kormány között meglevő mély ellentét még inkább megmutatkozott az 1974. februári választásokat megelőző választási hadjárat során, amikor H. Adamson, a Brit Ipari Szövetség vezérigazgatója javasolta, hogy helyezzék hatályon kívül a szakszervezetek felháborodását kiváltó 1971-es „ipari viszonyok törvényét". Ezt a szervezet elnökével való egyeztetés nélkül tett nyilatkozatot a Munkáspárt győzelmének előnyben részesítésére tett célzásnak tekintették, és bár Adamsont később élesen bírálták nyilatkozata miatt, egyes sajtóanyagok teljesen nyilvánvalóvá tették, hogy nem csupán a saját álláspontját fejezte ki. A monopoltőke sajtójában is 1973–1974-ben számos felhívást intéztek a konzervatívokhoz, hogy változtassák meg merev taktikájukat. Annak ellenére, hogy a nagytőke többsége továbbra is támogatta a konzervatívokat és azok mereven szakszervezet-ellenes politikáját, az említett ellentétek kétségtelenül gyengítették a konzervatív párt pozícióit, és valamely mértékben hozzájárultak politikájának kudarcához.

A munkáspártiak, hogy kijussanak abból a zsákutcából, amelyben

* Lásd Enterprise, 1974. december 12.

a komplex társadalmi-gazdasági szabályozásra tett korábbi kísérletek meghiúsulása miatt jutottak, megkísérelték, hogy a szakszervezeteket ne csupán bevonják a jövedelemszabályozási mechanizmusba, hanem különböző engedményekkel az abban való lojális részvételüket is biztosítsák. Az általuk kezdeményezett „társadalmi szerződéssel" nem egyoldalú kötelezettségvállalásra akarták rávenni a szakszervezeteket a béremelési harc fékezése terén, mert ez a szerződés kölcsönös kötelezettségeket irányzott elő a felek között. A kormány korábbi bizonytalan ígéreteitől eltérően – hogy küzdeni fog az árak emelkedése ellen, növelni fogja a szociális kiadásokat stb. – itt meghatározott intézkedési programról (egy sor iparág államosításáról, egyes magánvállalatokban az állami részvétel és ellenőrzés előírásáról, a vagyonadó bevezetéséről, az állam szociális kiadásainak növeléséről, a termelésirányításban a munkásrészvétel rendszerének meghonosításáról stb.) volt szó, ami a szakszervezetek némely követeléseit kielégítette. A „társadalmi szerződés" valamelyes mértékben újat jelentett a burzsoá állam reformista politikájában, amely ennek segítségével próbálja megvalósítani a komplex társadalmi-gazdasági szabályozást.

Egyre nyilvánvalóbbá vált azonban, hogy a sokféle, cseppfolyós kormánykötelezettséget a Munkáspárt jobboldali vezetői nem veszik komolyan. Ez természetesen azt bizonyította, hogy a „társadalmi szerződés" csupán egy időre képes elleplezni a jövedelemszabályozási politika osztályjellegét, és abban – többé-kevésbé rejtett formában – ugyanazok az ellentmondások vannak meg, mint a szabályozás más formáiban. Ez később, 1975 nyarán be is igazolódott, amikor a munkáspárti kormány előterjesztette a saját tervezetét az infláció elleni harcra. Ennek lényege az volt, hogy a szakszervezetek „önként" korlátozzák béremelési harcukat. Ennek ellenére még ez az eléggé szegényes újítás is, amelyet maguk a munkáspártiak hirdettek meg, elég volt ahhoz, hogy hatalomra jutásukat 1974 februárjában az angol monopoltőke elég bizalmatlanul és minden lelkesedés nélkül fogadja. Ismét felülkerekedett az a pártfrakció, amely amellett szállt síkra, hogy vegyék rá a kormányt a szakszervezetekkel szembeni kemény politikára, és amely ellenezte a gazdasági szabályozás kiszélesítésével és a Munkáspárt társadalmi téren vállalt kötelezettségeinek teljesítésével kapcsolatos intézkedéseket. Éppen egy ilyen politikának kelt a védelmére az egész nagyburzsoázia nevében a Brit Ipari Szövetség. Ezzel egyidejűleg azonban az uralkodó osztály számos képviselője reménykedhetett

abban, hogy a Munkáspárt a konzervatívoknál sikeresebben teljesítheti azt a feladatot, hogy a gazdasági válság idején valamiféle „fegyverszünetet" tartson fenn az iparban. Egy befolyásos polgári lap véleménye szerint „különösen alkalmas, hogy éppen a munkáspártiak vannak kormányon, amikor társadalmi szerződésük – amely egyetlen fegyverük a béremelkedések okozta infláció újjáéledése ellen – reális tényezővé válik a gazdaságban és az iparban, és ezért teljesen helyénvaló az is, hogy éppen Wilsonnak és a Munkáspártnak kell szembenéznie az iparirányításban bekövetkező újabb válsággal, amely elkerülhetetlennek látszik."*

A valóság tehát szertefoszlatta azt a legendát, hogy a kapitalizmus végre rátalált társadalmi-politikai egyensúlyára; felvetette az uralkodó osztály új útkeresésének, új erőviszonyainak kérdését, ami csak fokozhatja sebezhetőségét. Legdinamikusabb köreinek újabb kényszerengedményei, újabb manőverei felszítják az ellentéteket és a harcot az uralkodó osztályon belül, ami lehetővé teszi, hogy az „alsó" néprétegek újabb engedményeket harcoljanak ki.

3. Az uralkodó körök iránti bizalom megrendülése. Éles társadalmi-politikai válságok a fejlett tőkésországokban

A burzsoá állam társadalompolitikájának csődje, a vezető rétegen belüli ellentétek, a politikai stabilitás jelentős meggyengülése lejáratta az uralkodó osztályt a széles néptömegek előtt. Külsőleg ez mindenekelőtt a fennálló politikai rendszerrel és „játékszabályaival" szembeni növekvő bizalmatlanságban fejeződött ki. Az 1974. novemberi kongresszusi választások napján az Egyesült Államokban mindössze 63,2 millió ember járult a választói urnákhoz, azaz a szavazati joggal rendelkezőknek mindössze 45%-a. A választások iránt a legnagyobb közömbösséget a fiatalok tanúsították. Minden száz 18–20 éves fiú és leány közül csak 21 szavazott. Nem jelentek meg az urnák előtt az elnyomott kisebbségek képviselői sem: a négereknek csak egyharmada, a „spanyol származású" személyeknek csak 23%-a szavazott. A szavazás alól kibúvók egy része kijelentette, hogy „nem tudtak felfedez-

* The Observer, 1974. október 13.

ni olyan jelölteket, akik imponáltak volna nekik", vagy „nem gondolták, hogy szavazatukkal képesek lesznek valamin is változtatni".

„Vitathatatlan, hogy a választók csalódottak, és sokan nem sok értelmét látják annak, hogy részt vegyenek ebben a normális politikai eljárásban – írta a *Financial Times* politikai megfigyelője. – Ennek következtében egyesek parlamenten kívüli tevékenységhez folyamodtak, tüntetéseket szerveztek, »közvetlen akciókat« hajtottak végre."* Azzal a megfogalmazással, hogy „a jelenlegi pártpolitikai rendszer már nem működik kellőképpen", az 1972-ben megkérdezett angolok 53%-a értett egyet.**

Angliában az utóbbi néhány év folyamán állandóan jelentkezik a nyugtalanság motívuma amiatt, hogy egyre inkább eltávolodnak a hagyományos politikától.*** Lényeges, hogy egy-egy országban (és ez alól Anglia sem kivétel) a tömegek viszonylag széles körű politikai közömbössége és kiábrándulása a politikából néha a munkásosztály harcának aktivizálódásával, harci szellemének erősödésével, osztályszolidaritásának magas színvonalával társul. Ezeknek a látszólag ellentétes jelenségeknek a gyökere az uralkodó körök iránti bizalmatlanság fokozódása, az uralkodó osztály politikai hegemóniájának gyengülése.

A hatóságokkal, a kormánnyal szembeni ellenzéki beállítottság tartóssá válik. Az egyik angol folyóirat szavai szerint „egy egész nemzedék nőtt fel, amely minden eddigi nemzedéknél sokkal kisebb tiszteletet érez a hatalmon levők iránt"°. Ennek a „tisztelethiánynak" a foka természetesen a helyzettől és a politikai hagyományoktól függően eltérő, de egyes esetekben és egyes országokban komolyan érezhetővé válik. Így például az utóbbi években Olaszországban a balközép kormányok tekintélyének erős csökkenése volt tapasztalható. 1974 tavaszán a kormány csupán a megkérdezettek 17%-ának támogatását élvezte. „Egyik fejlett országban sem volt soha a hatalmon levő kormány ennyire kevéssé népszerű a közvélemény szemében"°° – írta P. Luccatto a felmérést végző Doxa Intézet igazgatója.

A kormány népszerűsége erősen meggyengült a Watergate-ügy kap-

* Financial Times, 1975. június 16.

** Lásd The Times, 1972. szeptember 30.

*** Lásd például *A. Sampson:* The New Anatomy of Britain. London 1971. 19. old.; The Observer, 1972. május 7.; The Times, 1973. április 6.

° Socialist Commentary, 1972. január. 45. old.

°° L'Europeo, 1974. június 13.

csán az Egyesült Államokban is. 1973 decemberében D. Gallup, a neves közvélemény-kutató intézet igazgatója kijelentette, hogy „soha a történelemben nem volt olyan nép, amely ennyire megrendült és csalódott a saját kormányában"*. „A kongresszusi tagok, akik a karácsonyi szünet után visszatértek – írta az egyik amerikai újság –, azt mondják, hogy az országot a kormány és a belpolitikai tevékenység értékelésében a cinizmus beállítottsága hatja át."** Az egymást követő botrányok és leleplezések még jobban diszkreditálják a vagyonosok hatalmát. Nem sokkal a Watergate-ügy után az Egyesült Államokban leleplezték az FBI bűnös mesterkedéseit, egy sor nyugati országban pedig azt, hogy a Lockheed monopólium tekintélyes politikusokat vesztegetett meg. „Mind nyíltabbá válik a korrupció, még az államgépezet legfelsőbb szintjein is."***

A vagyonos osztály tekintélyének csökkenése szükségszerűen hat arra a viszonyra, amely a tömegeket a társadalompolitikai alapjaihoz, a fennálló rendszerhez fűzi. 1972-ben a megkérdezett franciák 56%-a a fennálló társadalmat igazságtalannak minősítette. Még magasabb ez az arány a munkások (60%) és a 20–34 éves fiatalok (62%) között.°

A tömegeknek ez az elégedetlensége természetesen távolról sem mindig jut el az aktív cselekvésig; időnként passzív jellegű, vagy valamilyen követelés megvédésére korlátozódik, de erősen kihat az általános légkörre, amelyben a politikai események zajlanak. Az elégedetlenség növekedése, a politikai stabilitás megszűnése, a „hatalmon levők iránti tisztelet" gyengülése, a fiatalság elfordulása a korábban széleskörűen elfogadott normáktól, a politikai közömbösség fokozódása az erőszak terjedésével párosulva – mindez együtt a bizonytalanság, a gyökeres változásokra várás, a változásokra való felkészülés légkörét teremti meg. Franciaországban 1972-ben a megkérdezettek 79%-a a „gyökeres reformok" mellett szállt síkra.°°

A megoldatlan társadalmi, gazdasági és politikai problémák felhalmozódása, előtérbe kerülése és kiéleződése, az uralkodó körökbe vetett bizalom jelentős megrendülése, a tömegek harcának komoly fellendülése, kezdeményezésük fejlődése, az osztályösszecsapások elkese-

* Newsweek, 1973. december 3. 29. old.
** The Washington Post, 1974. január 30.
*** Az SZKP XXV. kongresszusa. 37. old.
° Lásd Sondages, 1972. 3. sz. 128. old.
°° Lásd L'Humanité, 1975. szeptember 22.

redetté válása, a politikai helyzet általános bizonytalansága az utóbbi években gyakran a helyzet erős kiéleződésére, országos társadalmi-politikai válságokra vezetett. Ilyen éles válságok alakultak ki a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején az Egyesült Államokban, Franciaországban, Olaszországban, Angliában és némely kisebb országokban. Ezekben sűrített formában nyilvánult meg a burzsoázia politikai hatalma alapjainak megingása. Nem az osztálybéke, nem az „ipari" és „posztindusztriális" társadalom zavartalan fejlődése, hanem az összes osztályokat, az összes politikai erőket érintő viharos összeütközések egész sorozata jellemzi a fejlett tőkésországok mai társadalmi-politikai arculatát.

Franciaországban a társadalmi-politikai válság a személyi hatalom, a központi állammonopolista struktúra rendszerének viszonyai között alakult ki, amikor még a tömegek legközelebbi, legközvetlenebb követelései is a kormányhoz intézett követelésekké változtak. Ez elősegítette a felhalmozódott társadalmi elégedetlenség koncentrálódását és politikai problémává válását, a francia nép szabadságszerető, demokratikus hagyományai pedig hozzájárultak az ötödik köztársaság éveiben megszilárdult gyámkodási és bürokratikus struktúra elleni általános tiltakozás megérlelődéséhez. Az eseményeket kirobbantó „gyutacs" a diákmozgalom volt, amely rendkívül viharos formában csaknem felkeléssé fejlődött, de válságjelleget ezek az események csak akkor öltöttek, amikor a munkásosztály milliós tömegei ezt követően azonnal harcba szálltak.

A fentiek rávilágítanak arra, hogy a franciaországi társadalmi-politikai válság milyen robbanásveszélyes és időben sűrített jellegű volt. A rendőrség megtorlása az 1968. május eleji diákzavargások résztvevőivel szemben széles körű társadalmi visszhangot váltott ki az országban. A szolidaritási mozgalom május közepén általános sztrájkba és a munkások gyárfoglalásaiba nőtt át, amelyekben gyakran a mérnökök és a technikusok is részt vettek. Franciaország több héten át bénult állapotban volt, a kormány pedig, amelyet megrémített a mozgalom lendülete (résztvevőinek száma mintegy 10 millió volt)*, semmire sem határozta el magát. Ilyet nemcsak Franciaország, de az egész tőkés világ is már nagyon régen nem látott.

A közvetlen eredmények korlátozottsága ellenére (a béremelése-

* Lásd Isztorija Francii. 3. köt. Moszkva 1973. 492. old.

ket gyorsan felemésztette az infláció), a „májusi válság" alapjában rengette meg az állammonopolista kapitalizmus épületét Franciaországban, mélyreható változásokat váltott ki a politikai erők általános csoportosulásában. Ez a válság lényegében az első komoly jelzés volt arra, hogy véget ért a tőkésországok társadalmi és politikai életében uralkodó viszonylag „nyugodt" időszak, és elérkezett a viharok és megrázkódtatások ideje. Franciaországban a válság alapját jelentő problémák megoldatlansága 1973–1974-ben a helyzet újabb kiéleződését idézte elő, amely feltárta az erők tényleges egyensúlyát az uralkodó tábor és a munkáspártok körül csoportosuló ellenzék között. Az „újabb május" veszélye aggasztja az uralkodó osztályt. „1968 májusa természetesen nem fog megismétlődni ugyanabban a formában – írta az üzleti körök egyik hetilapja. – Egy ugyanilyen méreteket öltő társadalmi válságot kiválthat egy helyi esemény, amely a gyutacs szerepét tölti be, mint amilyen szerepe volt 1968-ban a diákzendülésnek... Egy idő múltán ez a társadalmi válság áttevődik a politikai szférába."* Ily módon a szociálpolitikai válság Franciaországban nem került le a napirendről.

Olaszországban a társadalmi-politikai válság rendkívül tartós jelleget öltött. Kiinduló pontja 1969 „forró ősze" és a sztrájkmozgalom ezt követő újabb hatalmas hulláma volt. A munkásság tömegmozgalmának tekintélyes megerősödése kérdésessé tette az uralkodó osztály társadalom- és gazdaságpolitikáját, elmélyítette a kormányon levő balközép koalíció belső ellentéteit, amely a hatvanas években hiába próbálta magához ragadni a kezdeményezést a társadalmi reformok terén. A koalíció balszárnya (a szocialisták, a baloldali kereszténydemokraták) követelte az előirányzott reformok meggyorsítását, a reformokat szabotáló reakció kártevésének leküzdését. Egyúttal fokozódott a mérsékeltek és a jobbszárny (a kereszténydemokraták zöme, a szociáldemokraták, a köztársaságiak) nyílt vagy burkolt ellenállása a reformokkal szemben.

A politikai labilitás, a gyakorivá vált kormányválságok légkörében kezdődtek el a fasiszta terroristák provokációi. Az összes tőkésország sajtója mint Európa „beteg emberéről" írt Olaszországról.** A polgári sajtó magában Olaszországban is kénytelen volt „a hatalmi struktúra

* L'Expansion, 1975. január. 75. old.

** Lásd például New Society, 1970. április 2. 550. old.

ingatag egyensúlyának megbomlásáról" írni, arról, hogy „az olasz társadalom rossz közérzetét a közvélemény széles köreiben uralkodó az a növekvő pesszimizmus szüli, hogy a hatalmon levő osztály nem képes megtalálni a kiutat a jelenlegi válságból"*. Ezzel összefüggésben mind nagyobb népszerűségre tesznek szert a kommunistáknak a társadalmi-politikai válság leküzdését célzó javaslatai.

Közvetlen megnyilvánulásait és mozgatóerőit tekintve egészen más az Egyesült Államokban kibontakozott társadalmi-politikai válság, amely már a hatvanas évek végén teljes mélységében és kiterjedtségében kifejlődött, de 1973–1975-ben ismét kiéleződött. Közös nevezője jelentős mértékben a „nemzeti prioritások" válsága lett, amin az uralkodó körök legfontosabb céljainak nyilvánvaló csődjét kell érteni. Világossá vált (egyrészt a nemzetközi erőviszonyoknak a szocializmus javára végbement változásai, az Egyesült Államok Vietnamban elszenvedett veresége, másrészt pedig a néger- és diákzavargások rohamos fejlődésének eredményeképpen), hogy a társadalmi-gazdasági mechanizmus még egy olyan gazdag és hatalmas országban, mint az Egyesült Államok sem képes elviselni a világuralom biztosítására irányuló külpolitika terheit, hogy az a külpolitika veszélyesen kiélezi a fájdalmas belső problémákat (a szegénységet, a faji egyenlőtlenséget, a bűnözést stb.). A társadalmi-politikai ingatagság, azok a tünetek, amelyek arra mutatnak, hogy az amerikai uralkodó osztály képtelen fenntartani ellenőrzését a helyzet fölött, a gazdasági, társadalmi, kulturális, erkölcsi-etikai téren tapasztalható válságjelenségek egyetlen hatalmas problémakomplexumba egyesültek. Az infláció, a szegénység, a munkanélküliség, a gazdasági visszaesés, a városok túlnépesedése, a környezetszennyeződés, a faji zavargások, a bűnözés növekedése, a kábítószer-fogyasztás, a „fiatalság zendülése", a hippimozgalom, a társadalom szellemi elszegényedése, az alkotmányjogi konfliktusok, a kétpártrendszer meggyengülése, a szélsőjobboldali veszély növekedése, a politikai gyilkosságok, az FBI mindenhatósága, a vezető rétegben eluralkodó korrupció, a botrányos Watergate-ügy, a vietnami kaland kudarca, az Egyesült Államok történetében az első elnöklemondatás – mindez gyakorlatilag egyszerre zúdult az Egyesült Államokra. A vezető körök bel- és külpolitikai manőverezése, a hidegháborús dogmáktól való kényszerű eltávolodás és a békés egymás mellett élés el-

* Il Globo, 1974. december 6.

veinek elismerése a szocialista világgal való kapcsolatokban, valamint az országon belüli faji egyenlőségért folytatott mozgalomnak tett engedmények a hetvenes évek elején látszólag rövid lélegzetvételhez juttatták az uralkodó osztályt. De a törvényhozó és a végrehajtó hatalom közötti nyílt összeütközés, majd pedig a gazdasági válság hamarosan ismét feszültté tette a helyzetet az Egyesült Államokban, újabb csapásokat mért a vezető körök tekintélyére.

Angliában a társadalmi-politikai válság kifejlődésében – a tőkésországokban közös okokon túlmenően – sajátos, a burzsoázia társadalmi manőverezési lehetőségeit szűkítő okok is érvényesülnek, és ily módon még jobban megnehezítik és megsértik az állammonopolista mechanizmus „normális" működését. Ilyen ok mindenekelőtt az, hogy a gazdasági növekedés üteme az egész háborút követő időszak folyamán krónikusan alacsony, ami az uralkodó köröknek azzal a törekvésével függ össze, hogy fenntartsák Nagy-Britannia „világszerepét". Angliának az Európában, Ázsiában és Afrikában birtokolt katonapolitikai pozíciói megtartása és megszilárdítása érdekében hozott súlyos anyagi áldozatai, a volt gyarmatbirodalom országaiba való tőkekivitele, pénzügyi központjának, a London Citynek általános külföldi orientációja – mindez belső fejlődésének rovására történt, és gazdaságában recessziós jelenségeket idézett elő. Nem véletlen, hogy Anglia gyakorlatilag az egyetlen olyan tőkésország, amely még rövid ideig tartó „gazdasági csodát" sem élt át. Ehhez hozzá kell tenni az ország különösen erős függőségét a külkereskedelemtől és azt az ebből adódó, rendkívül erős befolyást, amelyet a tőkés világgazdaságban uralkodó általánosan kedvezőtlen konjunktúra gyakorol rá. Nem könnyített az ország helyzetén a Közös Piacba való belépés sem.

Mindez a monopoltőkét a brit munkásosztály fokozottabb kizsákmányolására késztette. Minthogy azonban a munkásság ma már sokkal szervezettebb, mint néhány évtizeddel ezelőtt, és nem volt szándékában meghátrálni, ezért az életszínvonala ellen irányuló támadások együtt jártak a demokratikus – különösen a szakszervezeti – jogok és megmozdulások elleni támadásokkal. A bérkérdésekben folyó harc ezért az egyes vállalkozókkal való összeütközésekből egyre gyakrabban a kormánnyal, a törvénnyel, az államgépezettel való összeütközésekbe nőtt át, és – amint arra fentebb már rámutattunk – 1973 végén–1974 elején az ország történelmének egyik legélesebb politikai

válságára vezetett. E válság mélyen gyökerező okait később sem küszöbölték ki.

A tőkésországok fejlődésére mindig az egyenlőtlenség, a gazdasági, társadalmi és politikai fejlődés sajátosságainak rendkívül nagy változatossága, az egyes nemzetek munkásosztályának érzés- és gondolkodásmódjában és politikai öntudatában meglevő jelentős különbségek voltak jellemzőek. Ebből adódik azoknak a formáknak és azon tényezőknek elkerülhetetlen egyenlőtlensége, eltérése, amelyek összességükben a társadalmi-politikai válságokra vezettek. De nem ez a meglepő, hanem éppen fordítva: az a különös, hogy tartalmukban hasonló, bár lendületükben és mélységükben egymástól különböző belpolitikai jelenségeket lehetett megfigyelni ebben az időszakban számos tőkésországban, még olyan országokban is, ahol a szó szorosabb értelmében vett társadalmi-politikai válságról még nem lehet beszélni.

Így például ezekben az években a politikai stabilitás gyengülésének, az uralkodó körök iránti bizalom megingásának jelei, a politikai gépezet működési zavarai voltak megfigyelhetők a legkülönbözőbb országokban: a Német Szövetségi Köztársaságban (a hatvanas évek végén a CDU–CSU külpolitikájának és társadalompolitikájának csődjével, majd később a gazdasági válság kibontakozásával összefüggésben), Japánban (a hetvenes évek elején a gazdasági nehézségekkel, az ökológiai válsággal, a kormánypárt korrupciójának leleplezésével összefüggésben), Dániában (a Közös Piacba való belépés következményeivel és az összes hagyományos pártnak az 1973. évi választásokon elszenvedett vereségével összefüggésben) stb. A skandináv országokban nyilvánvalóvá vált, hogy a jövőben bukás vár a kormányon levő szociáldemokrata pártokra a maguk klasszikus szociálreformista politikájával együtt.

Ez azt jelenti, hogy az éles társadalmi-politikai válságok, bár nem terjedtek ki az egész tőkés világra, de az összes tőkésországban közös osztályellentmondásoknak sajátosságait tükrözték vissza. A válsághelyzetek többé-kevésbé egyidejű kialakulása egy sor vezető tőkésországban az eltérések és a nemzeti sajátosságok ellenére ugyancsak azt jelenti, hogy a kapitalizmus egészében már nem képes a maga számára elfogadható keretek közé szorítani az osztály-összeütközéseket.

A hidegháború időszakában kialakult nemzetközi kapcsolatok rendszerének válsága, a tőkésgazdaság rossz közérzetének olyan globális megnyilvánulása, amilyen a valutáris-pénzügyi válság, az energiavál-

ság, az infláció felgyorsulása, az integrációs folyamatok alakulása, a társadalmi problémák kiéleződése – mindez előre meghatározta a tőkésországok túlnyomó többségében a belpolitikai feszültség többé-kevésbé egyidejű növekedését, valamint egyes országokban a társadalmi-politikai válságok viszonylag egyidejű kialakulását is. Eme tényezők együttes hatása nem szüntette meg az országok közötti lényeges különbségeket, de a belső helyzetek valamelyes közeledését eredményezte.

A XX. század első évtizedeitől eltérően, amikor a társadalmi és politikai megrázkódtatások rendszerint a háborúk és a pusztító gazdasági válságok következményeivel függtek össze, korunk legnagyobb társadalmi-politikai válságai békeidőben és elég jó gazdasági konjunktúra mellett fejlődtek ki. Ez arra mutat, hogy minőségi változás következett be a kapitalizmus ellentmondásainak fejlődésében. Egyfelől a monopoltőke és a burzsoá állam, másfelől a munkásosztály közötti kapcsolatok egész rendszere komoly megpróbáltatásoknak van kitéve.

A társadalmi-politikai válságok mélysége és sokrétűsége, a belőlük való kilábalás nehézsége a többi között tartós, elhúzódó jellegükben is megnyilvánult. Bármely agitációnál szemléletesebben mutattak rá a fennálló társadalmi rendszer szilárdságának határaira, megcáfolták a jólétről festett hamis képet, amelyet sok éven át ecseteltek a „jóléti államnak" és a „neokapitalizmusnak" a kihirdetői. A válságok súlyosak voltak, és komoly következményekkel járó csapást mértek a tőkés rendszerre. Ennek a csapásnak az ereje és a következmények jelentősége egyenes arányban volt a munkásosztálynak az eseményekben játszott szerepével, a demokratikus táboron belüli hegemóniájával.

A politikai labilitás, a vezető körök iránti bizalom megrendülése, a gyökeres változásokra való törekvés – ellentmondásos jelenségek. Ösztönözhetik a politikai passzivitást, a tömegek közömbösségét és a balos kalandokat is, a burzsoá reformizmust és a kormány jobbra fordítására irányuló kísérleteket is. Brezsnyev az SZKP Központi Bizottságának a XXV. kongresszushoz intézett beszámolójában az utóbbi évek forradalmi mozgalmának tapasztalatait, a chilei forradalom ideiglenes vereségének tragikus tapasztalatait értékelve hangsúlyozta: „amikor a monopoltőkének és politikai uszályhordozóinak uralmát reális veszély fenyegeti, az imperializmus semmitől sem riad vissza, még a látszatát is elveti bármiféle demokráciának. Kész lábbal tiporni az államok szuverenitását, minden törvényességet, nem is beszélve a hu-

manitásról. Rágalom, a közvélemény félrevezetése, gazdasági blokád, szabotázs, ínség és romlás előidézése, megvesztegetés és fenyegetés, terror, politikusok meggyilkoltatása, fasiszta típusú pogromok, ezekből áll a mai ellenforradalom fegyvertára, s az mindig a nemzetközi imperialista reakcióval szövetségben lép fel."*

Az uralkodó körök tekintélyének csökkenése, politikai hegemóniájának megingása számos országban a baloldali erők befolyásának növekedésére, a szocializmus eszméinek további elterjedésére vezet. Amíg 1970-ben egy közvéleménykutatás alkalmával megkérdezett franciák 25%-a részesítette nyíltan előnyben a szocializmust a fennálló társadalommal szemben, 1973-ban már 31%-uk (a 21–34 éves fiatalok 34%-a, a munkások 47%-a).** A kommunisták befolyásának növekedése, számos szocialista és munkáspárt balratolódása, amely rendszerint a tömegekre gyakorolt befolyásuk bővülésével járt együtt, a szakszervezetek harci kedvének növekedése, a demokratikus mozgalmak erősödése – mindez a tőkés társadalom válságának törvényszerű következménye. „A forradalmi folyamatba új nemzedékek és társadalmi rétegek, új pártok és új szervezetek kapcsolódnak be."***

A proletariátus osztályharcának szélesítése és elmélyítése, a tömegek általános demokratikus mozgalmának következetes fejlesztése a monopóliumok mindenhatósága ellen – ez az út vezet a burzsoá társadalom válságállapotának leküzdéséhez. A politikai ingatagság erősödésének egyik oldalát, amelyet ma ez a társadalom átél, a burzsoázia politikai hegemóniájának megrendülése képezi, a másik oldalát a munkásosztály és antimonopolista harci szövetségesei társadalmi szerepének növekedése.

4. A burzsoázia társadalmi-politikai stratégiájának tarthatatlansága a fejlődő országokban

A hanyatlás és bomlás folyamata a kapitalizmust mint társadalmi rendszert nem csupán imperialista központjaiban kerítette hatalmába, hanem összes perifériáján is: azokban a gyarmati elnyomás alól felszabadult országokban is, amelyek az elmaradottságuk leküzdésével

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 38–39. old.
** Lásd Sondages, 1974. 1–2. sz. 50. old.
*** Az SZKP XXV. kongresszusa. 35. old.

összefüggő problémák megoldását a fejlődés kapitalista útjain keresik. Ázsia, Afrika, Latin-Amerika burzsoáziája azonban e társadalmi fejlődési forma medrében nem tudta megoldani országai legsúlyosabb és legégetőbb társadalmi feladatait.

Ezekben az országokban elsőrendű fontossága van az agrárkérdésnek, amely népességük túlnyomó többségének érdekeit érinti. A burzsoá agrárreformok megvalósításával falun már bizonyos tőkés átalakulások kezdődtek. Korlátozták a parasztok feudális-földesúri kizsákmányolásának rendszerét. Kibontakozott a paraszti gazdaságok felbomlásának és a parasztság rétegeződésének folyamata. Fejlődik a falusi burzsoázia; élénk tevékenységet fejt ki a kereskedelmi és uzsoratőke; a mezőgazdasági lakosság jelentős része proletárrá válik. A falu tőkés fejlődésének fontos tényezője a „zöld forradalom", amely fokozza a jövedelemmegoszlás egyenlőtlenségeit, elősegíti a falusi lakosság differenciálódását, a kisemmizett emberek tömegeit a városokba taszítja, ahol feltöltik a lumpenproletárok, a nyomorgók sorait. A mezőgazdaság tőkés átalakulásáról tipikus képet fest a *Le Monde Diplomatique*. „A gazdaságok és a hivatalnokok szoros érdek-összefonódása ... oda vezet, hogy bármely siker jobbára az uralkodó osztályok javát szolgálja. A földek öntözéssel történő javítása lehetővé teszi a földbirtokosoknak, hogy növeljék a földjáradékot és egy darab kenyérért felvásárolják a bérlő birtokában maradt földet. Az utóbbi tíz év alatt a központi síkságon – írja a folyóirat Thaiföld helyzetéről – a parasztok 60%-a elvesztette az általuk megművelt földterület valamely részét, a parasztok 27%-nak egyáltalán nincs földje ... 4 millió parasztcsalád adóssága 16 milliárd bat, azaz több mint egy évi családi jövedelmük teljes összege."*

A tőkés földművelés kialakulása hihetetlenül kiélezi az „emberi problémát"; a kisajátított, vagyontalan emberek hatalmas tömegét hozza létre, akiknek a földtulajdonosok elleni felháborodása hatalmasra nő. Emellett ez az új „agrárkapitalizmus" távolról sem mindenható és mindentől független. Egyre inkább az állami protekcionizmus viszonyai között funkcionál, egyre inkább a mezőgazdasági termékek állami felvásárlási áraitól függ stb.

Ezekben az országokban súlyossá vált a városiasodás problémája is. Ugyancsak a *Le Monde Diplomatique* szerint a fejlődő országok váro-

* Le Monde Diplomatique, 1975. február.

sai „bármely pillanatban felrobbanható puskaporos hordóvá"* változtak. A városi lakosság növekedése jelentősen felülmúlja a munkaerő-keresletet, és ez hatalmas mértékben bővíti azok számát, akiknek nincs állandó munkájuk. A városokban, akárcsak az egész társadalomban, nem csupán a kizsákmányolók és a kizsákmányoltak között nőnek az életszínvonal- és életmódbeli ellentétek, hanem azok között is, akik a városokon kívül maradtak. Minthogy a lakossági szükségletek rendszere nemcsak a helyi, elmaradott munkamódszerek alapján formálódik, hanem a fejlődő országok határain túli világ befolyása alatt is, a népek nyomorúságos életfeltételeiket összevetik a fejlettebb életkörülményekkel. Az írástudatlanság felszámolásának, a lakossági mobilitás növekedésének, a távközlési s tömegtájékoztatási eszközök fejlődésének mértékében ez az ellentét egyre nyilvánvalóbbá, egyre elviselhetetlenebbé válik, ami elkerülhetetlenül a társadalmi feszültség általános növekedésével jár együtt.

A harmadik világ országaiban a kapitalizmus fejlődésének legsúlyosabb társadalmi következményévé a tömeges munkanélküliség válik. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet adatai szerint ezekben az országokban mintegy 300 millió teljes vagy részleges munkanélkülit tartanak nyilván, azaz az egész munkaképes lakosságnak egynegyed részét.** Némely országokban, például Tunéziában, a munkaképesek egyharmadának vagy egyáltalán nincs munkája, vagy alkalmi munkákkal kell megelégednie.*** Ráadásul a helyzet tovább rosszabbodik. A paraszti lakosság gyorsuló ütemben szorul ki a földekről, az urbanizáció gyors, de a „fölösleges" munkaerőt az ipari szektor nem tudja ugyanilyen gyors ütemben felszívni. Mindez a folytatódó demográfiai robbanással, valamint az imperializmussal és neokolonializmussal szövetkező előjogokkal rendelkező elit gyors meggazdagodásával együtt elkerülhetetlenül a társadalmi ellentétek növekedését, a társadalmi elégedetlenség és tiltakozás fokozódását eredményezi. A kapitalizmus, behatolva a harmadik világ országaiba, reprodukálja bennük legroszszabb vonásait: a jövedelmekben meglevő óriási különbségeket, a szegények és a gazdagok közötti szakadék állandó növekedését, a képtelenséget arra, hogy a lakosság tömegeinek munkát adjon. A fejlődő országokban mindez különösen torz és beteges jelleget ölt, minthogy

* Le Monde Diplomatique, 1975. május.
** Lásd Le Monde, 1975. március 18.
*** Lásd Novoje Vremja, 1975. 14. sz. 29. old.

rárakódik a még fennmaradó prekapitalista társadalmi struktúrákra, a tradicionális tulajdonviszonyokra, a sokszektorú gazdaságra.

A társadalmi helyzet kiéleződésével egyre nyilvánvalóbbá válnak a fejlődő országok fiatal burzsoáziájának gyengeségei. A nyugati sajtó számos bizonyítéka szerint a fejlődő országok burzsoáziájára egyrészt az erőtlenség, a gyenge vállalkozó szellem, a kockázatvállalás hiánya, másrészt sokkal inkább a spekulációra és az élősdiségre, mint a vállalkozói tevékenységre való fokozott hajlam a jellemző. Ez főképpen az elmaradott ázsiai és afrikai országok burzsoáziájára vonatkozik. Sok szerző hangsúlyozza, hogy a harmadik világ burzsoáziája nem képes az össznemzeti érdekek kifejezésére, olyan programok kidolgozására, amelyek széles visszhangra találhatnak a tömegekben. A helyi burzsoázia szívesebben ruházza át mindezt az államra, és arra törekszik, hogy maximális előnyöket húzzon magának az állami tevékenységből. A „szabad verseny" ugyanis számára pusztító, a monopóliumok mesterséges kialakítása pedig gazdasági pangásra vezet. Ugyanakkor a valóságos szocializmus előnyeinek egyre teljesebb feltárása, valamint a tudományos-technikai forradalom előrehaladása a világban egyre nyilvánvalóbbá teszi a fejlődő országok számára a fejlődés kapitalista útjának tarthatatlanságát. Nyilvánvaló ez a fejlődő országok politikai fejlődésének szférájában is. Egyetlen ázsiai és afrikai ország sem kerülhette el ezekben az években a rendkívüli állapotot, az alkotmányok felfüggesztését, a politikai összeesküvéseket, számos esetben a hadsereg beavatkozását a politikába, az államcsínyeket. Így például tizenöt év alatt Afrikában mintegy 30 katonai puccsot hajtottak végre, és a harmadik világ országaiban összesen több mint 200 államcsínyre került sor.*

Sok országban a politikai rendszerek már kezdettől fogva formális hasonlóságot mutattak a polgári parlamenti rendszerrel. A pluralisztikus polgári-liberális rendszer azonban, amely a gyarmati rezsimnek helyén alakult ki, egy sor ázsiai és afrikai országban kezd elhalni, mielőtt még érettségét elérhetné. A polgári parlamentarizmus válsága ezekben az országokban gyakran együtt jár a kolonializmus által kinevelt, Nyugat felé orientálódó vezetők csődjével, akik arra kényszerülnek, hogy helyüket átadják a katonai, polgári értelmiségi és közép-

* Lásd Le Monde Diplomatique, 1975. február.

rétegek dinamikusabb, hazafias beállítottságú, gyakran radikális gondolkodású képviselőinek.

Csődbe jutnak az ázsiai és afrikai polgári-liberális pártok. De kudarc várt a jobboldali szocialista pártokra is, amelyek a kapitalizmus és a „marxista szocializmus" közötti „harmadik útért" szálltak síkra. Országaikban nem tudtak tömegtámogatást szerezni. Túlságosan mérsékelt nacionalizmusuk és „szocializmusuk" nem vonzó a tömegek számára, az előjogokat élvező rétegeket pedig megrémíti antikapitalista frazeológiájuk. A szociálreformista pártok szokásos tömegbázisa – a munkásarisztokrácia – Ázsiában és Afrikában gyakorlatilag nem létezik, az értelmiség pedig sokkal jobban vonzódik a radikális-nacionalista vagy a következetesebb szocialista pártokhoz. A jobboldali szocialista pártok, a kommunistaellenességtől indíttatva, Indiában, Indonéziában, Madagaszkáron és más országokban a reakcióhoz zárkóztak fel.

Rendkívül jellemző a Madagaszkári Szociáldemokrata Párt sorsa. Ez az Ázsiában és Afrikában gyakorlatilag egyetlen hatalomra került szociáldemokrata párt támasza lett Tsiranana neokolonialista rezsimjének, amelyet végül is elsöpört a nép felháborodása.

Nem csupán Ázsiában és Afrikában, hanem Latin-Amerikában is, ahol a burzsoá államiság elveit még a XIX. század elején meghirdették, súlyos válság kerítette hatalmába a burzsoá politikai rendszert. Csupán egyikben-másikban alakult ki valamennyire is tartós parlamenti politikai rendszer. Ez mindenekelőtt azzal függ össze, hogy a tőkés fejlődés és a polgári-liberális reformok útja, amelyet a hatvanas évek elején a „Szövetség a haladásért" cégér alatt hirdettek meg, nem bizonyult valami eredményesnek. A latin-amerikai országok többségében a politikai életet továbbra is a tekintélyuralmi tendenciák, a hatalom társadalmi bázisának rendkívüli korlátozottsága, az államgépezet teljes elbürokratizálódása és militarizálódása, a tömeges politikai tevékenység mesterséges korlátozása határozza meg. A gyakori államcsínyek, a választások meghamisítása, a választójog korlátozása azt eredményezik, hogy a lakosság túlnyomó többsége nem képes reális befolyást gyakorolni ezen országok politikai fejlődésére.

Sok latin-amerikai országban a polgári parlamentarizmus válsága szélsőségesen reakciós államcsínyek formájában nyilvánult meg, véres katonai-fasiszta diktatúrák létrejöttére vezetett. Ezek sorában különleges helye van Chilében Pinochet rezsimjének, amely a külföldi im-

perializmusnak a forradalom ellen szőtt megtervezett és megfizetett összeesküvése révén jutott hatalomra. De a legsúlyosabb gazdasági, társadalmi és politikai problémákat egyetlen olyan országban sem oldották meg, ahol katonai-fasiszta diktatúrákat hoztak létre.

Latin-Amerikában, a hagyományos nacionalista vagy akár a kereszténydemokrata irányzatú reformizmus sem tudta megoldani ezeket a problémákat. Ilyen körülmények között a proletariátus, a parasztság, az értelmiség, a városi középrétegek tömegei egyre aktívabban lépnek fel a függőséget eredményező tőkés fejlődés különböző variánsai ellen, a meglevő társadalmi, gazdasági és politikai struktúrák gyökeres átalakításáért.

A fentebb elmondottak természetesen nem jelentik azt, hogy a tőkés világrendszer már elveszti a „harmadik világot", hogy a felszabadult országok kapitalista fejlődési útja már lezárult. Számos fejlődő országban egy „nem-klasszikus" kapitalizmus kialakulása van folyamatban, amely kihasználja a külföldi monopóliumok behatolását, a pénzügyi eszközök (a nyersanyagexportból származó bevételek) és a tőkésországokból származó áruk beáramlását, az állami szektor fejlesztését. A kőolajkitermelő országok gazdag feudális elitjének személyében a nemzetközi burzsoázia új kategóriája jön létre. A neokolonializmus keres és sok esetben talál is magának egy olyan új társadalmi bázist, amely megfelel megváltozott érdekeinek és a volt gyarmatok új módszerekkel történő kizsákmányolásának. Számításait a „harmadik világban" nem csupán a magántőkés kapitalizmusra hanem az államkapitalizmusra is alapítja, és nemcsak a tulajdonképpeni értelemben vett burzsoáziára támaszkodik, hanem az elpolgáriasodott hivatalnoki rétegre, a militarista felső rétegre is.

Az államkapitalizmus bázisán kialakuló rezsimek rendszerint olyan politikai rendszerek, amelyekben a hatalom egy polgári vagy – ami gyakoribb – egy nacionalista katonai csoport kezében összpontosul, amely egy erős állam támogatásával erőltetett gazdaságfejlesztést folytat.

A burzsoázia azonban, erőt gyűjtve, a szigorú állami ellenőrzés felé kezd vonzódni. Számos fejlődő ország tapasztalatai azt mutatják, hogy egy országban nem létezhet erős magántulajdonosi osztály úgy, hogy egyidejűleg elszigetelik azt a politikai hatalomtól, és nem engedik beleszólni az állami problémák eldöntésébe. A kistulajdonos nagytulajdonos akar lenni; a tőke, minthogy erős pozíciókkal rendelkezik a

gazdaság szférájában, be akar avatkozni a politikába, arra törekszik, hogy az állami szektort a saját érdekeinek rendelje alá.

Ugyanakkor az állami szektor társadalmi természetét a politikai hatalommal rendelkező erők osztálylényege határozza meg. Amikor a termelési eszközök birtokosa az állam, felhasználásukat azok a társadalmi rétegek és csoportok határozzák meg, amelyek hatalmon vannak. Adott körülmények között ezek lehetnek olyan erők is, amelyek egyáltalán nem érdekeltek abban, hogy országaik népe elérje az igazi szabadságot és függetlenséget, olyan erők, amelyek hajlamosak a burzsoázia – és a nemzetközi burzsoázia – előtti kapitulációra. Ilyen esetekben azonban elkerülhetetlenül megnő a tömegek elégedetlensége a bürokrata felső rétegek meggazdagodása és korrupciója miatt, tovább növekednek a jelentős jövedelemkülönbségek, kiéleződnek a foglalkoztatottsági problémák, a hazafias beállítottságú értelmiség kiábrándul a zsákutcába vezető „fejlődés nélküli növekedésből", állandó veszélye áll fenn a burzsoá-bürokratikus struktúrák robbanásának és annak, hogy a hatalom a kapitalizmust elutasító erők kezébe kerül át.

Az állami szektor felhasználható egy olyan társadalmi-politikai fejlődés érdekében, amely arra irányul, hogy az ország kiszakadjon a neokolonializmusnak való alárendeltség rendszeréből, és egyúttal elszakadjon az általa meghonosított „függő kapitalizmustól" is. Ebből a szempontból jellemző például az a fejlődési út, amelyen a világ egyik legnagyobb országa, India ment végig.

A Dzsavaharlal Nehru által kidolgozott „szocialista mintájú társadalom" koncepciója előirányozta egy olyan „vegyes gazdaság" megteremtését, amelynek keretei között szűkíthető lenne a „szabályozott magánszektor", előirányozta továbbá az állami szektor megteremtését a gazdaság alapvető és stratégiai jellegű ágazataiban, beleértve az infrastruktúrát és a szövetkezeti szektort falun. Az államnak kellett irányítania a gazdaságfejlesztési folyamatot, felhasználva a bankrendszert és ellenőrizve más „kulcspozíciókat" is, oly módon, hogy ennek során teljes mértékben a polgári parlamenti demokrácia elveinek és hagyományainak megfelelően jár el.

A független India létezésének húsz éve alatt világossá vált, hogy India gazdasági fejlődésének minden vitathatatlan és impozáns sikere ellenére az eredeti „Nehru-modell" sem gazdasági és még kevésbé társadalmi téren nem váltotta be a hozzáfűzött reményeket. Nehru leányának, Indira Gandhi miniszterelnöknek jutott osztályrészül a „mo-

dell" helyesbítésének feladata, aminek az lett a következménye, hogy a kormánypárt, az Indiai Nemzeti Kongresszus kettészakadt, a jobboldali elemek eltávolodtak Indira Gandhitól, és a balközép erők köréje tömörültek, végül pedig a belpolitikában a hetvenes évek elején kifejezett balratolódás következett be. Ezután a kormány lépéseket tett a nagy földbirtokosok és spekulánsok ellen, és államosították a nagybankokat. 1969-ben különleges törvényt adtak ki, amely korlátozta a monopóliumok tevékenységét. E törvény célja az, hogy megakadályozza a gazdasági hatalom további koncentrálódását. 1974-ben törvényt fogadtak el a külföldi társaságok tevékenységének szabályozásáról; e törvénynek megfelelően valamennyi pénzügyi, illetve kereskedelmi jellegű külföldi társaságnak vagy be kell szüntetnie tevékenységét, vagy pedig a Reserve Bank engedélyével iparvállalatokat kell létesítenie (a működő 533 külföldi társaság közül mindössze 75 foglalkozott ipari tevékenységgel). A 40%-os aránynál több külföldi tőkével rendelkező indiai társaságok csupán a Reserve Bank engedélyével folytathatják tevékenységüket.

India vezető nemzetgazdasági ágaiban a kulcspozíciókat az állami szektor hódította meg. Az állami szektor vállalataiban a munkahelyek számának évi növekedése az utóbbi években 5,7% volt, ezzel szemben a magánszektorban csupán 3,1%-os.

Dhar tervezési miniszter, megmagyarázva 1974 júliusában azokat az okokat, amelyek a kormányt arra késztették, hogy a tőkések tevékenységét korlátozó lépéseket tegyen, hangsúlyozta: a magánvállalkozók inkább a kereskedelemben, mint az iparban érdekeltek, profitjukat inkább osztalékokká alakítják ahelyett, hogy újra beruháznák, ha pedig a belföldi árukereslet mérséklődik, csökkentik a termelést, és nem harcolnak a külföldi piacokért. A magánszektor – mondotta a miniszter – nem tudta lerázni magáról a külföldi tőkétől és az importált technológiáktól való függést. Más szóval, a nemzeti burzsoázia fent említett sajátosságai, amelyek őt az ipari fejlődés nagyon megbízhatatlan ügynökévé teszik, Indiában is megnyilvánulnak. A többi között a burzsoáziának ezek a sajátosságai késztették Indira Gandhit arra a következtetésre, hogy a kapitalizmus mint politikai hitvallás elfogadhatatlan.

A monopolista- és imperialistabarát csoportosulások megpróbálták megváltoztatni, jobbra fordítani India társadalmi-politikai irányvonalát. Ez Indira Gandhi kormányát arra kényszerítette, hogy 1975 jú-

liusában rendkívüli állapotot vezessen be. A reakció politikai erőire mért csapással egyidejűleg egy sor újabb intézkedést jelentettek be, amelyek megfeleltek a néptömegek érdekeinek és még jobban korlátozták a magántőkés anarchiát, valamint a feudalizmus maradványait (csökkentették a létfontosságú árucikkek árát, és tökéletesítették azok elosztásának rendszerét; felső határt állapítottak meg a birtokolható földterületre, és meggyorsították a fölösleges föld parasztok közötti elosztását; a hosszú lejáratú adósságok visszafizetésére haladékot adtak, és megtiltották az uzsoramunkát; felülvizsgálták a mezőgazdasági bérek minimumáról szóló törvényt; jövedelemadó-kedvezményeket nyújtottak stb.).

Indiában tehát fokozatosan olyan reformokat vezettek be, amelyek bár még nem a szocialista átalakulást célozzák, de lényegesen korlátozzák a nagytőke lehetőségeit.

Peruban a katonai forradalmi kormány mélyreható antiimperialista, antifeudális és antikapitalista reformokat valósított meg. Pozitívan értékelhetjük Panama kormányának nemzeti forradalmi törekvéseit is. Mexikó és Venezuela kormányai haladó külgazdasági és külpolitikai irányvonalat folytatnak, harcolnak azért, hogy gazdaságuk megszabaduljon a külföldi monopóliumoktól. A leggazdagabb természeti erőforrások, amelyeket korábban az amerikai monopóliumok zsákmányoltak ki, a nemzeti kormányok kezébe kerülnek át.

A társadalmi haladás ily módon nemcsak a közvetlen szocialista irányvétel formájában tör utat magának a harmadik világ országaiban. Komoly haladó átalakulások valósulnak meg azokban az országokban is, amelyekhez a kapitalizmus bizonyos reményeket fűzött.

A mai neokolonializmusnak az a törekvése, hogy hatalmában tartsa a fejlődő országokat, jelentős mértékben a nemzetközi társaságok tevékenységével függ össze. A nemzetközi monopóliumok, behatolva a gazdaság létfontosságú ágaiba, fenyegetik az államok nemzeti szuverenitását, akadályozzák a szabad döntéshozatalt azokban a kérdésekben, amelyek a nemzeti vagyon felhasználásával, a társadalmi és gazdasági haladás tervezésével függnek össze, megnehezítik és eltorzítják a termelőerők fejlődését, támadást intéznek a dolgozók szociális jogai és vívmányai ellen. Így például a nemzetközi társaságok tulajdonában levő dél-koreai, szingapúri, fülöp-szigeteki vállalatokban megvonták a dolgozók sztrájkjogát. Mindettől csupán az antikapitalista tendenciák felerősödése várható a harmadik világban, és a tömegek felháborodása

egyszerre irányul a külföldi kizsákmányolók, valamint azok helyi pártfogói ellen.

A fejlődő országok társadalmi-politikai problémáinak megoldására tehát a kapitalista út egyre nyilvánvalóbban alkalmatlan. Ezzel összefüggésben nő a szocialista eszmék vonzereje ezekben az országokban.

*

Az állammonopolista szabályozás, a taktika megváltoztatása, a reformista és neokolonialista manőverek képteleneknek bizonyultak arra, hogy megmentsék a kapitalizmust a további tekintélyveszteségektől, az újabb társadalmi-politikai megrázkódtatásoktól. A burzsoá társadalom az egész világon nem a gazdasági konjunktúra alakulásából adódó ideiglenes és részleges nehézségekkel küzd, hanem olyan súlyos válsággal, amely leleplezi a tőkés társadalmi rendszer alapvető tarthatatlanságát, képtelenségét arra, hogy megtalálja az emberiség problémáinak igazi megoldását. A társadalmi-politikai szférában a kapitalizmus általános válságának elmélyülése számos területen nyilvánult meg, és végső soron még veszélyesebbnek bizonyult az uralkodó monopolista körök számára, mint a gazdasági téren elszenvedett kudarcok. A kapitalizmus ellentmondásainak kiéleződése természetesen nem idézi elő automatikus összeomlását. Az uralkodó osztály még nem kevés tartalékkal rendelkezik. Az utóbbi évek eseményei azonban világosan mutatják, hogy a kapitalizmusnak nincs jövője. Attól függetlenül, hogy milyen konkrét következményekre vezet a kapitalizmus társadalmi és politikai ellentmondásainak jelenlegi kiéleződése, hogy képes lesz-e vagy sem valamely ország uralkodó osztálya úrrá lenni a helyzeten, az kétségtelen, hogy a világforradalmi folyamat újabb, magasabb színvonalra emelkedik. Ebben a folyamatban különleges helye van annak a harcnak, amelyet a tőkés világ munkásosztálya vív saját társadalmi felszabadulásáért.

A munkásosztály harcának fokozódása a tőkés világban

Azok a megrázkódtatások, amelyeket a kapitalizmus saját ellentmondásai következtében elszenved, megingatják a burzsoázia uralmának gazdasági, politikai, ideológiai és egyéb alapjait, egyre inkább gyengítik a világ fejlődésére gyakorolt befolyását, korunk történelmében betöltött szerepét. A világ sorsát egyre hatékonyabban és nyomatékosabban a nemzetközi forradalmi munkásosztály, a történelem nagy átalakítója határozza meg, amely bolygónk jelentős részén sikeresen rakja le az új osztály nélküli társadalom alapjait.

„De a burzsoázia nemcsak kikovácsolta a fegyvereket, amelyek halálát okozzák, megszülte azokat a férfiakat is, akik e fegyvereket forgatni fogják – a modern munkásokat, a *proletárokat.*"* A kapitalizmus általános válságának kibontakozása elválaszthatatlanul összefügg az alábbi két ok hatásával: egyrészt azoknak a társadalmi alapoknak a gyengülésével, amelyeket a burzsoázia hozott létre, és amelyek a saját ellentmondásaik súlya alatt beomlanak, másrészt azoknak a forradalmi erőknek a növekedésével, amelyek átalakítják a társadalmat, és képesek leküzdeni a tőkés világ felbomlása által szült fájdalmas jelenségeket. A kilábalás útja abból az általános válságból, amelybe a burzsoázia taszította a társadalmat, végső soron csupán hatalmának forradalmi megdöntése lehet.

* *Marx–Engels* Művei. 4. köt. 447. old.

1. A proletariátus osztályharca – a burzsoázia politikai hegemóniája megingásának legfontosabb tényezője

A hetvenes évek első felének gazdasági válsága egész súlyával a népi tömegekre zúdult. A munkásosztály erre fokozta harcát a monopolista burzsoázia mint a társadalmi csapások fő vétkese ellen. Az utóbbi évtizedben legmagasabb színvonalát elérő sztrájkharcban a dolgozó lakosság legkülönbözőbb rétegei vesznek részt.

A tőkés világ hivatalos statisztikai adatai szerint az iparilag fejlett országokban 1966–1970-ben a sztrájkoknak 65,2 millió résztvevője volt, 1971–1975-ben pedig 87,8 millió, de csupán 1974-ben és 1975-ben több mint 39 millió ember sztrájkolt.* Ezek az adatok azt bizonyítják, hogy a jelenlegi válságban az osztálycsaták nem gyengültek, amint ez a gazdasági megrázkódtatások idején rendszerint lenni szokott, hanem fokozódtak.

Az utóbbi évek egyik jelentős sajátossága volt az, hogy az osztályösszeütközések erősen kiéleződtek azokban az országokban, ahol korábban valamelyest visszafogta őket a reformizmus és az opportunizmus befolyása a szervezett munkásmozgalomban, a gazdasági konjunktúra vagy a kormányzó burzsoázia társadalmi manőverei (például Angliában vagy a skandináv országokban). A munkásosztály megnövekedett ereje és harci tevékenysége fejeződött ki abban, hogy képes hatékonyan megvédeni érdekeit az erősen rosszabbodó gazdasági körülmények között, amikor a burzsoázia felhasználja ellene a munkanélküliség és a termeléscsökkentés fenyegetését.

Napjainkban növekvő jelentőségű az a harc, amelyet a tőkésországok dolgozói a monopoltőke kozmopolitizmusának káros társadalmi és gazdasági következményei ellen vívnak. Az olyan jelenségek, mint a nemzetközi monopóliumok szerepének jelentős növekedése a gazdasági életben, a tőkés gazdasági integrációs mechanizmusok szélesedő alkalmazása a monopóliumok részéről, elmélyítik a válságfolyamatokat, aláássák a dolgozók anyagi helyzetét, komolyan fenyegetik a munkásosztály jogait és érdekeit, az általa kiharcolt pozíciókat. Az ezen jelenségek elleni harc megköveteli a munkásosztály nemzetközi szolidaritásának jelentős fokozását, a nemzetközi porondon egyesült erővel

* Lásd Béke és Szocializmus, 1976. 1. sz. 146–147. old.

folytatott akciói formáinak és módszereinek tökéletesítését. A tőkésországok kommunista pártjai, az osztályérdekeket képviselő szakszervezetek komoly munkát végeznek ezen a téren. A különböző országok munkásai és farmerei együttes sztrájkakcióinak és más megmozdulásainak egész sora, a szakszervezetek nemzetközi szolidaritásának fejlődése azt bizonyítja, hogy tekintélyes lehetőségek vannak a munkás- és demokratikus mozgalom nemzetközi jellegének erősítésére.

Ma, amikor a burzsoázia uralma megingott, amikor belső és nemzetközi létfeltételei megváltoztak, a tőkésországok dolgozói kiterjesztik a tőkével és a burzsoá állammal szemben támasztott követeléseik körét. A bérharcon túlmenően arra törekednek, hogy garantált foglalkoztatást biztosítsanak számukra, adják meg nekik a termelés változó technikai feltételeinek megfelelő képzési és átképzési lehetőségeket, követelik munkafeltételeik jelentős megjavítását, a munkásszervezetek jogainak kiszélesítését a vállalatokban és országos szinten is. Erősödött a munkásosztály mindennapos harcának politikai jellege; ennek során egyre gyakrabban hangoztatják azt a követelést, hogy változtassák meg az állam társadalom- és gazdaságpolitikáját.

A munkásosztály tevékeny harca a gazdasági válság társadalmi következményei ellen, a monopóliumok azon kísérletei ellen, hogy a válságból a dolgozók rovására lábaljanak ki, hatalmas befolyást gyakorol a válságban alkalmazott állammonopolista gazdaságszabályozási taktikára. A válságnak a dolgozókat sújtó következményei összehasonlíthatatlanul súlyosabbak lettek volna, ha a burzsoázia nem kényszerült volna arra, hogy számoljon a munkásmozgalom megnövekedett erejével és hatékonyságával.

Napjainkban az osztályharc kiéleződése a tőkésországokban a kapitalizmus társadalmi ellentmondásainak visszafordíthatatlan elmélyülését tükrözi; ez a tőkés rendszer általános válságának egyik legfontosabb aspektusa. A munkásosztály harcának irányai, az általa felvetett követelések arról tanúskodnak, hogy nem csupán az alacsony és elégtelen életszínvonal, a munkanélküliség és más ehhez hasonló jelenségek, hanem a kizsákmányoló társadalmi viszonyok egész rendszere elleni tiltakozása is fokozódik. A bérek és a foglalkoztatottság növeléséért vívott harc mind szorosabban összefonódik a megnövekedett egészségügyi, környezetvédelmi, oktatási szükségletek kielégítéséért, a gazdasági és társadalmi élet káoszának leküzdéséért folyó harccal. Az osztályharc súlypontja egyre inkább az életmóddal, a dolgozó ember társa-

dalmi helyzetével, az azokkal az elvekkel és értékekkel összefüggő problémákra tevődik át, amelyeknek a társadalom működése és fejlődése alá van rendelve.

A munkásosztálynak a társadalmi-politikai fejlődés menetére gyakorolt nagyobb befolyása a legmarkánsabban azokban az országokban figyelhető meg, ahol azoknak a hatalmas népi szövetségeknek a központi erejeként lép fel, amelyek az utóbbi években történelmi győzelmeket arattak a társadalmi haladásért vívott harcban. Az olyan események, mint a fasiszta rezsimek összeomlása Portugáliában és Görögországban, a fasizmus politikai válságának elmélyülése Spanyolországban, a munkások és a demokratikus erők javára bekövetkezett nagyarányú eltolódások Franciaországban és Olaszországban, jól mutatják, hogy a munkásosztálynak a társadalmi-politikai küzdőtéren folytatott átalakító tevékenysége magasabb szintre emelkedett.

A munkásmozgalom politikai arculatában és szerepében lényeges változások érlelődnek azokban az országokban is, ahol sok tényező – mindenekelőtt a reformista ideológia és politika hagyományos befolyása – következtében ez a mozgalom egészében még nem veti fel a politikai hatalom osztályjellegének megváltoztatásával összefüggő kérdést. Ezekben az országokban jelentősen erősödnek egy önálló munkáspolitika kidolgozására és megvalósítására, az olyan helyzet felszámolására irányuló tendenciák, amelyben a pártok és más, a munkásosztály zömét képviselő szervezetek a burzsoázia politikai irányvonalának csupán némileg módosított variánsát valósítják meg.

A legtöbb tőkésország szervezett munkásmozgalmában erősödik azoknak az áramlatoknak a befolyása, amelyek síkraszállnak az állammonopolista kapitalizmus irányvonalával szembeállítható széles körű munkás és demokratikus alternatíva mellett, amely alternatíva az összes megoldásra váró gazdasági és társadalmi problémát a néptömegek javára akarja megoldani, és le akarja küzdeni a monopóliumok ellenőrizhetetlen gazdálkodása által kiváltott válságjelenségeket.

A munkás tömegmozgalom a belpolitikai kérdések mellett a külpolitikai problémákban is sokkal aktívabban és céltudatosabban lép fel, küzd a békés egymás mellett élés elveinek érvényesítéséért, és támogatja a különböző társadalmi rendszerű országok együttműködését. Jelentősen aktivizálódott a munkásosztály szerepe a hidegháborús politika, az imperializmus agresszív törekvései elleni harcban, fokozódik a nemzeti felszabadító mozgalommal való szolidaritása. Egy sor tő-

késország külpolitikai irányvonalában bekövetkezett pozitív változások, az európai kontinensen a biztonság és együttműködés légkörének megteremtéséért vívott harcban a széles demokratikus erők által elért sikerek a munkásosztálynak a nemzetközi ügyekre gyakorolt megnövekedett befolyását tükrözik.

„Sok országban kialakulóban van a munkáspártok és más demokratikus pártok akcióegysége. Tovább erősödtek e pártok pozíciói"* – hangsúlyozta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán tartott előadói beszédében. Az újabb történelmi tapasztalatok nagy meggyőző erővel igazolták azt a nemzetközi kommunista mozgalom programokmányaiban megalapozott szoros összefüggést, amely a munkásosztály egységének színvonala, valamint politikai ereje és befolyása között fennáll.

A dolgozók harci tevékenységének a nemzetközi feszültség enyhülése idején végbement fellendülése, az enyhülésnek a tőkés világ politikai légkörére gyakorolt befolyása számottevően fokozta a munkásosztály antimonopolista és antikapitalista egységre való törekvését. A harcos kommunistaellenesség válsága némi pozitív változást eredményezett a szociáldemokrata pártok politikájában; több párt áttért a szocialista és tőkésországok közötti békés egymás mellett élésnek és együttműködésnek támogatására. Valamelyest változott a Szocialista Internacionálé külpolitikai irányvonala is, változott az a szerep, amelyet több szociáldemokrata párt az európai nemzetközi helyzet megjavításában és egy európai biztonsági rendszer megteremtésében játszott.

Az SZKP és a szocialista országok testvérpártjai által tett lépéseknek köszönhetően, valamint a tőkésországok kommunistáinak a munkásmozgalom egységéért vívott aktív harca eredményeképpen jelentősen kiszélesedtek a kommunista és a szocialista pártok közötti kapcsolatok. Természetesen szó sincs arról, hogy a tudományos kommunizmus ideológiai téren közeledne a szociáldemokraták reformizmusához. De a kommunistákat a béke ügyéért felelősséget érző szociáldemokratákkal egyesíti a népek biztonságáért való aggódás, a fegyverkezési hajsza megfékezésére, a fasizmus, a fajgyűlölet és a kolonializmus visszaverésére irányuló törekvés. Fejlődnek és erősödnek a kapcsolatok a különböző ideológiai irányzatot követő szakszervezetek, a legnagyobb nemzetközi szakszervezeti egyesülések között.

Az új nemzetközi és belpolitikai helyzet nemcsak a szociáldemokra-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 37. old.

ta pártok külpolitikai pozícióira gyakorol mély befolyást, hanem az e pártokon belül végbemenő folyamatokra is. A szociáldemokrata pártok tömegbázisában – a befolyásuk alatt álló, a munkásosztályhoz tartozó csoportokban, a középrétegekben, a dolgozó fiatalság némely részében stb. – fokozódik az elégedetlenség a jobboldali vezetők antikommunista irányvonalával szemben. Fokozatosan felismerik ennek az irányvonalnak az összefüggését az osztály-együttműködés politikájával, egyre sürgetőbben hangoztatják a monopoltőke elleni elszánt harcra a szocialista célokhoz való visszatérésre vonatkozó követeléseket. Mélyül a szociáldemokrata mozgalmon belüli eszmei-politikai differenciálódás, erősödik benne a baloldali áramlatok befolyása. Az új feltételek között a szociáldemokrata pártok országos és helyi vezetésén belül a jobboldali csoportoknak egyre nehezebb azt az idejét múlt politikát folytatniuk, amely a munkásmozgalom kettészakítására és a kommunisták elszigetelésére irányul.

Ugyanakkor a munkáspártok és más demokratikus pártok akcióegységre való törekvése objektív tendenciájának erősödése távolról sem automatikusan következik a tőkésországok nemzetközi és belpolitikai légkörében bekövetkezett általános változásokból. Ez a tendencia feltételezte a feszült harcot a szociáldemokrata mozgalmon belül azon csoportok ellen, amelyek nem szűnő ellenállást tanúsítanak az egység ügyével szemben, és arra törekednek, hogy pártjaikat továbbra is antikommunista és szovjetellenes állásfoglalásokra bírják. Ehhez hasonló irányvonal nyilvánul meg a hidegháborús időszakok külpolitikai céljaihoz való visszatérésekben, amelyek károsan hatnak annak a szociáldemokrata pártok által hivatalosan meghirdetett politikának a következetességére, hogy az államközi kapcsolatokban a békés egymás mellett élésre kell törekedni. Ez nyilatkozik meg azokban a próbálkozásokban is, hogy a szocialista országok kommunista pártjaival fenntartott kapcsolatok erősítését a belpolitikai porondon folytatott antikommunista tevékenységgel társítsák. De egyik vagy másik szociáldemokrata vezető szubjektív kívánságától függetlenül az ilyen tevékenység egyre élesebb ellentétbe kerül a társadalmi-politikai fejlődés tendenciáival, azzal, hogy a dolgozók tömegei mind világosabban felismerik összefogásuk szükségességét.

Az osztályharc fellendülésének törvényszerű eredménye az általános politikai erőviszonyokban bekövetkezett balratolódás, amely a hetvenes években sok tőkésországra jellemző. Ebben kifejeződött a munkás-

osztály társadalmi életben betöltött szerepének, a bel- és külpolitikai problémák megoldására gyakorolt befolyásának növekedése. Olyan országokban, amilyen a Német Szövetségi Köztársaság vagy Anglia, a munkásosztály mozgalma az enyhülést akadályozó és nyíltan reakciós társadalompolitikát folytató konzervatív pártok hatalomból való eltávolítására, a tömegek követeléseit valamennyire figyelembe vevő kormányok megalakítására vezetett. Ezenkívül Olaszországban, Dániában és Finnországban kudarcba fulladtak azok a kísérletek, hogy a kormánypolitika rúdját jobbra fordítsák és a munkásosztályt megfosszák a nemzeti problémák megoldásában való részvételtől.

Az idők jele volt a fasiszta rezsimek összeomlása Európában, amelyek a legsebezhetőbbeknek bizonyultak a népi harc emelkedő hullámával szemben. A portugáliai fasiszta diktatúra forradalmi megdöntését, a görögországi katonai fasiszta kormány összeomlását követően megrendült a francóista rezsim Spanyolországban. A hatalmas sztrájkmozgalom csapásai, a nemzeti kisebbségek megmozdulásai, a lakosság legkülönbözőbb rétegeiben megnyilvánuló elégedetlenség hatására a francóista diktatúra válsága és felbomlása annyira előrehaladt, hogy már az uralkodó osztály jelentős részének támogatását is kétségessé tette. Kudarcba fulladtak azok a kísérletek, hogy a rezsim cégérének átfestésével a francóizmust átmentsék a Franco halálát követő időszakra. A néptömegek, az ország valamennyi ellenzéki politikai ereje, sőt a rezsim volt politikusainak egy része is arra törekszik, hogy véget vessen a diktatúrának, megnyissa az utat az ország szabadabb fejlődése számára.

A francóizmus a görög és a portugál fasizmus dicstelen sorsára jut. Jellemző, hogy a görögországi katonai diktatúra, amely „mindörökre" le akart számolni a demokráciával, csupán hét évig maradt hatalmon. A néptömegek ellenállásának növekedése aláásta a „fekete ezredesek" diktatúrájának erejét.

A fél évszázados fasiszta diktatúra bukása Portugáliában erősen aktivizálta a munkásmozgalmat, a társadalom legkülönbözőbb rétegeinek demokratikus erőit, beleértve a hadseregen belüli demokratikus erőket is. Portugália példáján újból teljes erővel igazolódott, hogy a forradalom a társadalmi megújulás hatalmas emelője, amely felszabadítja a népben rejlő óriási erőket. Bár ebben az egyik legelmaradottabb európai országban a forradalmi fejlődésnek súlyos nehézségeket kell leküzdenie, a portugál nép el van szánva arra, hogy nem engedi meg a

totalitárius rendszer visszatérését, megteremti az országban a demokratikus fejlődés tartós alapjait, megnyitja az utat a társadalmi haladás számára.

A balratolódás különösen szembeszökő azokban az országokban, ahol a különböző társadalmi és politikai erők között széles antimonopolista szövetség alakult ki. Nagy sikereket értek el a baloldali erők Franciaországban a közös programmegállapodás megkötése után. Az utóbbi harminc évben első ízben támogatta őket a választóknak csaknem a fele. Ez komoly mértékben megváltoztatta az ország egész politikai helyzetét.

1976. június 20–21-i parlamenti választásokon az Olasz Kommunista Párt a szavazatoknak több mint egyharmadát kapta; újból demonstrálta tekintélyét és befolyását és azt, hogy nélküle ma már nem oldhatók meg az ország problémái. A helyhatósági választások után, amelyekben a kommunista párt kapta a szavazatok 34,4%-át, a párt a legfontosabb ipari körzetekre terjesztette ki a „vörös övezeteket". A legnagyobb városok többségében, beleértve a fővárost is, a hatósági szerveket a kommunisták, szocialisták és más baloldali erők részvételével alakították meg. Ennek eredményeként teljesen új, a munkásosztály és szövetségesei számára kedvezőbb politikai helyzet jött létre, amelyben már lehetetlen a kommunisták állásfoglalásának figyelmen kívül hagyásával kormányozni az országot.

A dolgozó tömegek balratolódása természetesen távolról sem mindenütt fejeződik ki közvetlenül a kommunisták befolyásának növekedésében. Sok fejlett tőkésországban még nagyon jelentős az a hatás, amelyet a reformista, sőt a konzervatív burzsoá ideológia gyakorol a dolgozókra. Rendkívül fontos azonban, hogy az esetek többségében a munkásosztály élcsapata már nincs kínai fallal elkerítve a dolgozók elmaradottabb részétől, úgy, mint a hidegháború időszakában. Az enyhülés hatására számos országban a szakszervezetek visszavonták azokat a korábban érvényben levő tilalmakat, amelyek meggátolták, hogy kommunistákat javasoljanak választható tisztségekbe. A munkásosztály egységének erősödésében, a munkásmozgalom különböző sorai közötti kapcsolatok javulásában igen nagy szerepet játszik a szocialista országok növekvő tekintélye. Nem véletlen, hogy sok szociáldemokrata, sőt burzsoá vezető a választókért folyó sikeres küzdelmet el sem tudja képzelni annak demonstrálása nélkül, hogy a szocialista országokkal való államközi együttműködés létrehozására és megszilárdítá-

sára törekednek. Ez hatással van a tőkésországok belpolitikai helyzetére is, elősegíti a különböző politikai erők közötti kapcsolatok normalizálását, az itt meglevő hidegháborús torlaszok eltávolítását.

Mindez arról tanúskodik, hogy a gyakorlatban a népi erők számára új lehetőségek tárultak fel a lakosság többségét magában egyesítő széles körű szövetségek kialakítására, ami igazolja a kommunista pártok nemzetközi tanácskozásain levont következtetéseket. Némely országokban különösen jelentős változások következtek be az értelmiség, a fiatalság, az alkalmazottak egy részének beállítottságában és magatartásában, és egyre aktívabban támogatják a baloldali alternatívát. Ennek a hatalmas antimonopolista koalíciónak az érlelődése természetesen nem egyenletes. A kapitalizmus még nagy tartalékokkal rendelkezik, különböző kipróbált módszerei vannak a tömegek megdolgozására; az elégedetlenség elfojtása céljából reformista manőverezéshez folyamodik, ami megnehezíti a dolgozók elmaradottabb részének aktivizálását. Egészében azonban a hetvenes évek kétségkívül érzékelhető előrehaladást jelentenek az antimonopolista erők mozgósítása és egyesítése terén.

Annak a támadásnak, amelyet a munkásosztály a fejlett tőkésországokban intéz az imperializmus hadállásai ellen, azért is nagy a jelentősége, mert ezzel egyidejűleg a proletártömegek számottevően aktivizálódnak a fejlődő országokban. Ez a folyamat komoly tényezője a nemzeti felszabadító mozgalom elmélyülésének, korunk forradalmi folyamata más áramlataihoz való közeledésének, azokkal való összefonódásának.

A nemzeti felszabadító mozgalom elmélyülése, osztálytartalmának erősödése a hetvenes évek elején a világforradalmi folyamat fejlődésének egyik alapvető tendenciájává vált. „Sok felszabadult országban megfigyelhető az osztályerők elkülönülésének bonyolult folyamata, s fokozódik az osztályharc"* – mutat rá az SZKP Központi Bizottságának beszámolója a XXV. kongresszuson. A munkásosztály a közvetlen és végső érdekeinek érvényesítéséért, a társadalmi viszonyok új, nemkapitalista alapokon történő átalakításáért vívott harcával a világnak ebben a részében is rendkívül erős csapásokat mér a burzsoázia uralmának pilléreire.

A munkásmozgalom fellendülésével a dolgozók követelései radiká-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 15. old.

lisabbá váltak, a fejlett tőkésországok munkásosztálya követeléseinek színvonalára emelkedtek. Az imperializmus fokozódó nyomása, amely azt célozta, hogy a fejlődő országok gazdaságát – a nemzeti fejlődés szükségleteivel homlokegyenest ellentétes módon – teljesen alárendelje a monopoltőke érdekeinek, az arra irányuló kísérletek, hogy a munkásosztályt és szövetségeseit kizárják a társadalmi-politikai életben való aktív részvételből, hogy sok országban megszilárdítsák a népellenes rezsimeket, még tovább fokozta a proletariátus tömegmegmozdulásainak antiimperialista élét. Amellett, hogy a munkások mindennapos harcában gazdasági követelések vannak túlsúlyban, az utóbbi években sok országban az állam társadalom- és gazdaságpolitikájának megváltoztatását követő jelszavakat tűztek napirendre. A proletariátus legélenjáróbb, politikailag legérettebb osztagai síkraszállnak a gazdasági függetlenségért, a külföldi és a helyi monopóliumok kezében levő természeti kincsek, a legfontosabb gazdasági ágak államosításáért, az állami szektor irányításának demokratizálásáért, a nemzeti vállalatok irányításában a dolgozók részvételéért, alapvető agrárreformok végrehajtásáért. A munkásellenes és szakszervezet-ellenes törvények bevezetése és kiszélesítése a harmadik világ számos országában szükségessé tette a sztrájkjognak, a szakszervezetek szabad szervezkedési és működési jogának, egy sor államban formálisan érvényes haladó munkaügyi és szociális törvényelőírásoknak megadására, illetve betartására és megvédésére vonatkozó követeléseknek a felvetését. A demokratikus és politikai szabadságjogokért folyó harc az utóbbi években különösen jelentőssé vált azzal összefüggésben, hogy felerősödtek a fasiszta tendenciák Latin-Amerika társadalmi és politikai fejlődésében, amelyek a fő veszéllyé váltak a kontinensen előrehaladó forradalmi folyamat számára, valamint azzal összefüggésben, hogy fokozódtak a jobboldali reakciós erők próbálkozásai egy sor dél-ázsiai és délkelet-ázsiai országban.

A hetvenes években tökéletesedtek a fejlődő országok proletariátusának harci fomái. Ez a proletariátus tevékenyen elsajátítja a nyugateurópai és az észak-amerikai munkásmozgalom tapasztalatait. Latin-Amerikában és Dél-Ázsiában egyre jobban elterjed az a sztrájkforma, amely minden szabály pontos betartására épül, gyakorivá válnak a gyárfoglalások, az általános sztrájkok, a szolidaritási sztrájkok stb. A latin-amerikai proletariátus sok osztaga számára az általános sztráj-

kok, amelyeket egyes esetekben a proletárfelkelések szintjéig emeltek (Argentína), a politikai harc igen fontos eszközévé váltak.

A harmadik világban emelkedik a munkások szervezettsége, nő a szakszervezetek taglétszáma, bár földrészenként és országonként igen egyenlőtlen a szakszervezeti mozgalom fejlődése. A hetvenes években komoly pozitív változások mentek végbe a szakszervezeti mozgalom szervezeti és ideológiai széttagoltságának kontinensi és nemzeti szinten való leküzdése terén. Ennek alapja egy radikális és antiimperialista átalakulásokat előirányzó közös program.

Az egységtörekvés a latin-amerikai szakszervezetekben volt a legerősebb. A keresztény szakszervezeti mozgalom radikalizálódása, az antiimperialista és antikapitalista tendenciák fokozódása a Latin-Amerikai Dolgozók Szövetségének politikájában, az Amerikaközi Regionális Munkásszövetség pozíciójának jelentős meggyengülése, amely szervezet az Egyesült Államok politikájának szószólója a munkásmozgalomban, a Latin-amerikai Szakszervezeti Egység Állandó Kongresszusának erősödő befolyása ösztönözte a különböző irányzatú szakszervezeti központok közeledését ágazati, országos és kontinentális szinten, ösztönözte a dolgozók akcióegységének megvalósítását. A haladó tendenciák meghatározóvá váltak a latin-amerikai szakszervezeti mozgalom fejlődésében; erősödik e mozgalom tevékenységének antiimperialista jellege.

Lépések történnek a szakszervezeti mozgalom megosztottságának leküzdésére Ázsiában is. Ezen a téren a legnagyobb sikereket Sri Lanka és India munkásosztálya érte el, ahol a hetvenes évek elejétől kezdve meghatározták a legfontosabb nemzeti szakszervezeti központok közötti akcióegység irányvonalát.

A szervezettség magas színvonala jellemző az afrikai dolgozók mozgalmára. Az afrikai országok többségében egységes szakszervezeti központokat hoztak létre. A fejlődés kapitalista útját követő országokban azonban e központok tevékenysége gyakran a kormányok szigorú ellenőrzése alatt áll, a szervezett proletariátus soraiban pedig széleskörűen elterjedtek azok a reformista koncepciók, amelyek szerint a dolgozóknak együtt kell működniük a jobboldali burzsoá vezető körökkel, és integrálódniuk kell a politikai rendszerbe.

A fejlődő országok proletariátusának általános antiimperialista mozgalmában igen fontos irányzattá válik a külföldi – a többi között a nemzetközi – monopóliumok elleni harc, amely egyesíti magában a

társadalmi és a nemzeti felszabadulás feladatait. Ez a harc a legnagyobb lendületet Latin-Amerikában érte el. Itt világosan jelentkezett az a tendencia, hogy a főképpen amerikai származású nemzetközi konszernek leányvállalatait az egyes országokban és az egész földrészen a függésben tartó kapitalizmus vezető erejévé, az ellenforradalom fő támaszává és az imperializmus eszközévé tegyék a forradalmi felszabadító mozgalom ellen folytatott harcban. Az a tény, hogy Latin-Amerikában a munkásosztálynak a nemzetközi monopóliumok uralma elleni harca nemcsak a társadalmi és gazdasági, hanem a politikai folyamatokra is kiterjedt, az egyik legfontosabb bizonyíték a latin-amerikai proletariátus élcsapatának magas fokú politikai osztályérettségére és erejére.

A proletariátus áll a latin-amerikai kontinens legfejlettebb tőkésországai (Argentína, Chile, Uruguay, Bolívia, Kolumbia) antiimperialista, oligarchia-ellenes és demokratikus tömegmozgalmának a középpontjában. Síkraszáll a struktúraválságokból kivezető forradalmi útért, az országokat függésben tartó állammonopolista kapitalizmus kialakítása, és a diktatúra fenyegetése ellen.

A harmadik világ országainak többségében a munkásosztály még nem vált a forradalmi folyamat irányítójává, de egyre gyakrabban hatalmas és önálló politikai erőként lép fel.

Azokban az országokban, ahol a hatalom a forradalmi demokrácia kezében van, a proletariátus és szervezetei a haladó politikai rendszerek fontos támaszaként egyben támogatják a szocializmus irányában való következetes előrehaladást. Más országok proletariátusa, harcot folytatva az imperializmus és a burzsoá-földesúri oligarchia ellen, fokozza a legreakciósabb, imperialistabarát erők elszigetelésére irányuló tevékenységét az uralkodó rezsimeken belül és kívül egyaránt.

Az ázsiai, afrikai és latin-amerikai proletariátus osztályharcát a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején tehát egyrészt az osztálycsaták soha nem tapasztalt lendülete és izzása, a dolgozók szélesebb körű részvétele, az antiimperialista és antikapitalista jelszavak gyakoribbá válása jellemezte. Emellett az osztályharc fejlődése regionális méretekben és az egyes országokban is igen egyenlőtlen volt; a proletariátus különböző csoportjai más-más szinten és formákban kapcsolódtak be a nemzeti felszabadulásért és a társadalmi haladásért folyó mozgalomba, és eltérő volt a munkásosztálynak a forradalmi folyamatban betöltött szerepe is.

Az afrikai és az ázsiai országok többségében a proletariátus még csupán kialakulásának a szakaszában, az osztállyá válás különböző fokain tart. Osztállyá válásának útján komoly akadályt jelent, hogy a társadalmi tudatban a tradicionális gondolkodási formák vannak túlsúlyban, burzsoá és kispolgári jellegű nacionalista ideológia uralkodik, hiányzik a forradalmi harc következetes és egységes ideológiája (a trópusi Afrika országaiban). De a nemzetközi élet küzdőterén az egyes földrészeken és országokban kibontakozó osztályharc hatására, valamint a világszocializmus és a nemzetközi munkásmozgalom hatására jelentősen meggyorsult az ázsiai és afrikai munkásosztály társadalmi, politikai és ideológiai érlelődése.

Az a tény, hogy a munkásosztálynak mint a tőke elnyomása ellen és a tőkésországok népeinek valódi érdekeiért folyó küzdelem legállhatatosabb és legkövetkezetesebb harcosának ereje és tekintélye megnövekedett, elválaszthatatlanul összefügg ezen országok kommunista és munkáspártjainak, az egész nemzetközi kommunista mozgalomnak az aktív és sikeres tevékenységével.

2. *A kommunista pártok az antimonopolista és antiimperialista egységért folyó harc élcsapatai*

A hetvenes évek első felét a tőkés világban a kommunista pártok befolyásának növekedése jellemezte. Ebben az időszakban csaknem 1 millió fővel nőtt a taglétszámuk (ebből nem egészen 400 ezer fővel Nyugat-Európában). A világ nemszocialista országaiban ma már 75 kommunista és munkáspárt működik. Nyugat-Európában 19 kommunista párt harcol, amelyek mintegy 2,4 millió embert egyesítenek; az észak-amerikai és dél-amerikai országokban 25 kommunista párt (mintegy 500 ezres taglétszámmal); Ázsia nemszocialista országaiban 22 kommunista párt (Indonézia Kommunista Pártját nem számítva) mintegy 720 ezres taglétszámmal; Afrikában 9 kommunista párt (mintegy 20 ezres taglétszámmal) tevékenykedik.*

A kommunista mozgalom befolyása messze túlnőtt a munkásosztály határain. A nemproletár rétegekből – a parasztságból, az értelmi-

* Lásd Mezsdunarodnoje rabocseje dvizsenije. Szpravocsnyik. Moszkva 1976. 59. old.; Rabocsij Klassz i Szovremennij Mir, 1975. 5 sz. 12. old.

ségből stb. – is sokan tagjai a kommunista pártoknak. Ez azt jelenti, hogy a forradalmi kommunista ideológiának megbízható hívei vannak a mai tőkés társadalom minden rétegében.

A kommunisták mai politikai befolyásának méreteiről képet alkothatunk annak a ténynek az alapján, hogy mintegy 40 millió választó szavazott rájuk a parlamenti és a helyhatósági választásokon. A nem szocialista világ 25 kommunista és munkáspártjának képviselőit választották be országuk parlamentjébe. A kommunista pártok széleskörűen képviseltetik magukat a helyhatósági szervekben is. A kommunisták részvétele a parlamentekben és a helyhatósági szervekben lehetővé teszi számukra, hogy fokozzák a kommunista pártok helyi politikai befolyását és tömegharcot folytassanak a dolgozók érdekeit szolgáló, valóban demokratikus reformok bevezetéséért.

A kommunista világmozgalom megbízható fegyvere, az egész mozgalom és minden párt politikai szerepe növelésének eszköze a mozgalom nemzetközi egységének erősítése. A kommunisták a világ minden körzetében tevékenykednek. A világforradalmi folyamat mindegyik alapvető áramlatának élcsapatában megtalálhatók: a szocialista rendszerben, a fejlett tőkésországok munkásmozgalmában és a nemzeti felszabadító mozgalomban is. Ez a helyzetük, valamint internacionalista egységük lehetővé teszi számukra, hogy a nemzetközi antiimperialista harc összefogó tényezői legyenek. A kommunisták internacionalista egységének erősítését szolgálják nemzetközi találkozásaik és tanácskozásaik is.

Az európai biztonság és együttműködés megszilárdítása szempontjából fontos szerepet játszott az európai kommunista és munkáspártok 1976-ban Berlinben megtartott értekezlete. „És meg vagyunk győződve arról, hogy értekezletünk eredményei, az európai kommunisták egységének zászlaját magasra emelve, hozzá fognak járulni erőfeszítéseink egyesítéséhez a dolgozók létérdekeiért, a demokráciáért és a szocializmusért, a tartós európai békéért vívott közös harcunk aktivizálásához"* – mondotta az értekezleten Brezsnyev, az SZKP Központi Bizottságának főtitkára.

A kommunisták a történelmi fejlődés fő, meghatározó tendenciáinak ismeretében tudják, hogy az az út, amely valóban kivezet a tőkés

* Az európai kommunista és munkáspártok konferenciájának dokumentumai. Berlin, 1976. 23. old

társadalom súlyos válságából, csupán a társadalom forradalmi, szocialista átalakítása lehet, hogy a tőkés világ egészében már megérett a proletariátus társadalmi forradalma számára. De tudatában vannak annak is, mennyire bonyolult a szocializmusért folytatott harc. Az a tény, hogy a tőkés világban már megérettek a szocializmus objektív feltételei, még nem jelenti automatikusan azt, hogy a szocialista forradalom szubjektív feltételei is megteremtődtek. A kommunista pártok szem előtt tartják Lenin útmutatását, aki követelte, hogy ne vezessenek be *„semmiféle* olyan újítást, amely nem érett meg teljesen mind a gazdasági valóságban, mind pedig a nép túlnyomó többségének tudatában"*. Ugyanakkor a tudományos elemzés rámutat arra, hogy korunkban a tömegeknek a monopóliumok ellen irányuló mindennapos harca, amely a legégetőbb követelésekből indul ki, objektíve ezer és ezer szállal függ össze a szocializmusért vívott közös harccal, hogy ma már a demokráciáért és az igazi nemzeti felszabadulásért folytatott harc szerves része a szocializmus felé való haladásnak.

Ez a stratégia határozottan szemben áll a szélsőbaloldal kalandorpolitikájával, amely arra hív fel, hogy azonnal meg kell kezdeni a szocialista forradalmat a tőkésországokban. Figyelmen kívül hagyva egy olyan fontos tényezőt, mint a forradalom szubjektív feltételeit, társadalmi-politikai előfeltételeit, a szélsőbaloldali csoportok ténylegesen az osztályellenség kezére játszanak. A szélsőbaloldaliak álforradalmi maximalizmusával ellentétben a kommunisták, figyelembe véve az osztályharc konkrét történelmi feltételeit, erőfeszítéseiket arra összpontosítják, hogy megtalálják „a proletárforradalomhoz való *átmenet* vagy *közeledés* formáját"**.

A kommunistáknak az általános demokratikus feladatok kiszélesítésére, a szocializmushoz való közeledés útjaira vonatkozó következtetései mindannak az újnak a tanulmányozásán alapulnak, amit az állammonopolista kapitalizmus fejlődése, a tőkés társadalmi rendszer általános válságának elmélyülése hozott. Éppen ezek tanulmányozásából vonhatták le azt a következtetést, hogy a munka és a tőke közötti ellentmondások fokozódása mellett a monopóliumok és az egész nép közötti ellentétek is kiéleződtek. Ez tette lehetővé, hogy a fő ellenséget a monopóliumokban lássák. Az ellenük vívott harcra kell és lehet

* *Lenin* Összes Művei. 31. köt. Kossuth Könyvkiadó 1972. 163. old.
** *Lenin* Összes Művei. 41. köt. Kossuth Könyvkiadó 1974. 74. old.

is mozgósítani a lakosságnak a demokratikus átalakulásokban érdekelt legszélesebb rétegeit. Ezek olyan demokratikus követelések, amelyek gyengítik az egész imperializmus hadállásait, hatalmának alapjaira mérnek csapást, és ezáltal kedvező feltételeket teremtenek a munkásmozgalom végső céljainak eléréséhez.*

Az antimonopolista stratégia tehát összefonódik a szocializmus felé való haladás stratégiájával, és egyidejűleg támaszkodik azokra a folyamatokra, amelyek a válság sújtotta tőkés társadalomban mennek végbe.

Amint azt az 1969-ben megtartott tanácskozás záróokmánya rögzítette, a demokratikus erők széles körű antimonopolista politikai szövetségét éppen a munkásosztály szilárdítja meg, mert mindenekelőtt a munkásosztály az, amely hatalmas tömegmegmozdulásaival a lehető legnagyobb mértékben kiélezi a tőkés társadalom ingatagságát és ellentmondásait.**

A társadalmi helyzet által kiváltott tiltakozás kiterjed a kis- és középparasztságra, a lakosság középrétegeire, amelyeknek érdekeit a tőke lábbal tiporja. A monopóliumokkal és a kormányok imperialista politikájával összeütközésbe kerül az értelmiség is, amely a tudományos-technikai forradalom körülményei között mindinkább a bérmunkások seregét bővíti. Komoly ellenzéki erővé váltak a fiatalok, a diákságnak az uralkodó osztályok politikája ellen fellépő széles tömegei. Az osztályharcban, az antiimperialista mozgalomban aktivizálódnak a nagytőke diszkriminációs politikájának áldozatává lett nők. Fokozódik a hivők, a háborút és erőszakot hirdető burzsoá morálban kételkedők elégedetlensége. A fejlett tőkésországokban a mélyreható társadalmi átalakulások aktív erejeként lépnek fel azok a nagy nemzetiségi csoportok, amelyek számára még a legalapvetőbb jogokat sem akarják megadni a tőkés világ uralkodó körei.

Mindezen osztályok és rétegek mozgalmai feltárták a követeléseikben rejlő számos közös vonást, azt, hogy bár ezeket a követeléseket a legkülönbözőbb területekről és a legkülönbözőbb vonatkozásokban vetik fel, mégis valamennyi a monopoltőke hatalmának korlátozását célozza. Ezek az osztályok és rétegek, mint a gyakorlat is mutatta, némely időszakokban és területeken képesek közösen fellépni a burzsoá

* Lásd A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva 1969 136–138. old.

** Lásd ugyanott, 117–119. old.

társadalom demokratikus megújulásáért. E harc során „most kedvező feltételek alakulnak ki ahhoz, hogy az összes demokratikus áramlatok egyesüljenek egy politikai szövetségben, amely döntő módon korlátozhatja a monopóliumok szerepét az ország gazdasági életében, véget vethet a nagytőke uralmának, és olyan alapvető átalakításokat valósíthat meg, amelyek biztosítják a szocializmusért folytatott küzdelem kedvező feltételeit"*.

Ily módon, amíg az imperializmus stratégiájának következménye a dolgozók megosztottsága, egymástól való elszigeteltsége, a versengés és a nemzetiségi viszály szítása, addig a munkásosztály, a haladó erők stratégiája az összefogáshoz, az egység megteremtéséhez vezet el, a haladásért küzdő széles népi koalícióhoz, egy olyan társadalomhoz, amely megszabadult az elnyomás és erőszak rabságától.

Az antimonopolista harc sikerét, a reformok tartósságát éppen a monopóliumokat elszigetelő, a reakciós ellenállását megbénító széles és szilárd szövetségek biztosítják. A kommunisták ma minden tőkésországban a népi erőknek a béke, a demokrácia és a társadalmi haladás jegyében való összefogásért küzdenek. A munkás csupán abban az esetben tölthet be valóban forradalmi szerepet, ha az összes dolgozó és kizsákmányolt vezére lesz a kizsákmányolók megdöntéséért vívott harcukban. A kommunisták nem felejtik Lenin megállapítását, amely szerint a proletárforradalmároknak „el kell *menniük a lakosság valamennyi osztályához, minden irányban* szét kell küldeniük hadseregük osztagait"**.

Az utóbbi időben számos országban antimonopolista platformon jön létre a munkáspártok és más demokratikus pártok egysége.

Maga az élet, az élet által felvetett halaszthatatlan problémák, a tömegek konkrét osztálytapasztalatai határozzák meg azoknak az antimonopolista programoknak a tartalmát, amelyeket a különböző országokban a kommunisták irányításával dolgoznak ki. Valamennyi kommunista párt abból indul ki tevékenységében, hogy nem elegendő a fennálló rendszer kritikája és a szocializmus népszerűsítése. Kötelességüknek tartják azt is, hogy konkrét és konstruktív választ adjanak hazájuk dolgozóinak legfontosabb szükségleteire, hogy a tömegek számára érthető és meggyőző módon meghatározzák a társadalmi, gaz-

* Ugyanott, 125. old.

** *Lenin* Összes Művei. 6. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 73. old.

dasági és politikai fejlődés lehetséges útjait. Nincs olyan társadalmi probléma – a munkanélküliségtől és az inflációtól a közegészségügyi és ökológiai problémákig –, amelyre a kommunista pártok ne dolgoznák ki a harc során a saját alternatívájukat, amely az antimonopolista és – később – a szocialista átalakulások általános alternatívájának része. Ebben segítenek nekik a szocialista országok tapasztalatai.

A kommunisták küzdenek a legkövetkezetesebben és legöntudatosabban a nemzetközi enyhülés elmélyítéséért. Mindenekelőtt abból indulnak ki, hogy a béke életbevágóan szükséges az emberiség létéhez. Emellett a kommunista pártok arra számítanak, hogy az enyhülés körülményei között kedvezőbb feltételek jönnek létre a társadalmi haladás és a szocializmus építése számára, ami ismételten azt bizonyítja, hogy a szocializmus és a béke elválaszthatatlan egymástól.

A nemzetközi feszültség enyhülése természetesen sem megszüntetni, sem pedig módosítani nem tudja az osztályharc törvényeit, és ezért a békés egymás mellett élésnek a „kapitalizmus számára nyújtott segítségként" és a „társadalmi-politikai status quo befagyasztásaként" való „balos" értelmezése minden reális alapot nélkülöz. A marxisták–leninisták mindig hangsúlyozták, hogy bármely forradalom mindenekelőtt az adott társadalom belső fejlődésének törvényszerű eredménye. Éppen a burzsoá társadalom belső ellentmondásai idézték elő az osztályharc erős kiéleződését a tőkésországokban a hetvenes évek első felében, vagyis az enyhülés felé tett gyakorlati fordulat éveiben. A portugáliai forradalom, a fasizmus összeomlása Görögországban, az indokínai népek győzelme, Angola, Mozambik, Bissau-Guinea felszabadulása a gyarmati iga alól, mindezek az utóbbi években a világban végbement nagy forradalmi változások a legmeggyőzőbb módon cáfolják a szélsőbaloldal említett koholmányát.

A kommunisták óriási jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy a szabadságért és a haladásért vívott harcban erősítsék a dolgozók nemzetközi szolidaritását, amely az osztályharc fokozódó nemzetközivé válását fejezi ki. A kommunisták kiveszik a részüket a nyugat-európai dolgozók által a Közös Piac szerveinek demokratizálásáért folytatott harcból, keresik az utat az imperialista integráció káros társadalmi következményeinek leküzdésére, elősegítik a nemzetközi monopóliumok önkényének ellenálló dolgozók összefogását.

A fejlett tőkésországok kommunista pártjai tevékenységének lénye-

gét a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején meghatározza az antimonopolista alternatívák kidolgozása, az a harc, amelyet ezeknek az alternatíváknak a valóra váltásáért folytatnak, mindenekelőtt a munkásosztály egységén alapuló széles politikai szövetségek létrehozásával. A forradalmi fejlődés általános törvényszerűségeinek mély megértése, az ezekre a törvényszerűségekre való támaszkodás társítása az alkotó megközelítéssel és az egyes országokban érvényesülő konkrét feltételek figyelembevételével – ez jellemző a munkásmozgalom feladatainak marxista–leninista megközelítésére. A politikai erőviszonyok gyökeres megváltozása, az államhatalom megragadása és felhasználása a munkásosztály és az összes antimonopolista erők részéről, a termelés legfontosabb ágainak társadalmi tulajdonba vétele – ez a kulcsa az életbevágó problémák megoldásának, amelyek elől a kapitalizmus meghátrál. A hetvenes évek gazdasági és társadalmi megrázkódtatásai idején az antimonopolista platform a munkásosztályt a válságos helyzetből való kijutás konkrét programjával vértezi fel.

A kommunista pártok tevékenységében fontos szerepet játszanak a kommunista és munkásmozgalom egységével összefüggő kérdések. A kommunisták arra törekednek, hogy megteremtsék a feltételeket ahhoz, hogy a munkásmozgalmon belüli más áramlatokkal az egyes konkrét kérdésekben létrejött kapcsolatokról és együttműködésről áttérjenek a hosszú távú megegyezésekre a szocialista perspektívát megnyitó antimonopolista harcban. Az ilyen együttműködés csupán azzal a feltétellel lehetséges és szükséges, hogy a munkásosztály különböző osztagainak képviselői a békéért, a demokráciáért és a szocializmusért vívott harc helyesen értelmezett eszméit veszik alapul.

A munkásmozgalomban, a dolgozó tömegekben ma is tovább élnek olyan különböző áramlatok, amelyek valamilyen mértékben az osztályöntudat éretlenségét, a burzsoá ideológia bomlasztó hatását, az antikommunista propaganda befolyását tükrözik. A dolgozók egy részére jellemző passzivitást, fogyasztói beállítottságot és a forradalmi erőkkel szembeni bizalmatlanságot tevékenyen ápolják az uralkodó körök. Ezért felelős a szociáldemokrácia jobbszárnya is, amely elveti a kommunisták részvételével alakítandó antimonopolista szövetség eszméjét.

Ennek következménye a munkásosztály még mindig meglevő megosztottsága, az a körülmény, hogy a munkások tömegmozgalma csak lassan érti meg élcsapatának tudatos irányvételét a tőkés társadalmi rendszer forradalmi átalakítására.

A tömegek antimonopolista harcra való mozgósítását, a demokratikus erők igazi harci szövetségének megteremtését akadályozzák a dolgozók egy részének körében is elterjedt reformista illúziók, amelyek különböző jobboldali opportunista koncepciókat táplálnak a kapitalizmus átalakulásáról, a szocializmusba való evolúciós átnövéséről. Végül, a szélsőbaloldal különböző irányzatai a „forradalmi türelmetlenségükkel", a közbenső szakaszok „átugrásával", szektás megvetésükkel az „elmaradott" tömegekkel szemben, egységbontó és szovjetellenes tevékenységükkel – mindez szintén fékezi az antimonopolista szövetségek kialakítását, megnehezíti a mozgalom élcsapata és a többség közötti kapcsolatok kiszélesítését.

A szocialista országokkal szembeni ellenséges érzület, a legreakciósabb erőkkel való szövetkezés, a nemzetközi enyhülés ellen irányuló kalandor támadások, a munkás- és a nemzeti felszabadító mozgalomban folytatott bomlasztó és egységbontó politika a szélsőbaloldalt az imperializmus veszélyes ideológiai és politikai bűntársává tette. Az SZKP és a testvéri kommunista pártok eltökélt harcot folytatnak a balos kalandorpolitika ellen, következetesen leleplezik annak a marxizmus–leninizmustól való elpártolását, a népek érdekeivel szemben ellenséges jellegét.

A gazdasági megrázkódtatások következtében előállt helyzet, mint már említettük, a népek antimonopolista harcának újabb kiéleződését idézte elő. Ilyen viszonyok között sohasem volt olyan nagy az antimonopolista erők élcsapatának, a nemzetközi kommunista mozgalomnak a szerepe, mint ma. Ebben a helyzetben különös jelentősége van annak, hogy megértsék a forradalom és az új társadalom építésének általános törvényszerűségeit, amelyeket a marxista–leninista elmélet tanít és a gyakorlat igazol; különös jelentősége van annak, hogy ezekre a törvényszerűségekre alkotó megközelítéssel és egyes országokban érvényesülő konkrét feltételek figyelembevételével támaszkodjanak.

A jelenlegi helyzetben különös jelentősége van a proletár internacionalizmus eszméi következetes megvalósításának, annak, hogy a különböző országok és földrészek dolgozói között erősödjön a szolidaritás a reakció és az imperializmus erői ellen vívott harcban. A proletár internacionalizmus a marxizmus–leninizmus egyik legfőbb elve, a forradalmi folyamat egyik alapvető törvényszerűsége. „A proletár internacionalizmus elutasítása egyet jelentene azzal, hogy a kommunista pártokat és általában a munkásmozgalmat erős és bevált fegyvertől

fosztjuk meg. Ez jó szolgálat lenne az osztályellenségnek, amely, mellesleg, nemzetközi méretekben aktívan összehangolja kommunistaellenes akcióit"*.

A kommunisták az internacionalizmusnak, az egész kommunista mozgalom egységének álláspontjáról közelítik meg a nemzetközi kommunista mozgalom egyik vagy másik kérdéssel kapcsolatban felmerülő nézetkülönbségeket. A nézeteltéréseket az igazi elvtársiasság szellemében, minden egyes párt vitathatatlan egyenjogúsága és önállóságának tiszteletben tartása alapján vitatják meg. Ennek semmi köze nincs az elvtelen kompromisszumokhoz, a kommunista ideológiának ellentmondó nézetekkel való megbéküléshez.

A kommunisták, feltárva mind a jobboldali, mind pedig a „baloldali" revizionizmus tarthatatlanságát és káros voltát, Lenin tanítását követve a tömegek forradalmi nevelését tartják szem előtt, amelyet saját tapasztalataik, valamint a közös antimonopolista harc tapasztalatai alapján valósítanak meg. A marxista–leninista pártok nagy eszmei, elméleti és gyakorlati szervező tevékenysége során egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy távlatilag csupán az antimonopolista platform nyújt a forradalmi erők számára egy reális alternatívát a monopoltőke uralmával szemben.

Kétségkívül ugyanez mondható el a fejlődő országok kommunista pártjainak és marxista csoportjainak antiimperialista stratégiájáról is. Mind a fejlett, mind pedig a fejlődő országokban maga az élet teszi szükségessé a haladó erők összefogását, az imperializmus és a reakció elleni közös harcukat azoknak az égető feladatoknak a megoldására, amelyeket a kapitalizmus nem tud megoldani.

A kommunista és munkáspártok 1969. évi nemzetközi tanácskozása a fejlődő országok forradalmi és antiimperialista erőinek egyesítésével összefüggő feladatok meghatározása kapcsán hangsúlyozta, hogy a nemzeti felszabadító mozgalmak továbbfejlődésének érdekei megkövetelik valamennyi antiimperialista erők akcióegységét, „a legszorosabb kapcsolatok kifejlesztését a nemzetközi felszabadulásért küzdők és a nemzetközi munkásosztály élcsapataként fellépő kommunista pártok között"**. Brezsnyev, az SZKP Központi Bizottságának főtitkára a tanácskozáson elmondott felszólalásában hangsúlyozta, hogy az im-

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 40. old.

** A kommunista és munkáspártok nemzetközi tanácskozása. Moszkva, 1969. 129. old.

perializmus és a reakció ellen vívott harcban „rendkívül fontos lépést teszünk valamennyi imperialistaellenes erő összefogása felé"*.

A harmadik világ országaiban széles bázis van az általános demokratikus programok kidolgozásához, ahhoz, hogy az összes forradalmi és hazafias erő közös, egész nemzetre kiterjedő akciókat szervezzen az idegen elnyomás és kizsákmányolás régi és új formái, a feudális maradványok, a reakciós rezsimek ellen, a forradalom progresszív fejlődéséért.

A felszabadult országok egységes antiimperialista frontján belül a kommunisták arra törekednek, hogy egyesítsék a munkásosztály és a politikai öntudatra ébredt parasztság, a városi középrétegek, a kispolgári értelmiség, a diákság, a fiatalság, a hadsereg és a nemzeti burzsoázia azon hazafias beállítottságú részének képviselőit, amely nem kötődik szorosan a külföldi monopóliumokhoz és érdekelt a független nemzetgazdaság megteremtésében.

Amíg a fejlett országokban a demokratikus, antimonopolista átalakulások programja képezi az ilyen szövetség platformját, a közbenső láncszemet a kapitalizmus általános válságának forradalmi megoldásáért folytatott harcban, addig a fejlődő országokban a „fejlődés nemkapitalista útjával" fémjelzett intézkedéskomplexum válik egyre inkább a kommunistákat, a forradalmi demokratákat és más haladó erőket egymáshoz közelítő perspektívává. Ebbe az intézkedéskomplexumba tartozik a következetes agrárreformért folyó és a külföldi tőke hatalma elleni harc, amely gyakran kiterjed a külföldi tulajdon államosítására, az állami szektor fejlesztésére, az antiimperialista irányváltoztatásra a külpolitikában, a tömegeknek az imperializmus és országon belüli ügynökei elleni harcra való mozgósítására, ide tartozik a radikális társadalompolitika, amely az életszínvonallal, a munkanélküliséggel, a városok túlnépesedésével, a kulturális és szociális elmaradottsággal összefüggő problémák megoldását tűzi ki célul.

A harmadik világ különböző országaiban működő nemzeti demokratikus frontok céljai és feladatai eltérőek, és különbözik tevékenységük is. A fejlődés kapitalista útján járó országok, valamint a szocialista orientációjú országok társadalmi-gazdasági feltételeinek nagy változatossága eleve meghatározza az egységfront formáinak sokféleségét is. A latin-amerikai országokban például a forradalom fejlődési feltételei,

* Ugyanott, 138. old.

az egységfront céljai és feladatai, vezetésének jellege lényegesen különböznek az ázsiai és észak-afrikai országok hasonló feladataitól. A trópusi Afrika országaiban a rendkívüli gazdasági és társadalmi elmaradottság miatt még inkább sajátos jellegük van a forradalommal és az egységfront megalakításával összefüggő céloknak és feladatoknak, a frontban részt vevők összetételének, a fronton belüli politikai erők megoszlásának.

A kommunisták és a forradalmi demokraták közötti kapcsolatokban néha ellentétek és nézeteltérések merülnek fel, különösen a tömegpolitikai munka kérdéseiben, a hatalom jellegének kérdésében stb. Ezekben az ellentétekben és nézeteltérésekben gyakran a múlt öröksége, a kommunisták és a forradalmi demokratikus erők között korábban megvolt bizalmatlanság nyilvánul meg. A fejlődő országok politikai erőviszonyaiban végbemenő változások azonban megteremtik a feltételeket és lehetőségeket ahhoz, hogy felülvizsgálják a korábbi kapcsolatokat és azokat az elveket vegyék alapul, amelyek a nemzeti felszabadító mozgalom elmélyítésének közös érdekeiből kiindulva egyesítik a haladó erőket.

A kommunisták számos országban részt vesznek a forradalmi demokratikus erők által vezetett haladó nemzeti frontokban, valamint a kormányok tevékenységében is.

Ott, ahol a forradalmi kezdeményezést a haladó beállítottságú tisztikar vette át, a kommunista pártok és marxista csoportok támogatják az említett országok társadalmi-politikai fejlődésében végbemenő antiimperialista, antifeudális és antikapitalista változásokat.

A latin-amerikai és az ázsiai proletariátus élcsapatai, a kommunista pártok azért harcolnak, hogy a forradalmi felszabadító mozgalomba bevonják a munkások elmaradottabb részét és a dolgozók más rétegeit, harcolnak az antiimperialista demokratikus front sorainak bővítéséért. A demokratikus erők egységéért folytatott harc stratégiájának és taktikájának kidolgozása során a proletariátus és politikai élcsapata egyaránt számításba veszi a forradalmi antiimperialista erők sikereit és ideiglenes vereségeit. Chile tapasztalata új erővel emlékeztet arra, hogy a kizsákmányolókhoz kihívást intéző forradalomnak meg kell védenie magát. Figyelmeztet arra is, hogy a munkásosztálynak szívós harcot kell folytatnia a középrétegek megnyeréséért.

A hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején Chilében, Uruguayban és néhány más latin-amerikai országban létrehozták a baloldali

politikai pártok és csoportosulások – kommunisták, szocialisták, radikálisok stb. – frontjait. Társadalmi szempontból ezek a frontok a dolgozók széles rétegeinek szövetségét jelentették, amelynek középpontjában a munkásosztály áll. Az imperializmus és a belső reakció ellentámadása miatt azonban ezekben az országokban emelni kellett a proletariátus politikai egységének színvonalát, és olyan széles körű koalíciókat kellett létrehozni, amelyek az imperialista uralom legelviselhetetlenebb formáinak (a természeti erőforrások kisajátításának, a fosztogatással azonos feltételek mellett folyó külkereskedelemnek, a közvetlen politikai diktatúrának, a fasiszta katonai rezsimeknek és az oligarchia terrorista diktatúráinak) felszámolásában érdekelt valamennyi társadalmi-politikai erőt egyesítik. Ezeknak a függetlenség megszilárdításáért és a fasizmus ellen síkraszálló széles frontoknak a megalakítása nem jelenti sem a korábbi, társadalmi és politikai céljaikat tekintve magasabb szintű koalícióknak a feloszlatását, sem pedig egymással való szembeállításukat.

A közelmúlt tényei azt mutatják, hogy az ázsiai, afrikai és latinamerikai országokban bizonyos és néha súlyos kudarcok ellenére előrehalad a forradalmi, antiimperialista erők növekedésének és tömörülésének a folyamata, a baloldali pártokból és szervezetekből tömbök, szövetségek, koalíciók alakulnak, amelyek síkraszállnak a nemzeti demokratikus forradalom befejezéséért, népeiknek az imperialista és neokolonialista függőség minden béklyójától való megszabadításért, a gazdasági önállóság és a nemzeti függetlenség megszilárdításáért.

Az a harc, amelyet a kommunisták folytatnak a népek társadalmi és nemzeti felszabadításáért, azok az erőfeszítések, amelyeket korunk összes forradalmi erőinek egyesítéséért tesznek, lényegesen megváltoztatják a világ arculatát. Ismeretes, hogy a kommunista és munkáspártok 1969. évi nemzetközi tanácskozása programot fogadott el az antiimperialista harcra. A nemzetközi kommunista mozgalom erőfeszítései a hatvanas évek végén, a hetvenes évek első felében jelentős mértékben ennek a programnak a megvalósítására összpontosultak. És az a tény, hogy a program számos pontját, beleértve a nemzetközi feszültség enyhülésével összefüggő kérdések megoldását is, teljesítették, meggyőzően bizonyítja a nemzetközi kommunista mozgalom sikereit. „Ma más országok kommunista pártjaival együtt kijelenthetjük: a harc útjait és fő irányait helyesen választottuk meg, a népek javára végzett közös munka széles körű visszhangra talál a tömegek körében, és

hasznos eredményeket hoz"* – mondotta Brezsnyev az SZKP XXV. kongresszusán.

A nemzetközi kommunista mozgalom ma a szocialista országok erejére, a munkás- és a nemzeti felszabadító mozgalom erőire támaszkodva, a világforradalmi folyamat összes fő áramlatának tevékenységét vezetve és szervezve átalakító hatást gyakorol a világhelyzetre, a legkedvezőbb feltételeket teremti meg a béke ügye és minden nép társadalmi haladása számára.

*

A társadalmi formációk váltásának, a kapitalizmus alkonyának és a szocialista társadalmi rend megszilárdulásának elkerülhetetlen folyamata egész korszakot tölt be. Ez a korszak „a gyökeres társadalmi változások" korszaka, a viharos politikai események, a súlyos társadalmi válságok és a nagy történelmi megvalósulások korszaka.** A régi társadalmi rend gazdasági és politikai labilitásának erősödése, a munkás- és a nemzeti felszabadító mozgalmak fejlődése és megszilárdulása, az új, szocialista társadalom gazdasági és politikai hatalmának növekedése – mindezek a történelmi változások minden szövevényességük és eltérő irányuk mellett is azt bizonyítják, hogy a világ forradalmi átalakulásának az egész XX. századon vörös fonalként végighúzódó történelmi folyamata, amelyet a munkásosztály és szövetségesei visznek végbe, és amely a Nagy Októberi Szocialista Forradalommal vette kezdetét, feltartóztathatatlanul halad előre.

* Az SZKP XXV. kongresszusa. 39. old.
** Lásd ugyanott, 35. old.

Tartalom

Bevezetés *5*

Első rész. A kapitalizmus a változó világban 25

I. fejezet. A szocializmus – a világ fejlődésének vezető ereje *29*

1. A két rendszer versenye 30

2. A szocializmus – a nemzetközi kapcsolatok átalakításának döntő tényezője 37

II. fejezet. A nemzeti felszabadító mozgalom újabb fellendülése *43*

1. A kolonializmus alkonya 44

2. A gazdasági önállóságért vívott harc és a neokolonializmus rendszerének válsága 49

3. A nemzeti felszabadító harc antikapitalista iránya 57

III. fejezet. Alapvető változások a nemzetközi kapcsolatokban és a mai kapitalizmus *68*

1. A nemzetközi kapcsolatok pozitív változásai és az imperialista erőpolitika válsága 69

2. A különböző társadalmi rendszerű államok békés egymás mellett élése elveinek megszilárdítása korunkban 75

3. Az imperialista országok közötti ellentmondások sajátosságai az új világhelyzetben 80

4. Változások a tőkés világon belüli erőviszonyokban 83

Második rész. A kapitalizmus gazdasági fejlődésének fokozódó ingatagsága 95

IV. fejezet. A tudományos-technikai haladás ellentmondásai *99*

1. A gazdaság társadalmasodásának felgyorsulása 100
2. A tudományos-technikai haladás társadalmi-gazdasági következményei 109

V. fejezet. Az állammonopolista szabályozás válsága *114*

1. A gazdasági komplexumok magánmonopolista irányítási rendszerének megrendülése 114
2. Az állam gazdaságpolitikai eszközei és céljai 119
3. A gazdasági megrázkódtatások és a tőkésállam 126

VI. fejezet. A mai militarizmus *132*

1. A tudományos-technikai forradalom és a hadiipar 133
2. A hadiipari komplexum és a militarista extraprofit 135
3. A militarizmus és a gazdasági ingatagság erősödése 139

VII. fejezet. Az infláció felerősödése *143*

1. Az infláció okai és mechanizmusa 144
2. Az infláció és az újratermelési folyamat megsértése 149
3. Az infláció szociális tartalma 151

VIII. fejezet. A ciklikus ingadozások növekedése és a gazdasági válság *156*

1. A hetvenes évek ciklusa 156
2. A válság érlelődése és kifejlődése 160

IX. fejezet. A tőkés világgazdaság ellentmondásainak kiéleződése *168*

1. A nyersanyagválság 170
2. Az energiaválság 177
3. Az élelmiszerkérdés kiéleződése 185
4. A nemzetközi monopóliumok térhódítása 192
5. A tőkés regionális integráció és ellentmondásai 199

X. fejezet. A valutáris rendszer válsága *204*

1. A válság okai és kiterjedése 205
2. A kőolaj és a valutáris probléma: a válság új szakasza 211

XI. fejezet. A kapitalizmus képtelen megoldani korunk égető problémáit *216*

1. A kapitalizmus gúzsba köti a termelőerőket 216
2. Az emberiség egyetemes problémái 223

Harmadik rész. A társadalmi-politikai labilitás fokozódása 233

XII. fejezet. A szociális manőverezés politikájának kudarcai *241*

1. A dolgozók helyzetének romlása 241
2. Ellentmondások a „jövedelempolitikában" és a szakszervezeteknek az állammonopolista szabályozási rendszerbe való egyesítésére irányuló kísérletekben 248
3. A kapitalizmus harca a szociális problémák tükrében 255

XIII. fejezet. A burzsoázia politikai hegemóniájának megingása *265*

1. Az uralkodó osztály politikai mechanizmusának gyengülése 265
2. A politikai stabilitással kapcsolatos tervek meghiúsulása. Az uralkodó osztályon belüli ellentétek 271
3. Az uralkodó körök iránti bizalom megrendülése. Éles társadalmi-politikai válságok a fejlett tőkésországokban 282
4. A burzsoázia társadalmi-politikai stratégiájának tarthatatlansága a fejlődő országokban 291

XIV. fejezet. A munkásosztály harcának fokozódása a tőkés világban *301*

1. A proletariátus osztályharca – a burzsoázia politikai hegemóniája megingásának legfontosabb tényezője 302
2. A kommunista pártok az antimonopolista és antiimperialista egységért folyó harc élcsapatai 313

A kiadásért felel a Kossuth Könyvkiadó igazgatója
Szerkesztette Markó Lajos
A borító és a kötésterv Erdélyi János munkája
Műszaki vezető Mózes Tibor
Műszaki szerkesztő Rákos Kata
A szedést 1978. IV. 26-án kezdték meg
Megjelent 1978. IX. 20-án, 4000 példányban
Terjedelme 20,75 (A/5) ív
78.1458/1 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató

A kapitalizmus válsága az 1970-es években

36,– Ft

A kapitalizmus válsága az 1970-es években

A könyvben a neves szerzői kollektíva az 1970-es évek tényei, adatai alapján mutatja be a tőkés gazdasági, társadalmi és politikai élet válságjelenségeinek kibontakozását és elmélyülését. A 14 fejezetben a mai kapitalizmus válságának valamennyi főbb megnyilvánulását sorra veszik.

A könyv elsőként a két rendszer versenyével és a szocialista országoknak a nemzetközi kapcsolatok átalakítására gyakorolt hatásával foglalkozik.

Majd a nemzeti felszabadító mozgalom újabb fellendülésével összefüggésben bemutatja a neokolonializmus rendszerének válságát. A mai kapitalizmus nemzetközi kapcsolatai keretében tárgyalja a könyv az imperialista erőpolitika válságát, az imperialista országok közötti ellentmondásokat és erőviszony-változásokat.

A tudományos-technikai haladás tőkés ellentmondásainak elemzése után az állammonopolista szabályozás válságával, a mai militarizmus belső nemzetgazdasági és külső nemzetközi hatásával foglalkozik.

Az infláció okainak, mechanizmusának,

36,– Ft

szociális tartalmának feltárása után
a ciklikus gazdasági válságot,
ennek keretében a 70-es évek ciklusát,
a válság érlelődését és kifejlődését
tárgyalja. Foglalkozik a könyv
a nyersanyag- és energiaválsággal,
az élelmiszerkérdés kiéleződésével,
a valutáris rendszer válságával,
ennek keretében a kőolaj-
és a valutáris válság összefüggésével.
Tárgyalja a mai tőkés rendszer
társadalmi-szociális és politikai
válságának problematikáját és végül
bemutatja a munkásosztály harcának
új vonásait a tőkés világban.

KOSSUTH KÖNYVKIADÓ